

คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นางสาวอาทิมา พงศ์ไพบูลย์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา ๒๕๔๗

ISBN ๙๗๔-๑๗-๖๔๙๗-๙

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE LITERARY VALUES OF DIARY – DOMESTIC TRAVELOGUES OF KING RAMA V

Miss Arthima Pongpaiboon

สถาบันวิทยบริการ

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Thai

Department of Thai

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2004

ISBN 974-17-6497-9

หัวข้อวิทยานิพนธ์   คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสใน
ประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โดย   นางสาวอาทิมา พงศ์ไพบูลย์
สาขาวิชา   ภาษาไทย
อาจารย์ที่ปรึกษา   ผู้ช่วยศาสตราจารย์อารดา กิระนนท์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา)

.....อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์อารดา กิระนนท์)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์สุกัญญา สุขฉายา)

.....กรรมการ
(อาจารย์จิราภรณ์ ภัทรภาณุภัทร)

อาทิมา พงศ์ไพบูลย์ : คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาส ใน
ประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (THE LITERARY VALUES OF DIARY
- DOMESTIC TRAVELOGUES OF KING RAMA V) อาจารย์ที่ปรึกษา : ผู้ช่วยศาสตราจารย์
อารดา กิระนันท์, ๒๕๔ หน้า. ISBN ๙๗๔-๑๗-๖๔๙๗-๙.

วิทยานิพนธ์นี้มีจุดมุ่งหมายในการศึกษาคุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวัน การเสด็จ
ประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์

จากการศึกษาจากพระราชนิพนธ์กลุ่มนี้จำนวน ๑๓ เรื่อง เช่น ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑล
อยุธยา เสด็จประพาสจันทบุรี เป็นต้น พบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตั้งพระราช-
หฤทัย ในการจดบันทึกประจำวันอย่างพิถีพิถันและเป็นประจำสม่ำเสมอ จนทำให้พระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว
บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศมีคุณค่าหลายด้าน กล่าวคือ นอกเหนือจากเรื่องราวส่วน
พระองค์แล้ว ยังมีเรื่องราวที่ทรงประสบพบเห็น การเสนอความรู้ที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม ตลอดจนพระราชทัศนะต่อ
เรื่องต่าง ๆ อีกด้วย ข้อมูลเหล่านี้มีสาระประโยชน์หลายประการ เช่น เป็นวรรณกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึง
วิถีชีวิตของคนชนชั้นปกครองและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร นอกจากนี้ผู้อ่านยังได้รับความรู้เกี่ยวกับ
วิชาการแขนงต่าง ๆ ทั้งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ ภาษาและวัฒนธรรม อีกทั้งยังเข้าใจถึงความคิด
ของผู้บันทึกอีกด้วย ข้อมูลกลุ่มนี้จึงเป็นแหล่งรวบรวมความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในรัชสมัยของพระองค์อย่าง
เป็นแก่นสาร ในขณะที่ผู้อ่านยังเห็นถึงพระราชอุปนิสัยของพระองค์ได้อย่างชัดเจน

คุณค่าอีกด้านหนึ่ง คือ คุณค่าทางกลวิธีการประพันธ์ ซึ่งมีส่วนช่วยให้เนื้อหาที่เป็น
สารประโยชน์ดังกล่าวข้างต้นมีความชัดเจนและน่าสนใจยิ่งขึ้น เนื่องจากทรงใช้กลวิธีการนำเสนอที่
หลากหลาย ได้แก่ มีการนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด ทำให้เกิดความชัดเจน จนผู้อ่านสามารถจินตนาการ
ตามเรื่องราวได้เป็นอย่างดี มีการอ้างอิงข้อมูลทั้งหลักฐานลายลักษณ์และบุคคล ทำให้ข้อมูลที่เป็นเนื้อหา
ทางวิชาการมีความน่าเชื่อถือ นอกจากนี้ยังมีการแสดงเหตุผลวิพากษ์วิจารณ์ ทำให้เกิดความน่าสนใจและ
เกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น ส่วนกลวิธีทางภาษานั้น พระองค์มักทรงใช้ถ้อยคำสำนวนที่กะทัดรัดตรงไปตรงมา
แต่มีความชัดเจนสละสลวย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย มีการสรรคำที่เหมาะสมทำให้เกิดความมี
ชีวิตชีวาสอดคล้องกับเรื่องราวและความรู้สึกในขณะนั้นเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังทรงใช้วิธีการทาง
วรรณคดีหลายชนิด เช่น การใช้ภาพพจน์และการแทรกคำประพันธ์ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน ด้วยเนื้อหา
และกลวิธีที่ความผสมผสานระหว่างความเป็นส่วนตัว ความเป็นกันเองและความเป็นทางการด้วยเหตุผล
ทั้งหมดนี้ทั้งหมดนี้ จึงทำให้พระราชนิพนธ์ชุดนี้มีคุณค่าครบถ้วนทุกด้านและมีความน่าสนใจชวนติดตาม
เป็นอย่างยิ่ง สมเป็นมรดกของชาติที่สำคัญชุดหนึ่ง

ภาควิชา	ภาษาไทย	ลายมือชื่อนิสิต.....
สาขาวิชา	ภาษาไทย	ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา	๒๕๔๗	

4580262822 : MAJOR THAI

KEY WORD : LITERARY VALUES / DIARY – DOMESTIC TRAVELOGUES / KING RAMA V.

ARTHIMA PONGPAIBOON : THE LITERARY VALUES OF DIARY – DOMESTIC TRAVELOGUES OF KING RAMA V. THESIS ADVISOR : ASSIST. PROF. ARADA KIRANANDANA. 254 PP. ISBN 974-17-6497-9.

This thesis aims to study the literary values of diary-domestic travelogues of King Rama V in contents and techniques.

The study of 13 travelogues like the journey to Ayutthaya and to Chantaburi reveals that the author deliberately writes the diaries as usual. As a result, these refined diary-domestic travelogues expose the dominant values. In travelogues, there are not only the author's personal business but also the first-hand experiences, the relevant knowledge, and his attitudes on certain events. These writings have various advantages; these reflect the political elite's way of living and the folk life of people as well. Furthermore, the readers can gain knowledge in relation to many disciplines: history, archaeology, fine art, language, culture, and also the author's thoughts. These travelogues substantially are the rich source of local knowledge in the reign of King Rama V, as well as the readers can significantly learn the author's personality.

The additional values of the travelogues are literary devices which clarify the contents and make them interesting. The author includes the various presentation techniques, for instance the informative presentation which enables the reader to get through the messages, the references of written and oral evidence to verify the academic contents, and the verbalization of critical ideas to interest the readers. In case of language techniques, the author always uses short but concise words and expressions to simplify the contents. He also uses suitable wording which makes the contents lively and well-cohered with feelings. Moreover, the author utilizes many literary techniques; the figurative languages and the poetry to craft the elements of joys. By the contents and techniques, harmonized identity, informality and formality together, the outstanding values of the travelogues are ubiquitously perceived. Ultimately, these works are praiseworthy as national treasure.

Department Thai
Field of student Thai
Academics Year 2004

Student' signature.....
Advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จได้ด้วยความสะดวกมาจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์อารดา กิระนันท์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ได้กรุณาใช้เวลาอันมีค่าตรวจแก้ไข ให้คำแนะนำด้วยความเอาใจใส่อย่างสม่ำเสมอ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณด้วยความซาบซึ้งใจอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ และขอแนะนำความรู้และประสบการณ์อันมีค่าที่ได้รับจากอาจารย์ไปใช้ประโยชน์ต่อไปในภายภาคหน้า ตลอดจนขอขอบพระคุณอาจารย์ที่ทำให้ผู้วิจัยได้เห็นถึงแบบแผนการปฏิบัติตนของ “ครู” ที่สมบูรณ์แบบ ซึ่งอาจารย์ได้ปฏิบัติให้เห็นเป็นตัวอย่างที่ดีตลอดมา

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา รองศาสตราจารย์สุกัญญา สุขฉายา และอาจารย์จิราภรณ์ ภัทรภานุภัทร ที่ได้กรุณาตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์อย่างเอาใจใส่และให้คำแนะนำอันมีค่ายิ่งแก่การวิจัย

อนึ่ง ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์อิงอร สุพันธ์ุณวิช ที่ได้กรุณาดูแลการทำวิจัยในเบื้องต้น โดยเฉพาะในวิชา บทอ่านเฉพาะเรื่อง ที่อาจารย์ได้ใช้เวลาชี้แนะแนวทางอันมีประโยชน์ต่อการวิจัยสืบมา

นอกจากนี้ยังขอขอบคุณครูอาจารย์ทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้แก่ผู้วิจัย ตั้งแต่เริ่มอ่านออกเขียนได้จนกระทั่งถึงทุกวันนี้ พระคุณของครูอาจารย์ทุกท่านจะคงตราตรึงอยู่ในจิตใจของผู้วิจัยไม่เสื่อมคลาย

ผู้วิจัยได้รับทุนสนับสนุนการศึกษาส่วนหนึ่งจาก ทุนบัณฑิตวิทยาลัยและทุนผู้ช่วยสอน และได้รับความอนุเคราะห์เรื่องต่างๆจากเจ้าหน้าที่ภาคภาษาไทยทุกท่าน ผู้วิจัยจึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้

พลังสำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่วยให้ชีวิตการศึกษา ตลอดจนการทำวิจัย ดำเนินไปได้เป็นอย่างดี ต้องขอบคุณพลังแห่งมิตรภาพจากเพื่อนๆ ทุกคน ขอขอบคุณ แคทริยา อังทองกำเนิด ผู้ที่คอยห่วงใย แนะนำและเป็นพี่ปรึกษาในทุกๆ เรื่อง ณัฐกานต์ นาคนวน เพื่อนที่เข้าใจกันและกันเป็นอย่างดี นันทนัย ประสานนาม ที่ปรึกษาทางด้านภาษาและวิชาการต่าง ๆ เปรม สอนสมุทร ที่ปรึกษาด้านเทคโนโลยี และต้องขอขอบคุณ วรณพร พงษ์เพ็ง ที่เอื้อเฟื้อข้อมูลบางส่วนอันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัย รวมถึงต้องขอบคุณกำลังใจและน้ำใจจาก อ.วรรณภา ชำนาญกิจ, อ.พิสิทธิ์ กอบบุญ, อ.ธานีรัตน์ จตุทะศรี, อ.อาทิตย์ ชีรวณิชกุล, อภิรักษ์ เกษมผลกุล, พี่วราเมษ วัฒนไชย และวนารักษ์ ผ่องสมัย

นอกจากนี้ ยังมีพลังรักจากครอบครัว ที่เป็นแรงผลักดันให้ผู้วิจัยได้ก้าวเดินมาจนถึงทุกวันนี้ ขอขอบพระคุณ “คุณพ่อ” ที่สนับสนุนและส่งเสริมเรื่องการศึกษาของผู้วิจัยอย่างเต็มกำลังความสามารถเสมอมา “คุณแม่” ที่ปลูกฝังเรื่องการเรียนมาตั้งแต่เยาว์ และคอยให้กำลังใจมาโดยตลอด รวมทั้งญาติพี่น้องที่คอยห่วงใยและให้ความช่วยเหลือในทุกๆ เรื่อง

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
บทที่	
๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา	๑
๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๕
๑.๓ วัตถุประสงค์.....	๗
๑.๔ สมมุติฐานของการวิจัย	๗
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย.....	๗
๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะ	๙
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
๑.๙ ข้อตกลงเบื้องต้น.....	๙
๒ ภูมิหลังการเขียนบันทึกประจำวัน และพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จ ประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๑๑
๒.๑ ความรู้เกี่ยวกับการเขียนบันทึกประจำวัน.....	๑๓
๒.๑.๑ ความหมายของการเขียนบันทึกประจำวัน	๑๓
๒.๑.๒ คุณค่าของบันทึกประจำวัน	๑๖
๒.๑.๓ วรรณกรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับบันทึกประจำวัน.....	๑๗
๒.๑.๓.๑ จดหมายเหตุ.....	๑๗
๒.๑.๓.๒ นิราศ.....	๒๒
๒.๑.๓.๓ เพลงยาว	๒๔
๒.๑.๓.๔ จดหมายเหตุหรือพระราชหัตถเลขา.....	๒๕
๒.๑.๓.๕ อัดชีวประวัติ	๒๖

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๒.๒	งานเขียนร้อยแก้วบันทึกการเดินทางในประเทศ ในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... ๒๗
๒.๓	ภูมิหลังเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... ๒๙
๒.๔	ลักษณะการเขียนบันทึกประจำวัน ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จ ประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... ๓๙
๒.๔.๑	การใช้รูปแบบการเขียนบันทึกประจำวัน ๔๒
๒.๔.๒	การบันทึกเนื้อหาตรงตามลักษณะการเขียนบันทึกประจำวัน ๕๑
๒.๔.๒.๑	การบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์ ๕๒
๒.๔.๒.๒	การบันทึกเรื่องราวที่ทรงประสบพบเห็น..... ๖๑
๓	เนื้อหาสาระและพระราชทัศนะ ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๖๒
๓.๑	การบันทึกเรื่องราวที่เป็นสาระความรู้..... ๖๒
๓.๑.๑	การบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราวหรือสภาพต่างๆ ที่ทรงประสบพบเห็น ๖๒
๓.๑.๑.๑	การบันทึกสภาพการเดินทางในการเสด็จประพาส..... ๖๓
ก.	ยานพาหนะของกระบวนเสด็จ ๖๓
ข.	ระยะทาง สภาพเส้นทางและบรรยากาศในการเสด็จ ประพาส ๖๕
ค.	พลับพลาที่ประทับ ๖๖
๓.๑.๑.๒	การบันทึกสภาพบ้านเมือง ๖๗
๓.๑.๑.๓	การบันทึกสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของราษฎร..... ๗๐
ก.	ความเชื่อ ๗๐
ข.	ประเพณีและพิธีกรรม..... ๗๕
ค.	การประกอบอาชีพ..... ๗๘
ง.	การคมนาคม..... ๘๒
จ.	อาหาร..... ๘๔
ฉ.	การแต่งกาย..... ๘๕
ช.	การแสดง..... ๘๗

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๓.๑.๑.๔	การบันทึกบุคคลที่ทรงประสบพบเห็น ๘๙
๓.๑.๒	การบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่พบเห็น..... ๙๑
๓.๑.๒.๑	การบันทึกความรู้เกี่ยวกับประวัติต่างๆ..... ๙๑
๓.๑.๒.๒	การบันทึกความรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศ..... ๙๖
๓.๑.๒.๓	การบันทึกความรู้เกี่ยวกับบรรณกรรม เรื่องเล่าต่างๆ..... ๙๘
๓.๒	การแสดงพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน ๑๐๑
๓.๒.๑	พระราชทัศนะต่อการพัฒนาประเทศ..... ๑๐๑
๓.๒.๑.๑	ด้านการเมืองการปกครอง ๑๐๒
๓.๒.๑.๒	ด้านการสาธารณสุขโรค ๑๐๗
๓.๒.๑.๓	ด้านเศรษฐกิจ..... ๑๑๑
๓.๒.๑.๔	ด้านการศึกษา..... ๑๑๓
๓.๒.๑.๕	ด้านศาสนา ๑๑๕
๓.๒.๑.๖	ด้านการแพทย์และสาธารณสุข ๑๑๘
๓.๒.๑.๗	ด้านความมั่นคง ๑๑๙
๓.๒.๑.๘	ด้านการต่างประเทศ ๑๒๒
๓.๒.๒	พระราชทัศนะเกี่ยวกับการให้ความรู้..... ๑๒๔
๓.๒.๒.๑	การแสดงพระราชทัศนะด้านประวัติศาสตร์ ๑๒๕
๓.๒.๒.๒	การแสดงพระราชทัศนะด้านศิลปะ..... ๑๒๗
๓.๒.๒.๓	การแสดงพระราชทัศนะด้านคติความเชื่อ..... ๑๒๙
๓.๒.๓	พระราชทัศนะเกี่ยวกับธรรมชาติ..... ๑๓๒
๓.๓	คุณค่าของเนื้อหาสาระในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จ ประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... ๑๓๕

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔	กลวิธีการประพันธ์ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้ววันที่กประจำวันการเสด็จประพาส ในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... ๑๔๔
๔.๑	กลวิธีการนำเสนอ..... ๑๔๔
๔.๑.๑	การนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด ๑๔๕
๔.๑.๑.๑	การจำแนกแจกแจงและให้รายละเอียด ๑๔๕
๔.๑.๑.๒	การใช้หน่วยวัดหรืออัตราเปรียบเทียบ ๑๕๐
๔.๑.๒	การนำเสนอตามลำดับ ๑๕๙
๔.๑.๒.๑	การลำดับเวลา ๑๕๙
๔.๑.๒.๒	การลำดับขั้นตอน ๑๖๑
๔.๑.๒.๓	การลำดับเส้นทาง ทิศทาง ตำแหน่งสำคัญ ๑๖๓
๔.๑.๓	การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ ๑๖๕
๔.๑.๓.๑	การเปรียบเทียบกับพระราชประสงค์เดิม..... ๑๖๕
๔.๑.๓.๒	การเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย..... ๑๖๗
๔.๑.๔	การนำเสนอโดยการอ้างอิง ๑๗๑
๔.๑.๔.๑	การอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ๑๗๒
๔.๑.๔.๒	การอ้างอิงบุคคล ๑๗๓
๔.๑.๕	การนำเสนอโดยการให้รูปภาพ..... ๑๗๗
๔.๑.๕.๑	การใช้ภาพวาด..... ๑๗๗
๔.๑.๕.๒	การใช้ภาพถ่าย..... ๑๘๓
๔.๑.๖	การนำเสนอความคิดเห็น..... ๑๘๖
๔.๑.๖.๑	การตั้งประเด็นปัญหาหรือข้อสังเกต..... ๑๘๖
๔.๑.๖.๒	การแสดงผล วิเคราะห์ วิจัย..... ๑๙๑
๔.๑.๗	การนำเสนอโดยการแทรกอารมณ์ขัน ๑๙๖
๔.๒	กลวิธีทางภาษา..... ๒๐๑
๔.๒.๑	การใช้คำ..... ๒๐๒
๔.๒.๑.๑	การสรรคำ..... ๒๐๒

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔.๒.๑.๒ การเลือกใช้ถ้อยคำบางกลุ่ม.....	๒๐๖
ก. การใช้ภาษาสแลง.....	๒๐๖
ข. การใช้ภาษาต่างประเทศ	๒๐๘
ค. การใช้ภาษาถิ่น	๒๑๑
๔.๒.๒ การใช้สำนวนโวหาร	๒๑๒
๔.๒.๒.๑ การใช้สำนวนภาษาเรียงง่ายชัดเจน	๒๑๓
ก. การใช้สำนวนภาษาบรรยายภาพ	๒๑๓
ข. การใช้สำนวนภาษาบรรยายเหตุการณ์	๒๑๖
๔.๒.๒.๒ การใช้สำนวนภาษาสนทนา	๒๑๗
ก. การสนทนากับผู้อ่าน.....	๒๑๗
ข. การแทรกประโยคสนทนา	๒๑๘
๔.๒.๒.๓ การใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส	๒๒๐
ก. การใช้กลุ่มคำสัมผัสพยัญชนะ	๒๒๑
ข. การใช้กลุ่มคำคล้องจอง	๒๒๑
๔.๒.๒.๔ การใช้ภาพพจน์.....	๒๒๒
ก. อุปมา.....	๒๒๓
ข. อุปลักษณะณ์.....	๒๒๗
ค. สัทพจน์	๒๒๗
ง. บุคลาธิษฐาน	๒๒๙
๔.๒.๒.๕ การใช้กวีโวหาร	๒๓๒
ก. การแทรกคำประพันธ์	๒๓๒
ข. การอ้างถึงวรรณคดี	๒๓๖
๔.๓ คุณค่าของกลวิธีการประพันธ์ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวัน การเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๓๘

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ	๒๔๕
รายการอ้างอิง	๒๕๑
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	๒๕๔

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อารยธรรมตะวันตกได้เข้ามาอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมไทยในหลาย ๆ ด้าน เช่น การศึกษา ศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี เทคโนโลยีและวิชาการต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมของตะวันตกก็เริ่มคุกคามเข้ามาสู่สยามประเทศด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริที่จะพัฒนาประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้าเทียบเทียมตะวันตก เพื่อที่ให้เห็นว่าสยามมิได้ล้าหลังและด้อยพัฒนาจนเป็นข้ออ้างที่ทำให้ชาวตะวันตกต้องเข้ามายึดครองการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น พระองค์ทรงเห็นความสำคัญกับการศึกษาภาษาอังกฤษและเทคโนโลยีที่ทันสมัย ทรงให้มิชชันนารีมาสอนภาษาอังกฤษและวิชาการต่าง ๆ ในราชสำนัก ซึ่งพระองค์ก็ทรงใช้ภาษาอังกฤษได้อย่างแตกฉาน และทรงมีพระปรีชาสามารถในเรื่องวิทยาศาสตร์เป็นอย่างมาก อีกทั้งยังทรงปรับปรุงเรื่องธรรมเนียมจารีตต่าง ๆ ให้มีความเป็นสากล ตลอดจนทรงปรับเปลี่ยนแนวความคิดเรื่องการเมืองต่างประเทศ โดยทรงมีนโยบายให้เจริญสัมพันธไมตรีกับชาติอื่น ๆ มากขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมชาติตะวันตก แต่ในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงดำรงเอกลักษณ์ต่าง ๆ ที่ดั้งเดิมของไทยไว้ เช่น ถึงแม้จะมีมิชชันนารีเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์อย่างกว้างขวาง แต่พระองค์ก็ทรงฝึกฝนพระพุทธรูปอย่างเคร่งครัด และยังคงทรงให้ความสำคัญกับการใช้ภาษาไทย ซึ่งเครื่องแสดงถึงความเป็นชาติและความเป็นวัฒนธรรม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้ความสำคัญกับการเสด็จประพาสยังหัวเมืองต่าง ๆ ของประเทศ เพื่อทอดพระเนตรความเป็นอยู่ของราษฎร พระองค์มักโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์) ตามเสด็จอย่างใกล้ชิดอยู่เสมอ หรือแม้แต่เวลาทรงคืนผ้าทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการ ก็มีโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ด้วยเสมอ เพื่อทรงให้เรียนรู้ข้อราชการไปด้วยในตัว

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝึกหัดราชการ กวดขันขึ้น คือนอกจากที่เสด็จไปเฝ้าและไปตามเสด็จโดยปกติ เวลา กลางคืนถ้าทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการ หรือทรงประพฤติพระราช- กรณีย์โดยลำพัง ก็มีรับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าไปอยู่ปฏิบัติ ประจำพระองค์ ให้ทรงฟังพระบรมราโชวาท และพระบรมราชาธิบาย ในราชการและราชประเพณีต่าง ๆ เสมอ ใฝ่อยู่จนราวเที่ยงคืนบ้าง บางทีก็ดีกว่านั้นจึงได้เสด็จกลับออกมายังพระตำหนัก นอกจากนี้ มักโปรดให้เป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งแจ้งพระราชประสงค์หรือสั่งหาหรือข้อ ราชการไปยังพระยาศรีสุริยวงศ์ เวลาเข้าต้องเสด็จข้ามไปบ้าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เนื่อง ๆ

(สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงราชานุภาพ, ๒๔๙๖ : ๒๘)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นพระราชปิโยรสที่พระบรมชนกนาถทรง ใ้วางพระราชหฤทัยและทรงใช้สอยการงานต่างพระเนตรพระกรรณตลอดรัชกาล จนเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติในกาลต่อมา จึงทรงเจริญ รอยพระยุคลบาทพระราชบิดา ทรงสานต่อพระราชกิจต่าง ๆ อันจะทำให้ชาติสยามรอดพ้นจาก การล่าอาณานิคมจากชาติมหาอำนาจ พระองค์ทรงทำนุบำรุงและปฏิรูปบ้านเมืองในหลาย ๆ ด้าน ทั้งด้านการเมืองการปกครอง การศึกษา การสื่อสาร เทคโนโลยีต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อให้ บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าทัดเทียมชาติตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าบ้านเมืองของเราต้อง เกี่ยวข้องกับชาติตะวันตกมากขึ้นทุกขณะ จึงทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาวิทยาการ แขนใหม่ ตามชาติตะวันตก พระองค์จึงโปรดฯ ให้จ้างครูชาวต่างประเทศมาถวายพระอักษร ภาษาอังกฤษและวิทยาการต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง และพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงเจริญวัยอัน ควร ก็ทรงให้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ ณ ต่างประเทศ เพื่อนำความรู้ความสามารถมา ช่วยพัฒนาประเทศให้เจริญยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จพระราชดำเนินเยือน ต่างประเทศหลายครั้งหลายคราทั้งประเทศในเอเชียและยุโรป เพื่อทรงศึกษาดูงานและนำ วิทยาการมาใช้พัฒนาประเทศอย่างกว้างขวาง พระองค์มิได้ให้ความสำคัญในการพัฒนาประเทศ

ในเขตพระนครเท่านั้น หากยังโปรดการเสด็จประพาสยังท้องที่ต่าง ๆ ภายในประเทศหลายแห่ง เพื่อทรงตรวจราชการ ดูแลทุกข์สุขและทรงแก้ปัญหาของราษฎร ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ของพระองค์นั้น นอกจากที่มีประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศโดยตรงแล้ว ยังก่อให้เกิดคุณค่าต่อแวดวงวรรณกรรมด้วย เนื่องจากเมื่อเสด็จประพาสที่ใดพระองค์ก็จะทรงพระราชนิพนธ์บันทึกกระยะทางและเหตุการณ์ต่างๆ ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ และมักจะโปรดที่จะทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง

พระราชอุปนิสัยที่โปรดการพระราชนิพนธ์บันทึกเมื่อเสด็จยังท้องที่ต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจะได้รับการสืบทอดพระราชอุปนิสัยนี้จากพระราชบิดา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักโปรดเล่าเรื่องราวในการประพาสท้องที่ต่าง ๆ พระราชทานให้ผู้ที่มีพระราชหัตถเลขาไปถึงให้ทราบ เช่น พระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จประพาสกรุงเก่า, เสด็จประพาสเพชรบุรี, เสด็จประพาสพระพุทธรบาท, เสด็จประพาสปักชำใต้ เป็นต้น จึงสันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการปลูกฝังพระราชอุปนิสัยจากพระราชบิดา ทำให้พระองค์โปรดการเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ และโปรดการทรงพระอักษรอย่างสม่ำเสมอ

พระราชอุปนิสัยประการหนึ่งที่มีความสำคัญต่องานด้านอักษรศาสตร์คือโปรดงานเขียนหนังสือเป็นชีวิตจิตใจ ในช่วงเวลาของแต่ละวันแม้ว่าจะทรงมีพระราชกิจมากมาย แต่จะทรงแบ่งเวลาเพื่อทรงพระอักษรอย่างสม่ำเสมอทุกวันมิได้ขาด ไม่เว้นแม้แต่ในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองหรือต่างประเทศ

(อารดา กิระนันท์, ๒๕๔๒ : ๙๖)

พระราชนิพนธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกขณะที่เสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ โดยปกติมีลักษณะเป็นการเขียนบันทึกประจำวัน (diary หรือ journal) ซึ่งเป็นลักษณะงานเขียนที่น่าจะได้รับอิทธิพลจากตะวันตกนับตั้งแต่ทรงศึกษากับชาวต่างประเทศในรัชกาลก่อน พระราชนิพนธ์ดังกล่าวที่มีลักษณะการเขียนแบบ “บันทึกประจำวัน” เหล่านี้ ทรงใช้คำเรียกหลายคำ เช่น “หนังสือกระยะทาง”, “จดหมายกระยะทาง”, “บอกกระยะทาง”, “กระยะทาง”, “เยอแนล” (journal), “ไดอริ” (diary) เป็นต้น โดยทรงบันทึกการเดินทาง เป็นบันทึกประจำวันส่วนพระองค์บ้าง พระราชหัตถเลขาบ้าง ตามแต่พระองค์จะเห็นสมควร

พระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางมีทั้งรูปแบบที่เป็นร้อยแก้ว และร้อยกรอง แต่ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเฉพาะงานพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศที่เป็นร้อยแก้วเท่านั้น เนื่องจากผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศที่เป็นร้อยแก้วมีลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจ และมีข้อมูลความรู้ที่มีประโยชน์มาก เนื่องจากเป็นงานพระราชนิพนธ์ในลักษณะของบันทึกประจำวัน จึงสามารถสื่อถึงอารมณ์ ความรู้สึก และพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจน เพราะมิได้พระราชนิพนธ์ในนามของผู้อื่นเหมือนกับพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางประเภทร้อยกรอง

งานพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสที่ต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้ทำวิจัยไว้หลากหลายแง่มุม เช่น วิทยานิพนธ์ของ สรตี ใจสอาด ศึกษาจากงานพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางเสด็จประพาสต่างประเทศเป็นส่วนมาก โดยมุ่งศึกษาว่าจุดหมายเหตุรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นเค้าสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย วิทยานิพนธ์ของ ดวงดาว ยังสามารถ ศึกษาจากงานพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ โดยศึกษาในแง่มุมของประวัติศาสตร์ มุ่งพิจารณาในเรื่องแนวคิด และความรู้สึกส่วนพระองค์ วิทยานิพนธ์ของเพ็ญศิริ สอนสารี ศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ในไกลบ้าน ซึ่งเป็นการเสด็จประพาสต่างประเทศ และบทความของ สุกัญญา สุจฉายา ศึกษาเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคิดชน เป็นการศึกษาข้อมูลจากพระราชนิพนธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ ว่าพระองค์มีความสนพระทัยเป็นพิเศษเกี่ยวกับการศึกษาข้อมูลท้องถิ่นและและมีลักษณะการเก็บข้อมูลลักษณะเดียวกับที่นักคิดชนใช้ อีกบทความหนึ่ง ได้แก่ บทความของ อารดา กิระนันท์ ศึกษาการบันทึกภาพเขียนด้วยถ้อยคำภาษา ในงานพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จไทรโยค ซึ่งเป็นการศึกษาจากพระราชนิพนธ์เพียงเล่มเดียว เมื่อพิจารณางานวิจัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่ายังไม่มีผู้ที่ศึกษางานพระราชนิพนธ์ที่มีลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวัน ซึ่งมีเนื้อหาเฉพาะการเสด็จประพาสในประเทศอย่างละเอียดมาก่อน ดังนั้นงานพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศจึงเป็นงานที่น่าสนใจและมีประโยชน์ เนื่องจากเป็นกลุ่มข้อมูลที่สะท้อนสภาพสังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตามหัวเมืองต่างๆ อย่างชัดเจน อีกทั้งยังทำให้เห็นพระราชกรณียกิจที่พระองค์ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในทุกข์สุขของราษฎรในประเทศ ประกอบกับลักษณะของงานพระราชนิพนธ์นี้มีลักษณะเป็นบันทึกประจำวัน ซึ่งจัดได้ว่าเป็น การเขียนที่พระองค์ทรงถ่ายทอดข้อเท็จจริงและความคิดเห็นได้เต็มที่ จึงส่งผลให้เห็นพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

- วิทยานิพนธ์

๑. สรตี ใจสอาด. “จดหมายเหตุรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

งานวิจัยนี้ศึกษาจากกลุ่มข้อมูลที่เป็นจดหมายเหตุรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพิจารณาว่าจดหมายเหตุรายวัน เป็นต้นเค้าของสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย เนื่องจากมีองค์ประกอบต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับหลักเกณฑ์การเขียน สารคดีท่องเที่ยวในปัจจุบัน มุ่งเน้นการศึกษาด้านกลวิธีการประพันธ์ การใช้ภาษา สาระความรู้และการกำหนดประเภทจดหมายเหตุรายวันฯ ในฐานะสารคดีท่องเที่ยว

ผู้วิจัยได้ศึกษาจากพระราชานิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน จำนวน ๔ เรื่อง ซึ่งเนื้อหาได้กล่าวถึงการเสด็จประพาสต่างประเทศเป็นส่วนมาก คือ

๑. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. ๑๒๓๙
๒. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙
๓. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕
๔. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐

๒. ดวงดาว ยังสามารถ. “พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.

งานวิจัยนี้ศึกษาจากกลุ่มข้อมูลที่เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ โดยพิจารณาในแง่ประวัติศาสตร์ มุ่งศึกษาในด้าน บทบาทของพระมหากษัตริย์ : สองแนวระหว่างภาพลักษณ์และอัตตะ ภาพลักษณ์แห่งบทบาทของพระมหากษัตริย์ พิจารณาภาพลักษณ์แห่งบทบาทพระมหากษัตริย์เชิงวิพากษ์ และ มรรควิธีในการจัดการกับ “ผู้ท้าทาย”

ผู้วิจัยได้เน้นการวิเคราะห์บทบาทและแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อเรื่องต่าง ๆ และความรู้สึกรู้สึกที่แท้จริงของพระองค์ งานวิจัยนี้จึงเป็นการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์ ไม่ได้ศึกษาในแนวของภาษาและวรรณคดี

๓. เพ็ญศิริ สอนสารี. “การศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ในไกลบ้าน”. ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตวิชาเอกภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๙.

งานวิจัยนี้ใช้ข้อมูลจากพระราชนิพนธ์เรื่อง ไกลบ้าน โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์โลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสังคม การศึกษา เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ศาสนา ธรรมชาติและศิลปะ

ผู้วิจัยได้ใช้กลุ่มข้อมูลที่มีลักษณะเป็นการเขียนบันทึกประจำวัน แต่พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านเป็นเรื่องราวการเสด็จประพาสต่างประเทศ

- บทความ

๑. สุกัญญา สุขฉายา. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคติชน. ใน ปียราชกวีนิพนธ์, หน้า ๑๑๕ – ๑๒๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

งานวิจัยนี้ศึกษาจากเอกสารที่เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ทั้งพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังนี้ กลอนระยะทางตามเสด็จไทรโยค ไกลบ้าน เงาะป่า จดหมายเหตุร้ายวัน พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค และเสด็จประพาสต้น พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสเมืองปราจีน พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จลำน้ามะขามเฒ่า พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู พระราชหัตถเลขาตามเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี หนังสือเสด็จประพาสจันทบุรี หนังสือระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ หนังสือระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า รัชกาลที่ ๕ ท่านทรงเป็นนักมนุษยวิทยา แต่ขณะเดียวกันความสนพระราชหฤทัยส่วนพระองค์ของท่านเป็นนักคติชน เพราะพระองค์สนพระทัยในเรื่องที่ลึกกว่านักมนุษยวิทยา กล่าวคือ พระองค์สนพระทัยเกี่ยวกับอาชีพของราษฎร แผนภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม นิทาน วรรณกรรม ความเชื่อ มนุษย์ และยังพบว่าพระองค์มีลักษณะเก็บข้อมูลเป็นลักษณะเดียวกับที่นักคติชนใช้ เช่น มีการเก็บข้อมูลจากคนหลายๆ คนแล้วเอามาสอบดูแต่ละคนเป็นต้น

๒. อารดา กิระนันท์. การบันทึกภาพเขียนด้วยถ้อยคำภาษา ในงานพระราชนิพนธ์ ระยะเวลาเสด็จไทรโยค. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย ๑๖ (ธันวาคม ๒๕๔๒) : ๙๔-๑๐๘.

งานวิจัยนี้ศึกษาลีลาภาษาในพระราชนิพนธ์ระยะเวลาทางเสด็จประพาสไทรโยค ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อแสดงพระอัจฉริยภาพในฐานะกวีพระราชนิพนธ์ ผลงานด้วยลีลา ภาษาแห่งการบันทึกภาพเขียนอันเกิดจากความเป็นผู้ชื่นชมผลงานศิลปะและ นักธรรมชาตินิยม

ผู้วิจัยได้กล่าวถึงงานบันทึกข้อมูลประเภทหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง คืองานบันทึกประจำวัน ดังเช่นที่ปรากฏอยู่ในพระราช นิพนธ์ต่าง ๆ เช่น บันทึกจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน และพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จ ประพาสท้องที่ต่าง ๆ แต่งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาเฉพาะพระราชนิพนธ์ระยะเวลาทางเสด็จ ประพาสไทรโยคเพียงเรื่องเดียว ซึ่งยังมีกลุ่มข้อมูลชุดเดียวกันที่น่าสนใจศึกษาอีกมาก

๑.๓ วัตถุประสงค์

๑. ศึกษาวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านกลวิธีการประพันธ์และเนื้อหา
๒. ประเมินคุณค่าพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑.๔ สมมุติฐานของการวิจัย

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคุณค่าทางด้านกลวิธีการประพันธ์และเนื้อหาที่หลากหลายน่าสนใจ กล่าวคือ มีการแสดงพระราชทัศนะและการบันทึกความรู้สึกต่าง ๆ ตลอดจนมีการวิพากษ์วิจารณ์ และการอ้างอิงเชิงวิชาการด้วย

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยเลือกศึกษาเฉพาะพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสใน ประเทศและผลงานพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสผ่านจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศ โดยมีจุดหมายปลายทางที่ประเทศใกล้เคียง โดยเลือกศึกษาเฉพาะข้อมูลที่เกี่ยวข้องเรื่องราว ภายในประเทศเท่านั้น ซึ่งพระราชนิพนธ์ดังกล่าวนี้ ได้ทรงใช้คำเรียกที่หลากหลาย เช่น เสด็จ ประพาสฯ, ระยะเวลาเสด็จประพาสฯ, จดหมายเหตุรายวันฯ, จดหมายเหตุระยะเวลาฯ เป็นต้น

อีกทั้งยังได้รวมพระราชหัตถเลขาที่มีเนื้อหาตรงตามลักษณะการเขียนบันทึกประจำวันด้วย โดยเรียงลำดับตามเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์มีดังนี้

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ได้แก่

- พ.ศ. ๒๔๑๙ - เสด็จประพาสจันทบุรี *
- พ.ศ. ๒๔๒๐ - ระยะเวลาทางเสด็จประพาสไทรโยค *
- พ.ศ. ๒๔๒๑ - ระยะเวลาทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๒๑ **
- พ.ศ. ๒๔๒๕ - พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑**
- พ.ศ. ๒๔๒๖ - พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒**
- พ.ศ. ๒๔๒๗ - พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๓**
- พ.ศ. ๒๔๓๒ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘*
- พ.ศ. ๒๔๔๑ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗*
- พ.ศ. ๒๔๔๔ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐*
- พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ *
- พ.ศ. ๒๔๔๙ - เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ *
- พ.ศ. ๒๔๕๐ - เสด็จประพาสคลองแสนแสบ **
- พ.ศ. ๒๔๕๑ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า *
- พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี *
- พ.ศ. ๒๔๕๒ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี *

ผลงานพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสผ่านจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศ โดยมีจุดหมายปลายทางที่ต่างประเทศอันเป็นประเทศใกล้เคียง ได้แก่

- พ.ศ. ๒๔๓๓ - พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙*
- ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู
รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙*
- พ.ศ. ๒๔๓๙ - จดหมายเหตุรายวันระยะเวลาที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕*
- พ.ศ. ๒๔๔๔ - จดหมายเหตุรายวันระยะเวลาทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐*

* ข้อมูลส่วนหนึ่งนำมาจาก สุกัญญา สุขฉายา, “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคิดชน,” เอกสารในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ปิยราชกวินทร์ เสนอที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕ กันยายน ๒๕๔๕.

** ข้อมูลที่ผู้วิจัยค้นคว้าเพิ่มเติม

๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะ

๑. “บันทึกประจำวัน” ที่ใช้ในงานวิจัยนี้ หมายถึง พระราชนิพนธ์ประเภทร้อยแก้วที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกอย่างต่อเนื่องเพื่อบอกเล่าเรื่องราว ในแต่ละวัน ในขณะที่เสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในบทที่ ๒ เรื่อง “ความรู้เกี่ยวกับการเขียนบันทึกประจำวัน”)
๒. “การเสด็จประพาสในประเทศ” ที่ใช้ในงานวิจัยนี้ หมายถึง การเสด็จประพาส ภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นกรเสด็จที่ทรง พระราชนิพนธ์จดหมายรายการที่เสด็จไปในครั้งนั้น โดยทรงบันทึกอย่างต่อเนื่องเป็นชุด เดียวกัน เช่น ทรงบันทึกเป็นจดหมายเหตุระยะทางตลอดการเสด็จประพาส หรือทรง พระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือกลุ่มคนใดกลุ่มคนหนึ่ง เป็นระยะ ๆ เป็นชุดเดียวกันในการเสด็จประพาสครั้งนั้นๆ

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

๑. ศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
๓. วิเคราะห์และเรียบเรียงข้อมูลตามสมมติฐานที่ตั้งไว้
๔. สรุปผลและนำเสนอในรูปแบบวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ได้เห็นคุณค่าของงานเขียนบันทึกประจำวันว่า งานเขียนบันทึกประจำวันบางเรื่อง หรือของบุคคลบางคน นอกจากจะมีคุณค่าในการบันทึกเรื่องราวส่วนตัวแล้ว ยังมี ประโยชน์ในด้านอื่นอย่างกว้างขวาง เช่น ด้านเนื้อหา ความรู้ และทัศนคติต่างๆ
๒. ได้เห็นพระปรีชาสามารถเชิงวรรณศิลป์และพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สะท้อนจากวรรณกรรม

๑.๙ ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. การยกตัวอย่างเนื้อหาจากงานพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาส ในประเทศ ผู้วิจัยได้ใช้การสะกดคำต่าง ๆ ตรงตามต้นฉบับที่ตีพิมพ์

๒. ในการคำย่อในการอ้างอิงข้อมูล มีดังนี้

- เสด็จประพาสจันทบุรี	ใช้แทน	เสด็จประพาสจันทบุรี
- เสด็จประพาสไทรโยค	ใช้แทน	ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค
- เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา	ใช้แทน	ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา
- เสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาส หัวเมืองชายทะเลตะวันออก รวม ๓ คราว
- เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จเยี่ยมมณฑล ฝ่ายเหนือ
- เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒	ใช้แทน	เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒
- เสด็จประพาสคลองแสนแสบ	ใช้แทน	เสด็จประพาสคลองแสนแสบ
- เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาส ลำน้ำมะขามเฒ่า
- เสด็จประพาสปราจีนบุรี	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาส มณฑลปราจีนบุรี
- เสด็จประพาสราชบุรี	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาส มณฑลราชบุรี
- พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู	ใช้แทน	พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาส แหลมมลายู รวม ๔ คราว
- เสด็จประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู	ใช้แทน	ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส ทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู
- ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน	ใช้แทน	จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่า สองเดือน
- ระยะทางเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง	ใช้แทน	จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาส ชวากครั้งหลัง

บทที่ ๒

ภูมิหลังการเขียนบันทึกประจำวัน และพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเขียนหนังสือร้อยแก้วของไทยแต่เดิมนิยมเขียนในรูปของพงศาวดาร ตำนาน ตำรา หนังสือสอนศาสนา จุดหมายเหตุ ประกาศของทางราชการ ฯลฯ โดยมีมุ่งบันทึกสาระความรู้และข้อเท็จจริงเป็นสำคัญ นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา วรรณกรรมร้อยแก้วได้รับความนิยมมากขึ้น การพิมพ์หนังสือได้เจริญขึ้นตามลำดับ เกิดโรงพิมพ์ หลวง และมีหนังสือพิมพ์ขาวขึ้นครั้งแรกในเมืองไทยรวม ๖ ฉบับ คือ Bangkok Recorder, Siam Times, Bangkok Press, Siam Weekly Monitor, Bangkok Summary และมีหนังสือพิมพ์ของไทยฉบับเดียวคือ ราชกิจจานุเบกษา เมื่อหนังสือพิมพ์เข้ามามีบทบาทในสังคม ทำให้มี ผู้เขียนบทความกันอย่างแพร่หลาย จึงทำให้เกิดการกลายรูปแบบวรรณกรรม กล่าวคือ การเขียนของไทยเริ่มมีจุดมุ่งหมายและรูปแบบการเขียนแตกต่างไปจากเดิม เช่น การเขียนร้อยแก้วจะมี จุดประสงค์เพื่อให้ผู้อ่านได้รับทั้งความรู้และความเพลิดเพลินไปพร้อมกัน

ตัวอย่างเช่น พระราชนิพนธ์พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นงานเขียนร้อยแก้วในยุคแรกเริ่มที่มีการอธิบายให้ความรู้และเกิดความเพลิดเพลิน เช่น พระราชนิพนธ์ภาคปกิณณกะ เรื่องช้างเผือกกับนางงาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงเรื่องที่ปรากฏในพงศาวดาร ที่กล่าวถึงในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีเป็นจำนวนมากถึง ๗ ช้าง ทำให้พระเจ้า หงสาวดี ส่งทูตให้มาเจริญสัมพันธไมตรี โดยขอช้างเผือกข้างหนึ่ง ถ้าไม่ได้จะยกทัพมาทำสงครามต่อไป พระมหาจักรพรรดิทรงหวั่นพระราชหฤทัยว่าจะเป็นการตัดรอนพระบารมีของพระองค์จึงส่งพระราชสาส์นไปผ่อนผันพระเจ้าหงสาวดี ความว่า

...อันนี้เป็นธรรมดาของพระมหากษัตริย์ในนานาประเทศทั่วทุกทิศ
ช้างเผือกและนางรูปร่างงามเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ พระมหากษัตริย์
องค์ใดมีช้างเผือกก็ช้าง มีนางรูปร่างงามก็นาง ก็ต้องหวังไว้สำหรับพระ
บารมีหมดไม่เป็นที่ผู้อื่นจะขอได้ เหมือนอย่างพระเจ้าหงสาวดี มีองค-

นาฏนาารีรัตน์ที่ปรนนิบัติสำหรับพระบารมีอยู่เท่าใด ก็ถ้ากรุงไทยทราบ
จะไปขอสักนางหนึ่งจะได้หรือ...

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๑ : ๑๗๗)

จากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกตัวอย่างข้างเผือกและหญิงงามใน
แผ่นดินต่าง ๆ มาประกอบเพื่อแสดงว่าความในพระราชสาส์นที่ว่าข้างเผือกกับหญิงงามเป็นของคู่
กันนั้นเป็นความจริง และยังมีกรกล่าวถึงตัวละครในวรรณคดีอีกด้วย จึงทำให้ผู้อ่านได้รับทั้ง
ความรู้และความเพลิดเพลินในขณะเดียวกัน จากตัวอย่างพระราชนิพนธ์ที่มีลักษณะดังกล่าวนี้
แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงด้านเนื้อหาและรูปแบบการเขียนที่แตกต่างจากงานเขียน
ร้อยแก้วในอดีตอย่างชัดเจน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วรรณกรรมร้อยแก้วได้รับความนิยม
อย่างแพร่หลายมากขึ้น รูปแบบการเขียนร้อยแก้วอื่น ๆ ก็ได้ขยายกว้างกว่าเดิม คือ มีการเขียน
ในรูปของสารคดีท่องเที่ยว สารคดีชีวประวัติ สารคดีประกอบวิชาการแขนงต่างๆ บทความ
บทวิจารณ์ บันทึก อนุทิน จดหมาย (พระราชหัตถเลขา) ฯลฯ การเขียนร้อยแก้วเหล่านี้ล้วน
ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกทั้งสิ้น ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ทรงได้ศึกษากับชาวต่างประเทศ ได้ศึกษา
วรรณกรรมตะวันตก และอาจจะทรงเจริญรอยตามพระบรมชนกนาถที่โปรดการพระราชนิพนธ์
พระบรมราชาธิบาย พระราชหัตถเลขา และบันทึกกระยะทางการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ลักษณะการเขียนบันทึกการเดินทางจึงเป็นงานเขียนประเภทหนึ่ง
ได้รับความนิยมอย่างมากสืบเนื่องต่อมา ตัวอย่างเช่น พระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น หนังสือระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค, ไกลบ้าน,
พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ เป็นต้น พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้า-
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เช่น โดยสารเรือเมสไปยุโรป ไปลังกาทวีป
เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เป็นต้น

การบันทึกประสบการณ์ส่วนบุคคล ไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบใด เช่น บันทึกประจำวัน
สารคดีท่องเที่ยว จดหมาย (พระราชหัตถเลขา) อรรถชีวประวัติ ฯลฯ มักมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อ
กันไม่มากนักน้อย การเขียนลักษณะบันทึกประจำวันเป็นรูปแบบหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนต่าง
อย่างแพร่หลาย และก่อให้เกิดงานที่มีคุณค่าทั้งทางด้านความรู้และความคิด และอาจมีคุณค่า
ทางด้านประวัติศาสตร์สำหรับผู้อ่านในสมัยต่อมาอีกด้วย

๒.๑ ความรู้เกี่ยวกับการเขียนบันทึกประจำวัน

๒.๑.๑ ความหมายของการเขียนบันทึกประจำวัน

บันทึกประจำวัน หรืออนุทิน จัดได้ว่าเป็นงานเขียนสารคดีชนิดหนึ่ง ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมาเป็นเวลานาน บันทึกประจำวันหรืออนุทินกำเนิดในต้นศตวรรษที่ ๑๙ ท่ามกลางความรุ่งเรืองของยุคโรแมนติก และได้รับการเชิดชูให้เป็นแขนงหนึ่งของวรรณกรรมเมื่อต้นศตวรรษที่ ๒๐ นี้เอง (พวงคราม พันธุ์บุรณะ, ๒๕๓๖ : ๓๔๕) ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า วิทยาการตะวันตกได้ให้ความสำคัญการเขียนบันทึกประจำวัน ซึ่งมีการใช้คำเรียกที่แพร่หลาย คือ diary หรือ journal

การใช้คำเรียกแทนการเขียนบันทึกประจำวัน มีคำที่นิยมใช้อยู่หลายคำ เช่น ภาษาอังกฤษ เรียกว่า diary, ภาษาฝรั่งเศส เรียกว่า journal ซึ่งภาษาอังกฤษก็นำคำนี้มาใช้ แต่ออกเสียงต่างกัน, ภาษาเยอรมัน เรียกว่า journal คำทั้ง ๓ คำนี้ มีความหมายใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะ diary และ journal ซึ่งอาจใช้เรียกแทนกันได้ แต่อย่างไรก็ดียังมีผู้ที่ระบุถึงความแตกต่างของทั้ง ๒ นี้ เช่น มีผู้กล่าวไว้ว่า คำว่า diary น่าจะมีความหมายที่เป็นส่วนตัวมากกว่า journal เพราะการใช้คำว่า journal อาจมีโอกาสเผยแพร่งานเขียนนี้สู่ผู้อื่นได้ ดังข้อความที่กล่าวไว้ใน The World Book Encyclopedia ว่า

Diaries resemble journals, and the two words are often used interchangeably. However, journals are generally less personal than diaries, and many journals are written for other people to read.

(The World Book Encyclopedia 5, 2000 : 184)

นอกจากนี้ยังมีผู้ที่อธิบายลักษณะของ diary ไว้อีกมาก เช่น บันทึกประจำวันเป็นบันทึกส่วนบุคคลที่ผู้เขียนมีอิสระที่จะบันทึกอะไรลงไปก็ได้ อาจบันทึกเหตุการณ์ การวิจารณ์ ความคิด ความเห็น ส่วนผู้ที่กำลังเดินทางหรือท่องเที่ยวก็มักจะบันทึกสิ่งที่พบเห็นไว้ในสมุดบันทึกประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นการบันทึกสิ่งแปลกใหม่ เพื่อนใหม่ และประสบการณ์ใหม่ บันทึกประจำวันจะช่วยย้ำเตือนความทรงจำเก่า ๆ ได้เป็นอย่างดี ดังข้อความที่กล่าวถึงคำว่า diary ใน Compton's Encyclopedia ว่า

A diary is a daily personal record. In it the writer is free to record anything he chooses. This may include events, comments, ideas, reading notes, or any subject in his mind as he sits down to make his entry for the day. People on vacation journey often keep diaries, noting new sights, new friends, and new experiences. Reading one's own travel diary in later years help recall the pleasure that may have slipped from memory.

(Compton's Encyclopedia 7, 1980 : 104)

นอกจากนี้ยังมีผู้กล่าวถึงความแตกต่างระหว่าง diary กับงานเขียนชนิดอื่นว่า diary แตกต่างจาก memoir หรือบันทึกความทรงจำ เพราะ memoir มักจะเป็นการเขียนถึงเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่าง ๆ จากความทรงจำ โดยที่เวลาล่วงผ่านไปแล้วสักระยะหนึ่ง และตั้งใจที่จะให้มีเกิดความแพร่หลาย และต่างจาก journal ตรงที่ผู้เขียน journal มักจะเขียนโดยที่คิดในใจว่ามีผู้อ่านบันทึกนี้อยู่ด้วย แต่อย่างไรก็ดีคำว่า diary และ journal ก็สามารถใช้แทนกันได้ และ diary จำนวนมากได้รับการพิมพ์เผยแพร่ในเวลาต่อมา ดังที่มีข้อความกล่าวไว้ใน The American People Encyclopedia ว่า

...The diary is for this reason quite different from memoirs, usually written late in life and intended for publication, and from journals, which are personal daily record written with potential readers in mind. The line between journals and diaries is a fine one, however, and many journals are commonly called diaries, while many diaries (in the strict sense) have in fact been published, but often decades after their completion.

(The American People Encyclopedia 7, 1963 : 64)

ในภาษาไทยมีการใช้คำที่เรียกแทน diary หรือ journal หลายคำ เช่น อนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกรายวัน โดยมีผู้ที่ให้ความหมายและอธิบายเรื่องการเขียนบันทึกประจำวันไว้จำนวนมาก เช่น

กุหลาบ มัลลิกะมาส และวิพุธ โสภวงศ์ (๒๕๓๕ : ๙๙) ให้ความหมายว่า “อนุทิน หมายถึง บันทึกรายวันแต่ละวันว่าได้ผ่านพบอะไรมาบ้าง มีความคิดเห็นต่อสิ่งที่ได้ผ่านพบอย่างไรกับบันทึกไว้”

อุดม รุ่งเรืองศรี (๒๕๓๒ : ๑๔) สรุปความหมายของอนุทินไว้ว่า “เป็นการบันทึกส่วนตัว ไม่แพร่หลายนัก นอกจากเป็นอนุทินของบุคคลสำคัญ เป็นการจดบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งความรู้สึกนึกคิดที่เกิดขึ้นกับตนและสังคม”

ทิพย์สุนทร อนันมบุตร (๒๕๓๖ : ๖๙) ให้ความหมายว่า บันทึกประจำวัน ว่าหมายถึง “การจดบันทึกรายวัน แต่ไม่จำเป็นต้องทุกวันก็ได้ กล่าวคือ เป็นเหตุการณ์สำคัญตามความคิดของผู้บันทึก”

ประทีป เหมือนนิล (๒๕๑๙ : ๑๓๐) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในบันทึกประจำวันว่า “เป็นเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้นเองกับตนเอง ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ หรือที่เกิดขึ้นในโลกก็ได้ และผู้จดบันทึกสามารถใส่ความรู้สึกนึกคิดของตนต่อเหตุการณ์หรือเรื่องราวเหล่านั้นลงไปได้ด้วย”

ประดับ จันทร์สุขศรี (๒๕๔๒ : ๒๔๔) ได้กล่าวว่า อนุทิน นั่นคือ “การบันทึกรายวันลงในสมุดบันทึก ผู้จดบันทึกจะบันทึกสิ่งที่พบเห็นอย่างตรงไปตรงมาทั้งเรื่องราวความรู้ และความคิดเห็นต่อสิ่งที่ได้ผ่านพบ บอกว่าเรื่องนั้น ๆ เกิดขึ้นวันที่เท่าไร เดือนปีใด บางเหตุการณ์อาจจะระบุเวลาสำคัญ ๆ ไว้ด้วย อนุทินที่แพร่หลายมักจะเป็นการบันทึกของบุคคลสำคัญ ๆ ถ้าเป็นบันทึกส่วนตัวของบุคคลทั่ว ๆ ไป มักไม่แพร่หลาย”

ในการวิจัยนี้ผู้วิจัยได้สรุปความหมายและลักษณะของบันทึกประจำวัน โดยจำแนกเป็นประเด็น ได้ดังนี้

๑. บันทึกรประจำวันเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรายวัน ผู้บันทึกอาจจะบันทึกทุกวันหรือไม่ทุกวันก็ได้
๒. การเขียนบันทึกต้องมีการระบุวัน เดือน ปี หรือเวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้น
๓. ในการเขียนบันทึกประจำวัน ผู้บันทึกอาจจะบันทึกเรื่องราวส่วนตัวและเหตุการณ์สำคัญตามความคิดของผู้บันทึก เหตุการณ์ดังกล่าวอาจเป็นเรื่องเกี่ยวกับตนเอง ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ หรือสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกก็ได้
๔. บันทึกประจำวันโดยทั่วไป ตั้งใจบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์เพื่อเก็บไว้เป็นข้อมูลส่วนตัว ไม่ตั้งใจจะเผยแพร่ แต่บันทึกประจำวันของบุคคลสำคัญอาจได้รับการเผยแพร่ในเวลาต่อมา
๕. อาจมีการบันทึกเรื่องราวอื่น ๆ ที่เป็นสาระความรู้ ตลอดจนความคิดและความรู้สึกของผู้บันทึกที่เกี่ยวกับเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่บันทึก

การเขียนบันทึกประจำวันจะต้องมีองค์ประกอบตรงกับ ข้อ ๑-๔ ตามขอบเขตความหมายและลักษณะของบันทึกประจำวันดังกล่าวนี้ ส่วน ข้อ ๕ จะมีหรือไม่มีก็ได้

๒.๑.๒ คุณค่าของบันทึกประจำวัน

ในอดีตการเขียนบันทึกประจำวันอาจจะมีประโยชน์ต่อตนเองในด้านต่าง ๆ แต่ในปัจจุบัน บางครั้งบันทึกประจำวันของนักเขียนบางคนบางเล่ม อาจมีคุณค่าในด้านต่าง ๆ ในสมัยต่อมา และอาจไม่เป็นบันทึกเฉพาะบุคคลอีกต่อไป เนื่องจากมีความน่าสนใจจนมีการตีพิมพ์เผยแพร่ และได้รับความนิยมสืบต่อมา ดังข้อความใน Compton's Encyclopedia ที่กล่าวว่า

In past centuries men in public life often kept diaries. These have become valuable sources of fact and interpretation for later historians. The private, candid observations set down in these personal journals often provide truer pictures of an age than do official records or books published (and often censored) during that time. For the most part, these diaries were never

intended to be read by others. The entries in them were made simply as aids to memory or to relaxation.

(Compton's Encyclopedia 7, 1980 : 104)

โดยสรุปแล้ว นอกจากที่บันทึกประจำวันจะมีประโยชน์ต่อผู้เขียนเองในด้านช่วยบันทึกความทรงจำ เหตุการณ์ต่าง ๆ และเป็นการฝึกฝนในเรื่องภาษาแล้ว ยังมีประโยชน์ต่อคนในรุ่นต่อมาอีกด้วย กล่าวคือทำให้ผู้อ่านได้รับประโยชน์หลายด้าน ดังนี้

๑. ทำให้ทราบเรื่องราวชีวิต ความคิดและความรู้สึกของผู้บันทึก
๒. เป็นเอกสารลายลักษณ์ที่ปรากฏข้อมูลความรู้เฉพาะช่วงเวลาที่เกิดเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นหลักฐานที่มีประโยชน์ในด้านประวัติศาสตร์ สังคม ภาษา ฯลฯ ที่มองผ่านสายตาของผู้บันทึก
๓. ก่อให้เกิดความเพลิดเพลินในด้านเนื้อหาและศิลปะการใช้ภาษา

๒.๑.๓ วรรณกรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับบันทึกประจำวัน

บันทึกประจำวันมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวรรณกรรมรูปแบบอื่น ๆ ที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน ได้แก่

๒.๑.๓.๑ จดหมายเหตุ

จดหมายเหตุเป็นงานเขียนสารคดีประเภทหนึ่ง มีผู้ให้ความหมายและลักษณะดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๒ : ๒๘๖) ได้อธิบายความหมายของจดหมายเหตุไว้ว่า “**จดหมายเหตุ** น.หนังสือบอกข่าวคราวที่เป็นไป, รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เอกสารที่ส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ หรือเอกชน ผลิตขึ้นเพื่อใช้เป็นหลักฐานและเครื่องมือในการปฏิบัติงาน”

อุดม รุ่งเรืองศรี (๒๕๓๒ : ๑๔) สรุปความหมายของจดหมายเหตุว่า “เป็นเอกสารสำคัญของหน่วยราชการ และสถาบันต่าง ๆ รวมทั้งวงการธุรกิจ และบุคคล จดหมายเหตุจะบันทึกเหตุการณ์ด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจ ฯลฯ ในอดีตไว้เพื่อเป็นหลักฐาน”

ประดับ จันทรสุขศรี (๒๕๔๒ : ๓๘๔) ได้สรุปความหมายของจดหมายเหตุไว้ว่า “จดหมายเหตุเป็นข้อเขียนที่บันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ เรื่องราวของทางราชการ หรือเหตุการณ์บ้านเมืองที่เกิดขึ้น ทั้งส่วนราชการและประชาชน จะบันทึกเรื่องราวที่น่ารู้ โดยเขียนเฉพาะข้อเท็จจริงทั้งในวงการธุรกิจ การค้า หรือเรื่องราวทางสังคมและวัฒนธรรม”

จดหมายเหตุที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ น่าจะหมายถึง การจดบันทึกเรื่องราวไว้เป็นหลักฐาน อาจบันทึกในรูปแบบจดหมายหรือเป็นการเขียนบันทึก คล้ายกับบันทึกประจำวัน โดยมักนิยมบันทึกเนื้อหาที่เป็นเหตุการณ์สำคัญๆ เป็นหลัก แต่ทั้งนี้อาจมีการให้ความรู้เพิ่มเติม หรือ อาจมีการแทรกทัศนะของผู้บันทึกไว้ด้วย

การเขียนจดหมายเหตุของไทยมีมาตั้งแต่สมัยโบราณ จดหมายเหตุในยุคแรก ๆ เช่น

- จดหมายเหตุทูตไทยไปนมัสการพระมาลัยเจดีย์ที่เมืองหงสาวดี เป็นจดหมายเหตุที่กล่าวว่าเจ้ากรุงหงสาวดีได้ส่งข่าวสารมากราบทูลถึงเรื่องพระมาลัยเจดีย์ที่เมืองพม่า กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาจึงแต่งตั้งคณะทูตไปดูให้เห็นจริงดังคำบอกเล่า และมีการบรรยายถึงสถานที่ต่าง ๆ ที่คณะทูตเดินทางผ่าน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสันนิษฐานว่า ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
- จดหมายเหตุลาลูแบร์ เป็นจดหมายเหตุที่กล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ของไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นจดหมายเหตุแสดงทัศนะของบาทหลวงลาลูแบร์ที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสมัยนั้น
- จดหมายเหตุพระอุบาลีไปลังกาทวีป โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ส่งพระอุบาลี พระอริยมุนีกับคณะสงฆ์ไปลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๕ เพื่อเผยแผ่พุทธศาสนา
- จดหมายเหตุราชทูตไทยไปลอนดอน ของหม่อมราโชทัย เป็นจดหมายเหตุที่มีชื่อเสียงอีกเรื่องหนึ่ง ตัวอย่างการเขียนเขียนบันทึกเหตุการณ์ตอนที่พระนางเจ้าเสด็จราชทูตไปเลี้ยงโต๊ะหม่อมราโชทัยได้บันทึกไว้ดังนี้

วันจันทร์ เดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำ เลอรรถแชลบันให้หนังสือมาว่า สมเด็จพระนางเจ้ารับสั่งว่า จะเลี้ยงโต๊ะแล้วจะเสวยร่วมโต๊ะเดียวกัน ด้วย ให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชไทย ไปกินโต๊ะที่วังวินด์เซอร์ ณ วันพุธเวลาสองทุ่ม

ครั้นถึงวันพุธ เดือนอ้ายขึ้น ๙ ค่ำ บ่ายห้าโมง เจ้าพนักงานจัดรถเทียมม้าสามรถมารับราชทูตไปถึงที่รถไฟ ก็ขึ้นรถไฟไปตามทาง ยี่สิบสามไมล์ คือพันสามสิบหน้าเส้นถึงที่พัก เจ้าพนักงานจึงเชิญขึ้นรถม้าต่อไป....

(หม่อมราโชทัย, ๒๔๘๔ : ๖๙)

จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่าการบันทึกจดหมายเหตุจะบันทึกเฉพาะวันที่มีเหตุการณ์สำคัญ ๆ เป็นหลักฐาน และในการบันทึกจดหมายเหตุนั้นอาจมีการแทรกความรู้สึกนึกคิดของผู้บันทึกไปด้วย

เช่น

...ในเวลากลางคืนจุดโคมไฟสว่างไปทั้งทางบกทางเรือ ฝ่ายอากาศเบื้องบนก็มีดวงจันทร์สีสว่างกระจ่างแจ้งเหมือนจริง ถ้าไม่มีคนบอกคนที่ดูก็จะสำคัญว่าจริง ด้วยแลดูเหมือนฟ้าและดินที่ได้เห็นอยู่กับจักขุของตัว ไม่มีสิ่งสำคัญสิ่งใดจะให้อำนาจรู้ว่าเป็นของทำด้วยฝีมือและปัญญามนุษย์ ครั้นดูทั่วแล้วก็เข้าไปในที่พร้อมกัน ใช้จักรกลกลับคืนลงมาดังเก่า

มิสเตอร์เฟลล์จึงพาไปดูหนัง หนังสั้นวิเศษนัก ทำเป็นบ้านเมืองข้างอินเดีย ดูบ้านเรือนบ่อม ดูผู้คนถนนแม่น้ำภูเขาต้นไม้ใหญ่โตเหมือนจริง เมื่อเปลี่ยนตัวหนังก็ไม่ทันเห็นว่าเปลี่ยนกันอย่างไร ดูเป็นน่าอัศจรรย์นัก ราชทูตดูอยู่จนสี่ทุ่ม หนังสั้นก็พากันกลับมา

(หม่อมราโชทัย, ๒๔๘๔ : ๖๑)

นอกจากจดหมายเหตุดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีผู้ใช้คำว่า “จดหมายเหตุ” ในงานเขียนลักษณะต่างๆ อีก เช่น จดหมายเหตุความทรงจำ จดหมายเหตุระยะทาง จดหมายเหตุรายวัน เป็นต้น

จดหมายเหตุความทรงจำ เป็นการจดบันทึกเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองไว้ตามลำดับเวลาที่เกิดขึ้น แต่ไม่ได้จดไว้ทันทีที่เห็นเหตุการณ์ มาจดบันทึกไว้หลังจากที่เหตุการณ์นั้นผ่านไปแล้ว และบันทึกเรื่องราวต่างๆ เท่าที่จำได้ ตัวอย่างเช่น **จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวง นรินทรเทวี** พระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นการบันทึกเหตุการณ์ของบ้านเมืองที่ทรงประสบพบเห็นด้วยพระองค์เอง ตั้งแต่ปลายสมัย กรุงศรีอยุธยา ที่เริ่มจะเสียกรุงแก่พม่า บันทึกต่อมาถึงสมัยกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุความทรงจำเรื่องอื่นอีก เช่น **จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศษยึดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗** ของหลวงสาครจรเขตต์ (ป.สาคริกานนท์) เป็นต้น

จดหมายเหตุความทรงจำจึงมีลักษณะเป็นงานเขียนส่วนบุคคล ที่จดบันทึกถึงเหตุการณ์สำคัญๆ ของบ้านเมือง ซึ่งจะแตกต่างจากบันทึกประจำวันอย่างชัดเจนในด้านของเวลาที่จดบันทึก โดยการเขียนบันทึกประจำวันจะต้องจดบันทึกวันต่อวันอย่างเป็นประจำสม่ำเสมอ แต่การเขียนจดหมายเหตุความทรงจำเป็นการบันทึกเรื่องราวย้อนหลังจากที่ได้เกิดเหตุการณ์นั้นไปแล้ว โดยบันทึกจากความทรงจำของผู้เขียนเป็นหลัก ด้านรูปแบบการเขียนจดหมายเหตุความทรงจำจึงไม่มีการระบุวันที่ และเวลาที่เกิดเหตุการณ์อย่างละเอียดชัดเจนเหมือนการเขียนบันทึกประจำวัน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีผู้ใช้คำว่า “จดหมายเหตุ” ในงานเขียนลักษณะต่างๆ อีก เช่น

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน เป็นการบันทึกพระราชกรณียกิจในแต่ละวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื้อหามักเป็นเรื่องราวของทางราชการเป็นสำคัญ มีทั้งที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เองและผู้อื่นเป็นผู้จดบันทึก จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันมีลักษณะคล้ายคลึงกับบันทึกประจำวันในด้านรูปแบบ ที่มีการระบุวันที่ และเวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญ อย่างชัดเจน อีกทั้งเป็นการบันทึกเป็นรายวันเหมือนกัน แต่ส่วนที่แตกต่างกัน คือ เนื้อหาที่จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันเป็นการบันทึกเรื่องราวที่เป็นทางการเป็นหลัก แต่บันทึกประจำวัน ผู้เขียนสามารถบันทึกเรื่องราวใดๆ ได้ตามที่ต้องการ นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างในด้านของผู้จดบันทึก กล่าวคือ ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เองส่วนหนึ่ง แต่ก็ยังมีข้อมูลจำนวนมาก

ที่ผู้อื่นเป็น ผู้จดบันทึก ซึ่งสังเกตได้จากการใช้สรรพนามบุรุษที่ ๓ ว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ตลอดจนการใช้คำราชาศัพท์ต่างๆ ตัวอย่างเช่น

ณ วัน ๖ ๗ ค่ำ เลาบาย ๔ โมงเย็น พระบาทสมเด็จพระ

๑๐

เจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาพินชาว เสด็จพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระราชทานเสด็จทางสถลมารค เสด็จทางถนนบำรุงเมือง ประทับพลับพลาเสด็จถวายพระเพลิง ขึ้นทรงไปรถยนต์บนพลับพลา กรมพระราชวัง (บวร) เสด็จด้วย เลาพลบเสด็จกลับพระบรมมหาราชวังฯ การพระศพ ๓ วัน ๓ คืนฯ

(จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในรัชกาลที่ ๕ : ๓๕)

การบันทึกข้อมูลในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันจึงเน้นการบันทึกข้อเท็จจริงเป็นสำคัญ แต่ในบันทึกประจำวันเป็นการบันทึกทั้งข้อเท็จจริง ข้อคิดเห็น และอารมณ์ความรู้สึก แม้ว่าในกลุ่มข้อมูลที่เป็นบันทึกประจำวันที่เลือกนำมาวิจัยในครั้งนี้ จะมีเนื้อหาบางส่วนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ผู้ตามเสด็จช่วยจดบันทึก แต่สำนวนการเขียนก็ยังคงเป็นสำนวนของพระองค์เองอยู่

จดหมายเหตุรายวันระยะทาง จดหมายเหตุระยะทาง เป็นงานเขียนในลักษณะของบันทึกประจำวัน ซึ่งเป็นกลุ่มข้อมูลที่ใช้ในการวิจัยนี้ด้วย โดยจดหมายเหตุรายวันระยะทาง หรือจดหมายเหตุระยะทางเป็นการบันทึกเรื่องราว เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นรายวัน มีการระบุวัน เดือน ปี และเวลาอย่างชัดเจน มักเป็นการบันทึกในขณะที่เดินทางระยะไกล เน้นการบันทึกถึงระยะทาง เส้นทาง สถานที่และเรื่องราวที่ประสบพบเห็นขณะเดินทางเป็นสำคัญ ซึ่งเนื้อหาอาจเป็นเรื่องราวที่เป็นทางการหรือส่วนตัวก็ได้

ผู้เขียนจดหมายเหตุรายวันระยะทาง หรือจดหมายเหตุระยะทางมักเป็นบุคคลชนชั้นสูงหรือชนชั้นปกครอง ตัวอย่างเช่น

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค (พ.ศ. ๒๔๒๐) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๖ (พ.ศ. ๒๔๓๓) จดหมายเหตุรายวันระยะทาง

เที่ยวชวากว่าสองเดือน (พ.ศ. ๒๔๔๔) จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง (พ.ศ. ๒๔๔๔)

นอกจากนี้ยังมี จดหมายเหตุรายวันหรือจดหมายเหตุประพาสในลักษณะเดียวกัน ของพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นๆ อีก เช่น พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๘ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง จดหมายเหตุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ ร.ศ. ๑๑๐ และพระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กิ่งแก้วเพชรฉวีโยธิน เรื่อง จดหมายเหตุรายวันการเดินทางในอินโดจีน ฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๒ เป็นต้น

๒.๑.๓.๒ นิราศ

การเขียนนิราศมีลักษณะที่คล้ายกับการเขียนบันทึกประจำวันในการเดินทาง คือ ผู้แต่งมักเล่าเรื่องการเดินทาง บรรยายและพรรณนาภูมิประเทศ สถานที่ต่างๆ ตลอดจนเล่าเรื่องราวส่วนตัวในแต่ละวันเวลาด้วย แต่นิราศบางเรื่องอาจจะเน้นที่การคร่ำครวญที่ต้อจากนางที่ปฏิบัติตามธรรมเนียมนิยมการแต่งนิราศเหมือนสมัยก่อน ต่อมาแนวการเขียนนิราศได้เปลี่ยนแปลงมากขึ้น จึงทำให้วรรณคดีนิราศมีความหลากหลาย ซึ่งสุภาพร พลายเล็ก (๒๕๔๑ : ๑๖) ได้วางขอบเขตความหมายของนิราศไว้เป็น ๔ ลักษณะ ซึ่งอาจจะมีลักษณะใดลักษณะหนึ่งหรือมากกว่าสรุปได้ว่า ประการแรก นิราศเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อพรรณนาความรักความอาลัยของตนที่มีต่อนางอันเป็นที่รัก อันเนื่องมาจากการเดินทางพลัดพรากจากกัน เช่น กำสรวลโคลงดั้น นิราศนรินทร์ ของนรินทร์ธิเบศร นิราศพระบาท ของสุนทรภู่ ประการที่สอง นิราศเป็นหนังสือที่กล่าวถึงความรักความอาลัยที่เกิดจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือการไฝหานางอันเป็นที่รักโดยไม่มีการเดินทาง แต่ใช้การพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือความไฝฝหานางอันเป็นที่รักเป็นแกนแล้วใช้ความหม่นเวียนเปลี่ยนกาลเวลาเป็นแนวสำหรับกล่าวถึงนางอันเป็นที่รัก เช่น ทวาทศมาส นิราศเดือน ของนายมี ประการที่สาม นิราศเป็นหนังสือที่ผู้แต่งอาศัยเรื่องราวการพลัดพรากของตัวละครเอกในวรรณคดีเก่าเป็นเค้าโครงในการพรรณนาคร่ำครวญถึงความอาลัยรัก เช่น ราชพิลาปคำฉันท์ นิราศ อิเหนา ของสุนทรภู่ และประการสุดท้าย นิราศเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อบันทึกหรือบรรยายสภาพการเดินทาง และสิ่งที่ประสบพบเห็นระหว่างการเดินทางหรือหม่นเวียนเปลี่ยนเวลา ตลอดจนสะท้อนทัศนะของกวีที่นึก คิดถึงขณะที่แต่ง

ทั้งนี้ไม่ได้เน้นการกล่าวถึงความรู้สึกต่อนางอันเป็นที่รัก เช่น ภาพยนตร์โคลงนิราศธารทองแดง นิราศนครวัดคำกลอน ของพระยาอนุศาสน์จิตรกร นิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัย

การเขียนนิราศในอดีตนิยมเขียนด้วยคำประพันธ์ร้อยกรอง แต่ต่อมาก็มีการเขียนนิราศแบบร้อยแก้วขึ้น เช่น นิราศนครวัด พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ลักษณะการเขียนเป็นร้อยแก้ว แต่ก็ยังคงมีคำกลอนนำเรื่องในช่วงแรก ดังตัวอย่างเช่น

อย่าเลยจะเลียงทำเยี่ยงปราชญ์	แตงนิราศสักทีจะดีกว่า
ลองเล่าเรื่องทีไปเมืองกัมพูชา	ให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง
แล้วพิมพ์แจกเช่นทำนองเป็นของฝาก	เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง
แต่คิดกลอนแหลหะเบือเหลือกำลัง	จะแต่งตั้งนับปีก็มีแล้ว
ด้วยกล่าวกลอนไม่สันทัดออกขัดข้อง	เห็นจะต้องเรียงเรียงเพียงร้อยแก้ว
มีกลอนนำสักนิดเหมือนติดแวว	พอเนื่องแนวแบบนิราศปราชญ์โบราณ
มิฉะนั้นจะว่าไม่ใช่นิราศ	ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร
จึงแต่งไว้พอเห็นเป็นพยาน	ขอเชิญอ่านเนื้อเรื่องเนื่องไปเทอญฯ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕ : ๑๗)

จากตัวอย่างนี้ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าการแตงนิราศต้องใช้คำประพันธ์ร้อยกรอง แต่เนื่องจากพระองค์ทรงไม่สันทัด ภาพลักษณ์กลอน จึงทรงนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว แต่ยังคงแตงเป็นร้อยกรองไว้ในตอนต้น เพื่อเป็นการเจริญรอยตามธรรมเนียมการเขียนนิราศแบบโบราณ

ดังนั้นความแตกต่างของนิราศกับบันทึกประจำวัน คือ นิราศส่วนมากมักแตงด้วยคำประพันธ์ร้อยกรอง แต่บันทึกประจำวันส่วนมากมักเขียนเป็นร้อยแก้ว และนิราศส่วนมากจะเน้นการบรรยายความรู้สึกที่ต้องพลัดพรากจากสิ่งที่เคยที่เคยอยู่หรือการคร่ำครวญที่ต้องจากบุคคล อันเป็นที่รัก แต่บันทึกประจำวันไม่ได้เน้นเรื่องการพลัดพรากเป็นสำคัญ และถึงแม้นิราศในอดีตจะมีความเป็นส่วนตัว แต่ก็มีนิราศบางเรื่องที่แตงในสมัยหลังที่มีความเปลี่ยนแปลงไป คือ ได้รับการเผยแพร่มากขึ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะนิราศส่วนมากแตงด้วยคำประพันธ์ร้อยกรอง ผู้แตงอาจแสดงฝีมือทางด้านศิลปะการประพันธ์มาปะชนกัน จึงมีการคัดลอกต่อ ๆ กันมา ทำให้เกิด

การแพร่หลายต่อไป และความแตกต่างที่ชัดเจนอีกประการหนึ่ง คือ นิราศไม่ได้เน้นการบันทึกเป็นรายวัน และไม่มีแบบแผนว่าต้องระบุวันเดือนปีหรือเวลาที่บันทึก จะมีหรือไม่มีก็ได้ แต่บันทึกประจำวันนั้นจะต้องมีการระบุวันเดือนปีที่เขียนบันทึก หรืออาจมีการระบุเวลาด้วยก็มี

๒.๑.๓.๓ เพลงยาว

เพลงยาวเป็นคำประพันธ์ชนิดหนึ่ง แต่งเป็นกลอนสุภาพ เมื่อขึ้นต้นตัดกลอนสดับออกเมื่อจบต้องลงด้วยคำว่าเอ๋ย ลักษณะการแต่งเช่นนี้เหมือนกับกลอนนิราศ เนื้อหาของเพลงยาวคือการพรรณนาความรัก ฝากอาลัย หรือตัดพ้อ ซึ่งชายหญิงเขียนได้ต่อกัน แต่มาภายหลังอาจจะเขียนสมมติก็ได้ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนเพลงยาวย่อมมุ่งถึงบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งที่ตนปรารถนาจะเขียนถึง เช่นเดียวกับนิราศเหมือนกัน (เปลื้อง ณ นคร, ๒๕๒๗ : ๓๗๕ – ๓๗๖)

ตัวอย่างเพลงยาวที่เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่

	โคมหอมหอมเหินเวหาหวน
แต่โหยหามิดได้เว้นทิวาครวญ	ควรสงวนเนตรทัศนนาง
งามเสงี่ยมเยี่ยมอ้อมชะอ้อนพักตร์	เจริญรักมิรู้เอื้อนนางขนาง
งามคักคิงงามสรรพสรรพางค์	ดำเนินนางอย่างเหมราชบินฯ

นอกจากการเน้นพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกและฝากความรักแล้ว เพลงยาวบางเรื่องอาจมีจุดประสงค์อื่น เช่น การทำนายเหตุการณ์สำคัญ ในเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา และการสั่งสอน เช่น เพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่

ดังนั้นเพลงยาวจึงแตกต่างจากบันทึกประจำวันอย่างชัดเจน ในด้านวัตถุประสงค์การเขียนที่ตั้งใจเขียนให้ผู้อื่นอ่าน หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นจดหมายสำหรับสื่อสารถึงกัน ได้ต่อกัน หรืออาจตั้งใจแต่งขึ้นเพื่อขับเป็นทำนอง ส่วนด้านเนื้อหานั้น เพลงยาวเน้นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกหรือการฝากรักมากกว่าบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน อีกทั้งไม่มีการระบุวันเดือนปี ที่ชัดเจนเหมือนบันทึกประจำวันด้วย ส่วนรูปแบบการประพันธ์ของเพลงยาวนั้นเป็นร้อยกรอง ส่วนบันทึกประจำวันมักจะเป็นร้อยแก้ว

๒.๑.๓.๔ จดหมาย หรือพระราชหัตถเลขา

จดหมาย หรือถ้าใช้กับพระมหากษัตริย์จะเรียกว่า พระราชหัตถเลขา มีจุดประสงค์ในการเขียน เพื่อสื่อสารให้ผู้รับได้ทราบเรื่องราวตามที่ผู้เขียนได้ถ่ายทอดไว้ ซึ่งอาจเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ หรือถ้ามีการโต้ตอบก็จะเป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งที่ทรงโปรดการส่งพระราชหัตถเลขาไปถึงบุคคลต่างๆ เช่น พระมเหสี พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พระสงฆ์ เป็นต้น โดยมีเนื้อหาสาระที่หลากหลายแตกต่างกันไปตามโอกาส ในการเสด็จประพาสก็เป็นโอกาสหนึ่งที่พระองค์มักจะทรงบันทึกเรื่องราวในแต่ละวันถ่ายทอดในรูปแบบของพระราชหัตถเลขาด้วย ดังนั้น จึงยังมีพระราชหัตถเลขาอื่นๆอีกมากที่ไม่ได้นำมาเป็นข้อมูลในศึกษานี้ เพราะได้คัดเลือกเฉพาะพระราชหัตถเลขาที่มีการบันทึกเนื้อหาเหมือนบันทึกประจำวัน และต้องเป็นการเขียนในขณะที่เสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ ในประเทศไทยเท่านั้น ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี เช่น

เมืองราชบุรี

๔๒

วันที่ ๒ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘

บอกมายังมกุฎราชกุมาร ต่อไปบอกฉบับแรก

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน เวลาเช้า ได้ขึ้นรถแจ็กไปดูแถวตลาด
ถนนริมน้ำ ตั้งแต่หน้าบ้านเทศาไปได้ถึงมคิลาเขาลาว บดแน่น
เรียบร้อยดีตลอดจนถึงที่ว่ากรมณฑล...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐ : ๙)

จากตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงแม้จะใช้รูปแบบการเขียนจดหมาย แต่เนื้อหานั้นมีลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวันอย่างชัดเจน กล่าวคือ จดหมายส่วนมากมักจะเขียนเล่าเรื่องราวที่ประสบพบเห็นในแต่ละวันซึ่งลักษณะของเนื้อหาตรงกับที่ผู้วิจัยได้จำแนกความหมายของบันทึกประจำวันไว้แล้ว อีกทั้งรูปแบบการเขียนก็มีการระบุวันที่และสถานที่เขียนไว้ส่วนหัวจดหมาย หรืออาจแทรกอยู่ในเนื้อหาจดหมาย ดังนั้นลักษณะการเขียนจดหมายจึงใช้รูปแบบคล้ายคลึงกับบันทึกประจำวันที่มีการระบุ วัน เวลา สถานที่ เหมือนกัน ดังนั้นในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงได้ใช้พระราชหัตถเลขาของ

พระองค์ที่มีเนื้อหาและลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวันเป็นข้อมูลที่ใช้ศึกษากลุ่มหนึ่งด้วย โดยได้กล่าว รายการพระราชหัตถเลขาไว้แล้วในบทที่ ๑

ถึงแม้ว่าจดหมายหรือพระราชหัตถเลขาจะมีความคล้ายคลึงกับบันทึกประจำวันในด้านเนื้อหาและการระบุวัน เวลา สถานที่ แต่ก็ยังมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ จดหมายหรือพระราชหัตถเลขาแตกต่างจากบันทึกประจำวันในเรื่องของความตั้งใจในการเผยแพร่ เพราะผู้เขียนตั้งใจส่งจดหมายไปถึงผู้รับตั้งแต่ ๑ คนขึ้นไป ส่วนบันทึกประจำวันในเบื้องต้นผู้บันทึกต้องการเก็บไว้อ่านในอนาคต

๒.๑.๓.๕ อุตชีวประวัติ

อุตชีวประวัติ คือ เรื่องราวชีวิต ประวัติชีวิตที่เจ้าของประวัติเป็นผู้เขียนเอง ซึ่งจะเป็นการย้อนเล่าเหตุการณ์ตั้งแต่อดีต เช่น ชีวิตในวัยเด็กจนกระทั่งปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น ความทรงจำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์ทรงเล่าประวัติชีวิตตั้งแต่เกิดดังนี้

ฉันเกิดในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปีจอ วันเสาร์ที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ประเพณีในราชสกุลสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ ปืนพกกระบอบ ๑ ถ้าเป็นพระองค์หญิงได้พระราชทานพระภูษาแพรคลุมพระองค์ผืน ๑ เป็นของเฉลิมขวัญ ให้วางไว้ในกระดิ่งที่รองพระองค์ เมื่อประสูติแล้ว ๓ วัน มีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๖ : ๑๑)

อุตชีวประวัติจึงแตกต่างจากบันทึกประจำวันในเรื่องของวัตถุประสงค์การเขียนที่ผู้เขียนอุตชีวประวัติ มักจะตั้งใจให้อุตชีวประวัติของตนได้เผยแพร่ และแตกต่างกันในเรื่องเวลาในการบันทึก เพราะบันทึกประจำวันเป็นการบันทึกวันต่อวัน แต่อุตชีวประวัติเป็นการกล่าวถึงภาพรวมของชีวิต เป็นการบันทึกเหตุการณ์ในอดีตในช่วงเวลาหนึ่ง ส่วนด้านเนื้อหาสาระบันทึกประจำวันจะเก็บรายละเอียดของข้อมูลได้ดีกว่าอุตชีวประวัติ ดังนั้นบันทึกประจำวันก็อาจมีส่วนช่วยให้งานเขียนอุตชีวประวัติดีขึ้น เพราะจะช่วยทบทวนความจำที่มีต่อเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่อยากจะถูกกล่าวถึงในอุตชีวประวัติ

บันทึกประจำวันกับวรรณกรรมที่มีรูปแบบใกล้เคียงกันดังกล่าวมานี้ จึงมีทั้งความเหมือน ความต่าง และยังมีประโยชน์เกื้อกูลกัน ผู้วิจัยจึงได้เลือกกลุ่มข้อมูลที่เป็นจุดหมายเหตุและ พระราชหัตถเลขาที่เป็นการเดินทางในประเทศเป็นข้อมูลในการวิจัยนี้

สังเกตได้ว่านักเขียนหลายๆ ท่าน มักเขียนวรรณกรรมในรูปแบบต่าง ๆ หลายประเภท และทำให้เกิดคุณค่าต่อแวดวงวรรณกรรมอย่างมาก ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์งานเขียนที่หลากหลาย หนึ่งในพระราชนิพนธ์เหล่านั้นมีการ พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันที่พระองค์ทรงโปรดเป็นอย่างมาก ดังปรากฏในพระราชกิจรายวันที่ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ตั้งแต่ต้นรัชกาลเป็นต้นมา อีกทั้งการใช้ลักษณะการเขียนแบบบันทึก ประจำวัน ที่ปรากฏในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ก็ทรงพระราชนิพนธ์อย่างเป็นทางการเป็นประจำ สม่ำเสมอ

๒.๒ งานเขียนร้อยแก้วบันทึกการเดินทางในประเทศ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการเสด็จประพาสหัวเมืองน้อยใหญ่ใน ประเทศตลอดรัชกาล บ้างก็เสด็จประพาสเพื่อสำราญพระอิริยาบถ บ้างก็เสด็จอย่างเป็นทางการ การเดินทางเสด็จประพาสนี้ทำให้พระองค์ ตลอดจนจนพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ตาม เสด็จได้ประโยชน์จากการเดินทาง ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๕๐๔ : ๔) ได้ทรงอธิบายถึงเรื่องเที่ยว ไว้ว่า

...ถ้าเป็นคนรับราชการบ้านเมือง การเที่ยวเตร่ก็ยิ่งเป็น ประโยชน์สำคัญขึ้น เพราะราชการเป็นที่รวบยอดของสรรพการทั้งปวง อันจะพึงมีในประเทศ ถ้าผู้ทำราชการได้เที่ยวเตร่ ได้รู้ได้เห็น ภูมิลำเนาบ้านเมือง และความสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ก็เหมือน หนึ่งมีทุนในทางที่จะดำริตรองราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน...

การเสด็จประพาสจึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เห็นทุกข์สุขของ ราษฎรอย่างแท้จริง สามารถแก้ปัญหา ปรับปรุงพัฒนาได้อย่างตรงจุดรวดเร็ว โดยทรงเอาพระทัย ใส่ในทุกๆ ด้านอย่างทั่วถึง ทั้งการปกครอง การศึกษา การสาธารณสุข การคมนาคม เป็นต้น จนนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในที่สุด นอกจากนี้การเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ในประเทศจะมี ประโยชน์โดยตรงต่อการพัฒนาประเทศแล้ว ยังมีประโยชน์ในด้านวรรณกรรมเพราะพระองค์และ

ผู้ตามเสด็จได้มีการจดบันทึกการเดินทางไว้ ซึ่งเป็นการจดบันทึกแบบใหม่แตกต่างจากสมัยก่อน ดังนี้

การเขียนบันทึกการเดินทางในสมัยก่อน มักนิยมแต่งเป็นนิราศที่เน้นการแต่งตามชนบท เช่น มีการเชื่อมโยงชื่อสถานที่หรือธรรมชาติต่าง ๆ กับอารมณ์ความรู้สึกที่ต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก จึงเป็นการเน้นพรรณนาความรู้สึกเป็นส่วนมาก จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่งานเขียนร้อยแก้วได้รับความนิยมมากขึ้น บันทึกการเดินทางในสมัยนี้จึงเน้นการบันทึกเนื้อหาสาระที่เป็นข้อเท็จจริงเป็นหลัก จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นการเขียนในลักษณะของความเรียงเชิงอธิบาย กล่าวคือ มีการอธิบายโดยมุ่งให้ความรู้เกี่ยวกับระยะทาง สถานที่พาหนะ และชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ และบางครั้งผู้เขียนก็ได้ค้นคว้าหาข้อมูลเพื่อนำมาอธิบายให้ความรู้เพิ่มเติมแก่ผู้อ่านอีกด้วย ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ว่า

...หากไม่ใคร่มีผู้ใดเรียบเรียงระยะทางไว้แนะนำคนข้างหลัง
ดูการเที่ยวเตร่จึงยังมีดีไม่เป็นเครื่องชักชวนคนชั้นหนุ่มซึ่งกำลังแสวงหา
วิชาความรู้ ที่มีก็มักเป็นแต่่นิราศพรรณนาเห็นต้นนั้น เหมือนนั้น ถึง
บางโน้นเหมือนนี้ ลงปลายแปลว่าคิดถึงเมีย ไม่มีแก่นสารอันใด

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕๐๔ : ๑๔)

นอกจากนี้ ยังทรงเชิญชวนให้ผู้ที่ได้ท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ได้เรียบเรียงพรรณนาความรู้มาเผยแพร่เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อกุลบุตรทั้งหลายในภายภาคหน้า อันแสดงให้เห็นว่าในการเดินทางท่องเที่ยวไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ นั้น นอกจากที่จะได้ความสำราญใจ สนุกสนาน และได้ความรู้แล้ว หากมีการจดบันทึกการเดินทางด้วยแล้ว ยังจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ที่ได้อ่านบันทึกนี้ เพราะ ทำให้คนที่ไม่เคยไปได้ทราบข้อมูลจากการอ่าน และยังเป็นแนวทางให้คนที่จะเดินทางไปได้ทราบข้อมูลล่วงหน้าอีกด้วย นับเป็นการเกื้อกูลความรู้ที่ดีทางหนึ่ง การเขียนบันทึกการเดินทางในสมัยนี้จึงมีลักษณะพิเศษ คือ มีความผสมผสานกันทั้งเรื่องราวส่วนตัวและเรื่องราวเป็นเนื้อหาสาระวิชาการ กล่าวคือ นอกจากที่ผู้เขียนจะบันทึกเรื่องส่วนตัวและเรื่องราวที่ประสบพบเห็นใน แต่ละวันเพื่อเก็บไว้เตือนความทรงจำของตนเองแล้ว ยังมุ่งที่จะอธิบายให้ความรู้เสมือนว่าบันทึกของตนจะได้เผยแพร่เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านสืบไป

ตัวอย่างบันทึกการเดินทางของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ในประเทศ เช่น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์บันทึกกระยะทางการท่องเที่ยวไว้มาก เช่น “เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” “จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้น” “จดหมายเหตุกระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๙” เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงพระนิพนธ์ “เที่ยวน้ำตกเจ้าอนันท์ก๊กที่เกาะกูด” “เที่ยวไพรโยค” เป็นต้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์ “เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก” เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกการเดินทางในขณะที่ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เช่น “จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๘” และ “เที่ยวเมืองพระร่วง” พ.ศ. ๒๔๕๐

ถึงแม้ว่าในการเสด็จประพาสสถานที่เดียวกัน ครึ่งเดียวกัน ได้มีผู้ที่จดบันทึกหลายคน แต่เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาแล้ว พบว่าผู้บันทึกแต่ละคนมีความสนใจแตกต่างกัน จุดเน้นของเนื้อหาจึงมีความหลากหลาย อีกทั้งศิลปะการประพันธ์และสำนวนภาษาก็ยังแตกต่างกันไป ก่อให้เกิดบันทึกการท่องเที่ยวที่น่าสนใจหลายเล่ม มีประโยชน์ต่อแวดวงวรรณกรรมสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

๒.๓ ภูมิหลังเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเดินทางเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสท้องถิ่นในประเทศ เรียงตามลำดับเวลาที่พระราชนิพนธ์ มีภูมิหลังโดยสังเขป * ดังนี้

เสด็จประพาสจันทบุรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสจันทบุรี เมื่อปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางในลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวันอย่างละเอียด ทรงบันทึกรายนามผู้ตามเสด็จ และพระราชนิพนธ์บันทึกกระยะทาง

* การกล่าวถึงชื่อบุคคลและชื่อสถานที่ในส่วนภูมิหลังนี้ ได้ใช้การสะกดคำตามที่พระองค์ทรงบันทึกไว้

เริ่มจากผ่านพระสมุทรเจดีย์ ปากน้ำ เกาะสีซัง สัตหีบ เกาะเสม็ด เกาะช้าง เกาะกระดาศ อ่างศิลา เป็นต้น โดยทรงเล่าเรื่องราวประจำวันเกี่ยวกับสถานที่ สภาพอากาศ บุคคล ยานพาหนะและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่พระองค์ทอดพระเนตร อีกทั้งยังมีการแทรกคำประพันธ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ถึงสิ่งที่พบเห็น และคำประพันธ์ของผู้ตามเสด็จด้วย ตลอดจนมีการพระราชนิพนธ์บันทึกเนื้อหาความรู้เกี่ยวกับเมืองจันทบุรี เช่น เรื่องแผ่นดินและเรือกสวนไร่นา การช่าง การค้าขายและหัวเมืองขึ้น สัตว์ป่าและสัตว์ของเลี้ยง เรื่องเมืองจันทบุรีแต่เดิมและปัจจุบันนี้ รวมทั้งทรงบันทึกเกี่ยวกับหน่วยงานและข้าราชการเมืองจันทบุรีอย่างละเอียด

เรื่องเสด็จประพาสจันทบุรีนี้ พิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาสุด ในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๔ จำนวน ๑๘๗ หน้า

ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์หนังสือระยะทางเสด็จพระราชดำเนินตามลำน้ำแควน้อย แขวงเมืองกาญจนบุรีตลอดจนถึงเมืองไทรโยค เมื่อปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) ลำน้ำแควน้อยในสมัยนั้นเป็นที่สนุกสนานน่าชม แต่การเดินทางในสมัยนั้นลำบาก พระองค์จึงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุระยะทางสำหรับให้คนรุ่นหลังได้ทราบเรื่อง คนที่ไม่เคยไป ก็สามารถทราบความได้จากการอ่านพระราชนิพนธ์นี้

รูปแบบการเขียนหนังสือระยะทางนี้มีลักษณะเป็นการจดบันทึกประจำวัน โดยทรงพระราชนิพนธ์บันทึกระยะทางตั้งแต่ออกเดินทางจากบางกอก ผ่านคลองต่างๆ เช่น คลองบางกอกน้อย คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ เป็นต้น เส้นทางเสด็จประพาสผ่านที่ต่างๆ ดังนี้ นครไชยศรี นครปฐม ค่ายหลวงพระแท่นดงรัง ราชบุรี บ้านหนองขาว ค่ายหลวงเมืองกาญจนบุรีและไทรโยค

หนังสือพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ได้พิมพ์ขึ้นแจกในงานศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๕ จำนวน ๒๒๓ หน้า

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๒๑ ทรงพระราชนิพนธ์ในลักษณะบันทึกประจำวัน เล่าเรื่องถึงสิ่งที่พระองค์ทรงประสบพบเห็น และกล่าวถึงเส้นทางเสด็จประพาส ทรงบันทึกตั้งแต่เริ่มออกจากพระราชฐาน ผ่านสถานที่ต่าง ๆ ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ มีจุดประสงค์หลักในการเสด็จพระราชทานพระกฐินยัง

วัด ต่างๆ และทรงมีพระราชอาญาให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จผ่าน โดยเสด็จผ่านเมืองใหญ่ ๆ เช่น บางปะอิน ลพบุรี อ่างทอง เป็นต้น

หนังสือระยะทางเสด็จประพาสสมณทลอยุธยา พิมพ์ครั้งแรกในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาห พระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ จำนวน ๖๒ หน้า

พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ เสด็จคราวปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บันทึกเรื่องราวการเสด็จประพาสโดยใช้รูปแบบพระราชหัตถเลขาพระราชทานถึงบุคคลต่าง ๆ ตามชื่อที่พระองค์ทรงเรียกดังนี้

ฉบับที่ ๑ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์

ฉบับที่ ๒ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระบำราบปรปักษ์

ฉบับที่ ๓ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

ลงวันเสาร์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ ทรงเล่าเรื่องเสด็จประพาสสัตหีบ แหลมสารภี แหลมสิงห์ เมืองเก่า เกาะช้าง อ่าวสลักเพชร จอดเรือที่เกาะหมาก กำหนดวันเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ทรงพระสำราญ ทรงตอบรับหนังสือกรมท่า ข่าวยเรือรบฝรั่งเศส

พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒ เสด็จคราวปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

ฉบับที่ ๑ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์

ฉบับที่ ๒ พระราชหัตถเลขาถึงหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

ฉบับที่ ๓ พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์

ลงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะแม จุลศักราช ๑๒๔๕ ทรงตอบรับจดหมาย ทรงเล่าพระอาการประชวรค่อยดีขึ้น พระราชทานระยะทาง กำหนดวันเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ

**พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ครั้งที่ ๓ เสด็จคราว
ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗**

ฉบับที่ ๑ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์, สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ แลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้รักษาพระนคร ลงวันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ ทรงเล่าถึงการเสด็จประพาสทางเรือ ผ่านปากคลองแก่ง ผ่านปากน้ำแพ ต่อมาเสด็จไปที่แหลมสิงห์ปากน้ำเมืองจันทบุรี ทรงกำหนดระยะทางที่จะเสด็จประพาสต่อไป

ฉบับที่ ๒ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ลงวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ ทรงเล่าเรื่องเสด็จประพาสเกาะกง เกาะเสม็ด แหลมเทียน ทรงบอกเล่าระยะทางที่จะเสด็จประพาสต่อไป

ฉบับที่ ๓ พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้รักษาพระนคร ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ ทรงเล่าเรื่องเสด็จประพาสสิลาขาวอ่าวพงโสม เสด็จประพาสเกาะกง เมืองตราด เกาะช้าง น้ำตกสลักคอก เสด็จประพาสแหลมงอบ เสด็จถึงเมืองจันทบุรี

ฉบับที่ ๔ พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีวอก จุลศักราช ๑๒๔๖ ทรงเล่าเรื่องประพาสเขาแหลมสิงห์ เมืองใหม่ บ้านญวน เสด็จถึงแหลมสาร เกาะสีชัง

หนังสือพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ทั้ง ๓ คราว ได้พิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศล สัปตมวารพระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๗๐ จำนวน ๑๗ หน้า

พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ และ ๓ (ร.ศ. ๑๐๘ และ ๑๑๗)

แต่เดิมแหลมมลายู เรียกเป็น ๒ ชื่อ คือ บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสยาม ได้แก่ มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และปัตตานี เรียกว่าหัวเมืองปักษ์ใต้ บรรดาหัวเมืองที่อยู่ทางชายทะเลอ่าวเบงกอล ได้แก่ มณฑลภูเก็ตเรียกว่า “หัวเมืองชายทะเลตะวันตก”

หรือ “หัวเมืองฝ่ายตะวันตก” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระองค์แรกที่ได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกและหัวเมืองมลายูประเทศราช แต่ในการเสด็จเมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ และ ๑๑๗ นี้ พระองค์ทรงเสด็จประพาสเฉพาะหัวเมืองในประเทศเท่านั้น โดยเส้นทางที่เสด็จผ่าน เช่น

ร.ศ. ๑๐๘ เสด็จถึงเมืองชุมพร สงขลา พัทลุง ตานี ยี่หริ่ง ไซยา หลังสวน

ร.ศ. ๑๑๗ เสด็จถึงเกาะพังน เมืองสงขลา นครศรีธรรมราช หลังสวน

พระราชหัตถเลขา ร.ศ. ๑๐๘, ๑๑๗ มีถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมพระจันทบุรีนฤนาถ อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี

พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายูทั้ง ๔ คราว ได้รวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ จำนวน ๒๒๖ หน้า

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ

พระราชหัตถเลขานี้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร จึงมีถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการ ซึ่งทรงเป็นประธานสำหรับการประกาศให้มหาชนทราบข่าวที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น

จุดประสงค์ในการเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือในครั้งนี้ คือ เพื่อพระราชทานพระแสงราชอาวุธประจำหัวเมืองจังหวัดละองค์ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองใดก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้น และเพื่อทรงนมัสการพระพุทธชินราช แล้วทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองที่เมืองพิษณุโลก อีกทั้งเพื่อทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการ ประกอบพระราชดำริที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป

เส้นทางเสด็จประพาสที่ทรงเล่าในพระราชหัตถเลขานี้ ทรงเล่าถึงการเสด็จประพาสที่ต่างๆ เช่น เสด็จจากบางปะอินถึงเมืองอ่างทอง – เมืองสิงห์บุรี – อำเภอสรรพยา แขวงจังหวัดไชยนาท – เมืองสรรคบุรี - อำเภอเมืองมโนรมย์ – เมืองนครสวรรค์ – ปากน้ำเกยไทย – เมืองพิจิตร

– เมืองพิษณุโลก - อำเภอพรหมพิราม – เมืองพิชัย – เมืองตรอนตรีสินธุ์ – เมืองอุตรดิตถ์ – เมืองทุ่งยั้ง – เมืองลับแล – เมืองฝาง เป็นต้น

พระราชหัตถเลขานี้ได้รวมพิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา ในรัชกาลปัจจุบัน พ.ศ. ๒๔๙๒ จำนวน ๗๔ หน้า

เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอัธยาศัยโปรดการเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา บางคราวเสด็จไปเพื่อทรงตรวจจัดการปกครอง จัดการรับเสด็จเป็นทางการ บางคราวก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่โปรดให้จัดการรับเสด็จเป็นทางการ ที่เรียกว่า “เสด็จประพาสต้น” การเสด็จประพาสต้นครั้งแรกเมื่อคราว ร.ศ. ๑๒๓ ปราบปรามการเสด็จประพาสในหนังสือ “จดหมายเหตุนายทรงอาณุภาพ เล่าเรื่องประพาสต้น” พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชนิพนธ์เอง โดยดำรัสให้เจ้าฟ้านิภาภดล (สมเด็จพระหญิงน้อย) ทรงบันทึกไว้ ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในเวลาเสด็จประพาสต้นคราวนั้น

พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ นี้ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ในลักษณะบันทึกประจำวัน ทรงเล่าถึงเส้นทางเสด็จประพาส เช่น ทรงเสด็จผ่านบ้านเมืองสระบุรี เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์ เมืองไชยนาท เมืองชาลุม เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น

หนังสือเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ได้รวมพิมพ์ครั้งแรก เป็นหนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายรดน้ำสังกรานต์พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๗ จำนวน ๑๑๐ หน้า

เสด็จประพาสคลองแสนแสบ

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือ ตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ถึงเมืองพิษณุโลก สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ทำพิธีเปิดในบริเวณสถานีกรุงเทพฯ เสร็จแล้วเลยเสด็จไปประพาสเมืองฉะเชิงเทราโดยทางรถไฟ ในการ

เสด็จไปครั้งนี้ แต่เดิมกะว่าเมื่อประพาสเมืองฉะเชิงเทราแล้วจะเสด็จกลับทางรถไฟเหมือนเมื่อ
 ชาติไป แต่เมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เกิดมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรทาง
 คลองแสนแสบ จึงทรงเปลี่ยนเป็นเสด็จกลับทางเรือ ให้จัดกระบวนเรือที่จะเสด็จกลับขึ้นที่เมือง
 ฉะเชิงเทราในครั้งนั้น รวบรวมเรือหลวงและเรือของผู้ไปโดยเสด็จบ้าง เรือของข้าราชการใน
 พื้นเมืองบ้าง ทรงเรือมาด “ยอดไชยา” ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
 กระทรวงมหาดไทย เป็นเรือพระที่นั่ง เสด็จกลับจากเมืองฉะเชิงเทรามาประทับแรมกลางทาง ๒
 คืนเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ

หนังสือเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบได้ตีพิมพ์ครั้งแรกในงานทำบุญหน้าพระศพ
 พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ ในรัชกาลที่ ๗ ครบ ๕๐ วัน ณ วันที่ ๑๓
 กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ จำนวน ๑๗ หน้า

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๕๑ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาเป็นอย่างไรรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จ
 ราชการรักษาพระนคร อันมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระ
 มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน ในการพระราชนิพนธ์นั้นถึงแม้จะทรงพระราชนิพนธ์เป็น
 พระราชหัตถเลขา แต่ก็ทรงใช้ลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวันด้วย คือ ทรงบันทึกเป็น
 จดหมายระยะทาง และมีการบันทึกเหตุการณ์แต่ละวันรวมกันหลาย ๆ วัน แล้วจึงส่งเป็น
 พระราชหัตถเลขาหนึ่งฉบับ

การเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้น คือ มีพระบรมราชโองการให้สำรวจลำน้ำเก่า
 โดยให้แต่ละมณฑลต่างสำรวจลำน้ำเก่าของตน จะได้พิเคราะห์สอบสวนกับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผน
 ที่ ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลง ตื้นเขิน หรือขาดกันอย่างไร จะเป็นประโยชน์
 แก่ทางบ้านเมืองเป็นอย่างมาก

พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ได้ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในรัชกาลปัจจุบัน ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๓ จำนวน ๘๖ หน้า

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาพระราชทานถึงมกุฎราชกุมาร ทรงเล่าถึงการปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่อบ้านเมือง เช่น ทอดพระเนตรการชูดคลอง การทำทางระบายน้ำ และทรงเล่าถึงเทวสถานต่าง ๆ มีการแทรกประวัติวัด เรื่องเล่าต่าง ๆ

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี ได้พิมพ์ในงานพระเมรุ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ในรัชกาลปัจจุบัน ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ ๒๙ มกราคม ๒๔๙๕ จำนวน ๒๑ หน้า

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาพระราชทานถึงมกุฎราชกุมารแลที่ประชุมในพระราชหัตถเลขานี้ทรงเล่าถึงการปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่อบ้านเมือง เช่น ทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง เส้นทางคมนาคม ลำน้ำ ถนน สะพาน เรื่องการศาสนา เรื่องเล่าต่าง ๆ เป็นต้น

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พิมพ์ในวาระทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวารพระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ในรัชกาลที่ ๗ ๒๗ สิงหาคม ๒๔๗๐ จำนวน ๓๗ หน้า

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ แต่มีจุดหมายปลายทางที่ประเทศใกล้เคียง มีดังนี้

พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ และ ๔ (ร.ศ. ๑๐๙ และ ๑๒๐)

พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ มีถึงที่ประชุมเสนาบดีที่อยู่รักษาพระนคร ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ และข้าราชการที่สำคัญอื่น ๆ ส่วนปี ร.ศ. ๑๒๐ มีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ แต่ผู้เดียว

เส้นทางที่เสด็จประพาส เช่น ร.ศ. ๑๐๙ เสด็จถึงเมืองชุมพร เมืองกระ ระนอง ตะกั่วป่า ภูเก็ต ตะกั่วทุ่ง พังงา ตรัง เกาะดงกาวิ ไทรบุรี ปีนัง

ร.ศ. ๑๒๐ เสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์เพื่อส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตซึ่งเสด็จไปเล่าเรียนวิชา ณ ประเทศเยอรมนี โดยกล่าวถึงเมืองประจันตคีรีเขต เกาะช้าง เป็นต้น

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู
รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ ได้มีหนังสือเกี่ยวกับเรื่องเสด็จประพาส ดังนี้

๑. จดหมายเหตุราชการ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์
๒. พระราชหัตถเลขา มีพระราชทานมายังกรมการผู้รักษาพระนคร
๓. จดหมายเหตุรายวัน ระยะทางเสด็จประพาส มิได้พระราชทานถึงผู้ใด

จดหมายเหตุรายวัน ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ นี้ เป็นบันทึกไว้สำหรับความทรงจำมิใช่สำหรับให้ผู้อื่นผู้ใดอ่าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๐๙ โดยเรือพระที่นั่งอูบลบุรทิศ

เสด็จทอดพระเนตรความเป็นอยู่ของราษฎร และเมื่อเสด็จไปที่ใด ถ้ามีพลับพลา พระองค์จะทรงบรรยายอย่างละเอียด อีกทั้งทรงวาดภาพพลับพลาไว้ท้ายสมุดจดหมายเหตุรายวันอีกด้วย

จดหมายเหตุรายวัน ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ ได้พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ จำนวน ๓๗๑ หน้า

จดหมายเหตุรายวันระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๙ การเสด็จประพาสเมืองชวาในครั้งนี้เนื่องจาก พระองค์ทรงหายประชวรแต่ยังไม่ปกติดี แพทย์ผู้ถวายการรักษาจึงแนะนำให้เปลี่ยนสถานที่เปลี่ยนอากาศ จึงทรงเลือกเสด็จประพาสเมืองชวา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี โดยทรงเสด็จประพาสเมืองสำคัญ ๆ เช่น เมืองสมุทรปราการ เมืองสิงคโปร์ เมืองปัตเตเวีย เมืองบุนเตนชอก เมืองการูต เมืองบันดอง เมืองยงกา เมืองมาเกลัง เมืองโซโล เมืองสุรบายา เมืองปสรวน เมืองกิติรี เมืองสมารัง เมืองเจริบอน ฯลฯ แล้วเสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยผ่านเมืองต่างๆ ของไทย

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือนนี้ได้พิมพ์ครั้งแรกเป็นหนังสือพระราชทานในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

จดหมายเหตุรายวันระยะเวลาเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ระยะเวลาเที่ยวชวากว่าสองเดือน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๔ การเสด็จประพาสเมืองชวาในครั้งนี้เป็นการเสด็จประพาสชวาคั้งที่ ๓ เสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ทรงเสด็จประพาสผ่านเมืองใหญ่ ๆ เช่น เมืองชุมพร เมืองสิงคโปร์ เมืองปัตเตเวีย เมืองบุนเตนชอก เมืองบันดอง เมืองจันยอ เมืองการูต เป็นต้น

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลังนี้ ได้พิมพ์ครั้งแรก เป็นหนังสือแจกในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๒.๔ ลักษณะการเขียนบันทึกประจำวัน ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ และมักทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสโดยใช้ลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวัน ซึ่งน่าจะมีจุดประสงค์เพื่อไว้เตือนความทรงจำ เก็บไว้อ่านเองเป็นหลัก ถ้าเป็นพระราชหัตถเลขา ก็อาจทรงบอกเล่าถ่ายทอดเหตุการณ์ไว้ให้ผู้อื่นทราบ โดยใช้ลักษณะการเขียนหลายรูปแบบ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์คํานำในหนังสือพระราชหัตถเลขาเรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายูไว้ว่า

ในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองทางไกล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมักทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายการที่เสด็จไปแทบทุกครั้ง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายรายวัน เช่นเมื่อเสด็จประพาสเกาะชวา ครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ บ้าง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ เช่นพระราชหัตถเลขาพระราชทานมาถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งแรก และพระราชทานถึงสมเด็จพระหญิงน้อย (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภาภมรดล) เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง และโปรดฯให้รวมเป็นหนังสือไกลบ้านนั้น บ้าง ทรงเป็นพระราชหัตถเลขาบอกข่าวมายังผู้รักษาพระนคร ดังเช่นเมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือบ้าง ในการเสด็จประพาสแหลมมลายูพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาบอกข่าว ทรงเล่าเรื่องที่เสด็จประพาสมายังผู้รักษานครหลายคราว

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๖๘ : “คํานำ” หน้า (๓))

ตะวันตก เพราะการเขียนบันทึกลักษณะ diary หรือ journal นั้น ได้แพร่หลายในตะวันตก มาช้านาน

ตัวอย่างคำที่ใช้เรียกบันทึกประจำวันอื่น ๆ เช่น จดหมายระยะทาง ระยะทาง บอกระยะบ้าน ตัวอย่างเช่น

หนึ่งวันนี้กรมพิชิต มีฉันทและโคลงมาให้ แต่ตัวเราเองนึก
อะไรไม่ออกเลย เพราะต้องดูโน้นดูนี้ และเป็นธุระอยู่ด้วย**จดหมาย**
ระยะทางมาก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๘๗)

คราวนี้จะต้องกลับว่าด้วย**ระยะทางต่อไป...**

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๒)

พรุ่งนี้จะตื่นแต่เช้า แต่จะ**บอกระยะบ้าน**ที่ขึ้นมาเสียหน่อย
หนึ่ง เพื่อจะเป็นประโยชน์บ้าง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๘๖)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักทรงใช้คำเรียกว่าจดหมายระยะทาง ระยะทาง บอกระยะบ้าน เหล่านี้ เมื่อทรงต้องการบันทึกถึงเส้นทางที่เสด็จผ่านในแต่ละวัน โดย มักทรงบันทึกเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ ชื่อเมือง ระยะห่างของแต่ละที่ที่ทรงกล่าวถึง เป็นต้น

พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันนี้ พระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะจดบันทึกอย่างละเอียด โดยส่วนมากจะทรงบันทึกวัน เวลา สถานที่และระยะทางอย่างละเอียด บันทึกรายชื่อ ผู้ที่ร่วมเดินทาง บันทึกเหตุการณ์และความรู้ต่างๆ เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ทรงประสบพบเห็น ทั้งนี้ เนื่องมาจากพระองค์ทรงโปรดงานเขียนเป็นชีวิตจิตใจ หากวันใด หรือช่วงเวลาใดที่มีพระราชกิจ มากจนไม่ได้พระราชนิพนธ์บันทึก ก็ทรงกล่าวว่าไม่ได้บันทึกในช่วงเวลานั้น ๆ เลย ดังเช่น

...เขียนหนังสือถึงท่านกลางด้วย ต้องว่าเมลหายไปพอเขียน
หนังสือแล้วก็ได้รับหนังสือท่านกลาง ๒ ฉบับ ไม่มีข่าวอะไร มีแต่ว่า

ไฟไหม้สำเพ็งคนตายคนหนึ่ง กับไหม้ที่หลังบ้านลัก ๒๐ - ๓๐ ตับ
จาก ได้ข่าวเทวาริราชค้อยยังชั่วแล้ว แต่ยังไม่จบอยู่ ต้องเขียนหนังสือ
ตอบกลับอีกฉบับหนึ่งกับจดหมายให้นายหมีวไปรับลูกหญิงเล็ก
ออกมาราชบุรี ไม่ได้ทำเยอแนลเลยเวลากลางวัน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๗๔)

พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันเป็นประจำทุกวัน จนเสมือนเป็นกิจวัตรประจำวัน
หากวันใดมีเวลาบันทึกน้อย ก็มักจะทรงกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้ไม่มีเวลาบันทึกไว้ใน
พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันเสมอ

๒.๔.๑ การใช้รูปแบบการเขียนบันทึกประจำวัน

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการใช้รูปแบบการเขียนสอดคล้องกับลักษณะการเขียนบันทึกประจำวัน
ตามที่ได้กล่าวถึงการกำหนดลักษณะการเขียนบันทึกประจำวันไว้แล้วในเรื่องความหมายของ
การเขียนบันทึกประจำวัน ดังนี้

๒.๔.๑.๑ มีการบันทึกเหตุการณ์เป็นประจำสม่ำเสมอ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาส
อย่างสม่ำเสมอ ส่วนมากแล้วจะพระราชนิพนธ์ทุกวันต่อเนื่องกันตลอดการเสด็จประพาส ดัง
ตัวอย่าง เช่น ทรงพระราชนิพนธ์เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรายวัน อย่างสม่ำเสมอในพระราชนิพนธ์เสด็จ
ประพาสไทรโยค ดังนี้

๑๔

เยอแนลของเราตั้งหนึ่งแต่วันนี้ คือวัน ๕ ๗ ๒ คำ แต่ใน
ครั้งนี้เราจะไม่มีความสุขสดชื่นผู้มาด้วยเหมือนครั้งไปจันทบุรี
คราวก่อน เพราะต่างคนต่างมีเรือมากนัก จะจดแต่เรื่องของเรา
คนเดียว...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓)

๑๕

วันที่ ๒ วัน ๖ ฯ ๒ คำ ปีนฺนุ นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙
 เวลาบ่ายครึ่ง ดูเธอร์มอมเตอร้อยอยู่ ๗๘ ดีกรี ล้างหน้าแต่งตัวแล้ว
 เรียกคนลงเรือ เมื่อเวลาคืนนี้ น้ำลงเขียว เวลาตีกสวะติดต้องปลด
 เวลาเข้าน้ำกลับขึ้นแรง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑)

วันที่ ๓ วัน ๗ ฯ ๒ คำ ตื่นนอนถึงสามโมงเกือบสี่โมง
 ต้องโกรกหัว เมื่อคืนนี้ขี้มูกไหลหนักไม่สบายแสบคอ กว่าจะอาบน้ำ
 เสร็จได้กินข้าวเช้า ๕ โมงเศษ แต่งตัวออกไปนั่งหน้าพลับพลาพอ
 ย่ำเที่ยง มีพระยาโชฎีก พระศิริ นำจีนไป ขุนสุพรรณภาษี จีนได้
 กับพระยาอนุรักษ์ นำจีนข้าหลวงเดิมอีก ๔ คนมาหาเอาของกำนัล
 มาให้

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖)

๑๔

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มพระราชนิพนธ์บันทึกตั้งแต่วันที่ ๕ ฯ ๒
 เป็นต้นมา โดยที่พระองค์ทรงบันทึกเป็นประจำทุกวันสม่ำเสมอ เช่นเดียวกับพระราชนิพนธ์เรื่อง
 อื่น ๆ เช่นตัวอย่างจากพระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า ก็ทรงบันทึกเป็นรายวัน
 ต่อเนื่องทุกวันเช่นกัน ดังนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเห็จเกิดเหตุหมุ่นไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓
 ชั่วโมงแล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยหยอดน้ำมันใน
 สือบไม่พอ ร้อนจัดเหล็กจึงติดกัน...

(เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า : ๑๖๑)

วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ ลឹมกล่าวว่ว่าวัดที่จอดเรือนี้ อยู่ฝั่งตะวันออก วันนี้
 ลงเรือครุฑเหิรเห็จเวลาเช้า ข้ามฟากเขื่องลงมาข้างล่างหน่อยหนึ่ง
 เข้าปากคลองที่วัดสิงห์...

(เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า : ๑๖๕)

วันที่ ๑๘

ทางมาจากคลองจันทร์วันนี้เชื่อว่า ๕๐๐ เส้น มาไม่ยากนักก็
ออกทุ่งมีไผ่ริมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาเป็นช่อง ๆ ไม้ใหญ่ก็
ยังมีราย ๆ บ้านเรือนค่อมหนาขึ้น...

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๑๖๗)

๒.๔.๑.๒ มีการระบุวัน เวลา สถานที่ ที่เกิดเหตุการณ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุวัน เวลา สถานที่ในการ
พระราชนิพนธ์บันทึกหลายลักษณะด้วยกัน ได้แก่

- ก. ทรงบันทึกวัน เดือน ปี แบบไทย มีการระบุวันข้างขึ้น – ข้างแรม ปีนักษัตร และ
บันทึกศักราชแบบจุลศักราช (จ.ศ.) เช่น

วัน ๗ ๆ ๒ ค่ำ เสด็จยายประทานดอกไม้มาอย่างหนึ่ง กลิ่น
เหมือนดอกพุด เป็นช่อ ๆ คล้ายดอกเทียนกิ่ง สีเหลืองเจือเขียว ใบ
ขนาดกลางเรียกดอกหนามแดง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๗๓)

วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค้ำหนึ่งปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช
๑๒๔๐ ปีนี้เปนปีที่ ๗ ตั้งแต่เราได้ขึ้นไปเมืองลพบุรี คราวก่อน...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๑)

วันที่ ๑๖ เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ตรงกับ
วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๒๕๒
กรมประจักษ์จัดให้มีการสมโภชมุขาทิเชกอย่างเจียบ ๆ ที่ข้างในเวลา
ฤกษ์เช้า ๓ โมงกับ ๓๙ ออกจากพระที่นั่ง ๔ โมง ๑๐ นาที

(เสด็จประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู : ๑๐)

- ข. ทรงบันทึกวัน เดือน ปี แบบสุริยคติ แต่มักบันทึกศักราชเป็นรัตนโกสินทรศก (ร.ศ.)
ตัวอย่างเช่น

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

ออกเรือ ๒ โมงกับ ๑๙ นาที เข้าประตูน้ำไม่ช้า เหตุด้วยเป็น
เวลาน้ำขึ้น เปิดน้ำไม่ถึงศอกได้ระดับ...

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๑)

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนดุสิต ๒ หุ่่ม ไปใน
วังแล้วไปบ้านบุรฉัตร พอสวดมนต์จบเลี้ยงแล้วตัดสินโต๊ะเฉพาะขึ้น
ปักกิ่ง...

(เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ : ๑)

ค. ทรงบันทึกวันที่เกิดเหตุการณ์อย่างย่อ ปรากฏทั้งในข้อมูลที่เป็นบันทึกประจำวัน
ส่วนพระองค์และในพระราชหัตถเลขา ที่พระองค์ได้ทรงบันทึกวันที่ตามรูปแบบจดหมาย ซึ่งได้
ทรงระบุวันที่ไว้ตอนต้นของจดหมายนั้น ๆ แล้ว ในส่วนเนื้อหาที่เป็นรายละเอียดในวันต่อ ๆ มา จึง
ทรงใช้วันที่อย่างย่อ ตัวอย่างเช่น

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๔ โมงหย่อนเล็กน้อย ออก
จากเมืองสมุทรปราการ เวลาหัวค่ำมีลมจัด คลื่นไม่สู้มากนัก...

วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงเศษ ทอดที่อ่าวเกาะหลัก ห่างฝั่ง
ประมาณ ๕๐ เส้น...

วันที่ ๑๓ เข้ามีลมจัดแต่ไม่มีคลื่น ต่อกกลางวันจึงมีคลื่นอยู่
ข้างจะเมากันยับเยิน...

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๓ - ๖)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีเขียนวันที่บันทึกหลายรูปแบบ แต่
สังเกตได้ว่าหากพระองค์ทรงใช้การเขียนวันที่แบบใดในการพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาส
ครั้งนั้น พระองค์ก็จะทรงใช้การเขียนวันที่แบบเดียวกันตลอดเรื่องนั้นๆ อย่างเป็นระเบียบแบบแผน

ง. การกำหนดเวลาที่ละเอียดชัดเจน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการบันทึกเวลาที่เกิด

เหตุการณ์ โดยมักทรงมีวิธีการบันทึกเวลาที่หลากหลาย บ้างก็บันทึกเวลาแบบประมาณ เช่น

เวลากินข้าวกลางวันแล้วบ่าย ๔ โมงเศษ...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๒๑)

บ้างก็ทรงบันทึกเวลาอย่างละเอียดชัดเจน ระบุเป็นนาที บางครั้งก็อาจมีการคำนวณระยะทางกับเวลาด้วย ตัวอย่างเช่น

*...ออกจากพระแท่นที่ม้ามณีนาคสวาสดี โมงหนึ่งกับ ๑๘
 นาที ได้ออกเดิน ๆ ช้าบ้างเร็วบ้าง ถึงพลับพลาน้อย ๓ โมง ๑๒
 นาที รวมทางตั้งแต่พระแท่นถึงบ้านน้อย ๓๔๕ เส้น เดินสองโมง
 กับ ๕๔ นาที...*

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๑)

๒.๔.๑.๓ วิธีการบันทึกเนื้อความมีความหลากหลาย

การเขียนบันทึกประจำวันในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการใช้คำเรียกที่หลากหลาย เช่น เสด็จประพาสระยะทางเสด็จประพาส จดหมายระยะทาง จดหมายเหตุรายวัน รวมทั้งพระราชหัตถเลขาต่าง ๆ ถึงแม้จะมีการใช้คำเรียกที่หลากหลาย แต่เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาแล้วจะพบว่าการใช้คำเรียกต่างๆ เหล่านี้ ไม่ได้มีความแตกต่างกัน เนื่องจากว่าพระองค์ไม่ได้ทรงใช้รูปแบบหรือเนื้อความที่เหมือนกันเสมอไป โดยเฉพาะในส่วนของเนื้อความนั้นยากที่จะกำหนดรูปแบบที่แน่นอนได้ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่าในช่วงเวลาแต่ละวันมีเหตุการณ์เกิดขึ้นมากมาย และพระองค์ก็ทรงมีความละเอียดลออในการบันทึก ดังนั้นการเรียบเรียงข้อมูลในบันทึกประจำวันจึงมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับความพึงพอใจพระราชหฤทัยของพระองค์เอง อีกทั้งยังขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ในการพระราชนิพนธ์ด้วย เช่น หากทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะบันทึกไว้เพื่อเป็นลายลักษณ์บททวนความทรงจำก็จะทรงบันทึกพระราชหัตถ์และเรื่องราวในแต่ละวันอย่างละเอียด ถ้าทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะบันทึกเพื่อส่งมาเสมือนเป็นรายงานให้ที่ประชุมในพระนครรับทราบก็จะทรงเน้นการกล่าวถึงเหตุการณ์ของบ้านเมืองและพระราชกรณียกิจเป็นพิเศษ เรื่องความยาวของบันทึกก็ไม่แน่นอน หากพระองค์มีพระราชกิจมาก ทรงเหน็ดเหนื่อยมาก ก็อาจทำให้มีเวลาในการบันทึกน้อยลงได้ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งประเด็นกล่าวถึงรูปแบบของเนื้อความได้ดังนี้

ก. วิธีขึ้นต้นและลงท้าย

๑) วิธีขึ้นต้นบันทึก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันในแต่ละวันโดยใช้รูปแบบการขึ้นต้นบันทึกที่หลากหลาย โดยหลังจากที่ทรงบันทึกวันที่แล้วพระองค์ก็จะทรงเล่าถึงเนื้อความดังนี้

- บางวันทรงขึ้นต้นด้วยการเล่าถึงพระราชกิจวัตรประจำวัน เวลาตื่นบรรทม อุณหภูมิและบรรยากาศในขณะนั้น ตัวอย่างเช่น

วัน ๒ ๆ ๒ ค่ำ ตื่นนอนก่อนย่ำรุ่ง เรียกเสื่อผ้าอยู่ข้างนอก
ขลุกขลักสักหน่อยหนึ่ง จนย่ำรุ่งแล้ว จึงได้ลงเรือม่วง กายกับหมอสายไปด้วย วันนี้คว้นในน้ำมากเต็มทีเหมือนน้ำต้มยังไม่เดือด เมื่อตื่นนอนมาแล้ว ได้ดูปรอทอยู่เพียง ๗๐

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๘๕)

- บางวันทรงขึ้นต้นโดยไม่ทรงเล่าถึงพระราชกิจวัตรประจำวัน แต่ทรงเริ่มด้วยการบันทึกเหตุการณ์สำคัญในแต่ละวัน ตัวอย่างเช่น

วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าสองโมงเศษ ไปบูชา
เหมมณเฑียรเทวราชแล้วลงเรือโสภณฯ มาวัดบรมวงศ

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๓)

- ถ้าเป็นพระราชหัตถเลขา ก็จะทรงบันทึกตามรูปแบบจดหมาย กล่าวคือ มีการระบุสถานที่ วันที่ และคำขึ้นต้นก่อน แล้วจึงทรงทำความเข้าใจเรื่องใบบอกกราบบังคมทูล หรืออนุสนธิใบบอกกราบบังคมทูลต่าง ๆ ก่อน แล้วจึงทรงเล่าถึงเหตุการณ์แต่ละวันต่อไป ตัวอย่างเช่น

เมืองกาญจนบุรี

๔๒

วันที่ ๗ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘

ถึงมกุฎราชกุมาร

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๑ กับรายวันราชการ วันที่ ๓๐ ที่ ๑ ที่ ๒

ได้ทราบความแล้ว

อนุสนธิใบบอกรายงานต่อฉบับที่ ๒

วันที่ ๓ เมื่อเวลาเช้าฝนตกหนัก ได้จัดการไว้ว่าจะไปปฐม-
เจดีย์จนต้องคิดเล็ก...

(เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี : ๑๒)

๒) วิธีลงท้ายบันทึก

- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะทรงกล่าวถึงทุกข์สุข
ส่วนพระองค์และทุกข์สุขของผู้ตามเสด็จอยู่เสมอ ในตอนท้ายของบันทึกประจำวันหรือ
พระราชหัตถเลขา ดังตัวอย่างเช่น

พระยามหามนตรีป่วยมาจากกรุงเทพฯ แต่วันที่ ๑ เดือน
เมษายน ตัวเองเข้าใจว่ามาทะเลเคยหาย แต่ครั้งมาตามทางกิน
อาหารไม่ได้ จับมากไป เวลาเช้าวันอากาศค่อยคลายขึ้น ครั้งจะพา
ไปด้วย ก็เห็นว่าจะต้องเดินบก จะถูกแดดและกระเทือนมากจึงได้ส่ง
ให้กลับเข้าไปกรุงเทพฯ แต่บรรดาเจ้านายข้าราชการและไพร่พลซึ่งมา
ทำการอยู่ก่อน และที่มาในกระบวนไม่มีผู้ใดป่วยไข้อันใด คนทำงาน
ปวดศีรษะตัวร้อนบ้างสองสามคนก็หายด้วยยาควินินในวันเดียวนั้น
นับว่าเป็นเวลาสบายตั้งแต่เมืองชุมพรตลอดออกไปจนเมืองกระ
เมืองระนอง

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๘๘)

- มักจะทรงทิ้งท้ายในบันทึกประจำวันเกี่ยวกับสภาพอากาศ อุณหภูมิในขณะนั้น
แล้วมักทรงระบุเวลาเข้าบรรทมไว้ด้วย เช่น

เวลา ๔ ทุ่มเศษเข้านอน ทอมอเมตเตอร์ วันนี้ร้อนมาก ๘๖
 ดิครี เมื่อบ่ายนี้ร้อนนักเหมือนน้ำร้อนทีเดียว เวลาวันนี้เดือนหงาย
 งาม ครั้นจะอยู่จนดึกหน่อยหนึ่ง ก็พຽงนี้จะตื่นแต่เช้า จึงต้องนอนแต่
 หัวค่ำ

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๗๕)

นอกจากทรงเอาพระราชหฤทัยใส่เรื่องอุณภูมิเป็นพิเศษแล้ว บางครั้งพระองค์ก็
 ทรงคาดคะเนสภาพอากาศในวันต่อไปด้วย เช่น

ค่าวันนี้ดูเย็น ๆ อยู่ ตรวจดูเธอเมตเตอร์เคราะห์ดีลดลงไป
 ได้ ๗๓ พຽงนี้จะเลยหนาวไปได้บ้างดอกกระมัง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๙)

- ทรงคาดการณ์ล่วงหน้าถึงหัวข้อเรื่องที่มีพระราชประสงค์ที่จะบันทึกในวันรุ่งขึ้น
 เช่น

...อาบน้ำกินข้าวแล้วไปสนทนากันกับพระยาระนอง
 พระอัครมยุราชด้วยแผนที่และการอื่น ๆ จน ๔ ทุ่มเศษ เรื่องพูดและ
 พลัปลลาจะไว้เขียนพຽงนี้ วันนี้อ่อนใจเต็มที

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๔๘)

ข. วิธีขึ้นย่อหน้า

การเขียนย่อหน้าในบันทึกประจำวันมักไม่มีแบบแผนที่ชัดเจน บางครั้งก็มีการ
 ย่อหน้าเมื่อขึ้นเรื่องใหม่ บางครั้งก็เขียนหลายเรื่องต่อกันเป็นย่อหน้าเดียว บันทึก ๑ วันอาจมี
 ย่อหน้าเดียว หรือหลายย่อหน้าก็ได้ ตัวอย่างการเขียนย่อหน้าที่หลากหลายในบันทึกของพระองค์
 เช่น

๑) ทรงขึ้นย่อหน้าใหม่เมื่อมีการเปลี่ยนประเด็น ใน ๑ ย่อหน้าจึงมีเนื้อหาสาระใด
 สาระหนึ่งเพียงเรื่องเดียว เมื่อทรงจะกล่าวถึงเรื่องอื่นจะทรงยกไปกล่าวถึงในย่อหน้าถัดไป เช่น

จำนวนทองซึ่งหล่อพระชินราชที่ได้บอกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่
ถูกต้อง บัดนี้ได้รายการโดยโทรเลขว่า พระรัศมีทองเบ้าครึ่ง ๖๐ ซึ่ง
ไทย พระหัตถ์ขวาเบ้าหนึ่ง พระหัตถ์ซ้ายเบ้าหนึ่ง เป็นทอง ๘๐ ซึ่ง
พระเศียร ๒๘ เบ้า ทอง ๑๑๒๐ ซึ่ง พระองค์ ๒๕ เบ้า ทอง ๑๐๐๐
ซึ่ง นำตัก ๓๖ เบ้า ทอง ๑๔๔๐ ซึ่ง ยังจะหล่ออีกท่อนหนึ่งต่อภายหลัง
ฝนตกประปรายตั้งแต่เย็นมาหยุดเป็นครั้งเป็นคราว เวลาค่ำก็
ตกอีก เป็นการดีอยู่ที่น้ำจะลดเข้าไปได้อีก

การที่ออกมาพ้นจากที่เคยมาแล้วแต่ก่อน ราษฎรมีความชื่น
ชมยินดีมาก อยากจะเห็นอยู่ทั่วกัน เป็นที่พอใจในความจงรักภักดี
ของเขาเป็นอันมาก

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๔๕)

๒) ทรงกล่าวถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพียงเรื่องเดียว แต่ทรงแบ่งย่อหน้าย่อยอย่าง
ละเอียดทุกประเด็นปลีกย่อย เช่น ทรงบันทึกเกี่ยวกับเทวสถานเรื่องเดียว ก็ทรงขึ้นย่อหน้าใหม่
เมื่อกกล่าวถึงรายละเอียดอื่น ดังนี้

เทวสถานหลังหนึ่ง เป็นเนินก่อด้วยแลง สูงประมาณ ๑๐
ศอก สังเกตได้ว่ารูปเป็นเหลี่ยมไม่ใช่กลมคงจะย่อไม้สิบสองเป็น
ปรามค์ กลางเทวสถานมีฐานเทวรูป ทำด้วยแลงมีบัวคว่ำบัวหงาย
หน้ากระดานใหญ่รีเป็นรูปไข่ กว้างประมาณเกือบศอกหนึ่งยาวศอก
เศษ มีช่องกลางสำหรับปักแกนน่าจะเป็นเทวรูปทอง และที่จะใหญ่
มาก สูงกว่า ๔ ศอก ฐานนั้นตั้งตะแคงอยู่

อีกฐานหนึ่ง ใหญ่กว้างราวกัน มีก้อนแลงสี่เหลี่ยมใหญ่
ตั้งอยู่บนนั้นจะเป็นแท่นหรืออะไรไม่มีลวดลาย เทวสถานทั้ง ๒ หลังนี้
ขนาดเดียวกันกับกำแพงเพชร

มีบ่อกรูหลายบ่อ แต่ผิดกันกับบ่อกรูข้างเหนือ ข้างเหนือ
เป็นบ่อกลม ที่นี้ใช้บ่อเหลี่ยมทั้งนั้น ก่อด้วยศิลาแลงแผ่นใหญ่ กรู
ขึ้นมาแต่กันบ่อตลอดจนถึงปากบ่ออยู่ดังคืออยู่มาก

มีอีกแห่งหนึ่ง พื้นเป็นดานศิลาแลง กว้างสัก ๑๐ ศอก ยาว
สัก ๓ วา ขุดเป็นหลุมกลม ๆ ปากกว้างสักคืบเศษ ลึกสักศอกหนึ่ง

เจาะขีดกันบ้างห่างกันบ้างไม่ปนจังหวะ ในหลุมนั้นเกลี้ยง เดากัน
อยู่ว่าจะเป็นอย่างไ...

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๘)

๓) ทรงกล่าวถึงเรื่องราวต่าง ๆ หลายเรื่องต่อกันไปในย่อหน้าเดียว ส่วนมาก
มักใช้กับเนื้อหาที่สั้น ไม่มีการอธิบายรายละเอียดมากนัก เช่น

วันนี้เวลา ๓ โมงเช้า ได้ออกจากเมืองสิงห์มาถึงพลับพลา
บ้านสรรพยาเวลาย่ำค่ำ ตามระยะทางก็คล้ายกันกับเมืองพรหมต่าง
แต่ตลิ่งค่อยสูงขึ้น ที่ว่าการเมืองอินทร์ย้ายไปตั้งฝั่งตะวันออก เข้าแขวง
เมืองไชยนาท พระยาสุรบิดินทรไปเปลี่ยนลงเรือ เขาว่าน้ำป็นน้อย
กว่าปีกลายนี้ศอกเศษ เพราะฉนั้นพลับพลาซึ่งทำริมฝั่งจึงได้สูงกว่าเรือ
มาก มีอำเภอกำนันแลราษฎรมาหามาก กำลังแจกเสมาอยู่ฝนตก
หนักประมาณสัก ๔ ชั่วโมงจึงได้หยุด มีสัตว์ต่าง ๆ มาก มี ยุงชุมแต่
ไม่เหมือนที่เล่า การทิ้งปวงเรียบร้อยเป็นปกติดี

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕)

๒.๔.๒ การบันทึกเนื้อหาตรงตามลักษณะการเขียนบันทึกประจำวัน

โดยทั่วไปแล้วการเขียนบันทึกประจำวัน ผู้บันทึกจะบันทึกเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องราวส่วนตัว
ความรู้สึก เหตุการณ์หรือเรื่องราวที่ได้ประสบพบเห็น และความคิดของผู้บันทึกในแต่ละวัน แต่
สำหรับพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ นอกจากจะมีลักษณะดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีเรื่องราวอื่น ๆ ที่เป็นสาระ
ความรู้อันทรงคุณค่าอีกมากมาย ซึ่งในบทนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะการบันทึกเรื่องราว
ส่วนพระองค์ ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งของการเขียนบันทึกประจำวัน ส่วนสาระ
ความรู้อื่น ๆ จะกล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไปในบทที่ ๓

๒.๔.๒.๑ การบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์

การบันทึกเรื่องราวส่วนตัว จะปรากฏเสมอในการเขียนบันทึกประจำวัน เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการกล่าวถึงกิจวัตรประจำวัน หรือกิจกรรม พฤติกรรม อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวันนั้น ๆ

ก. พระราชพิธียาบถ และพระราชกิจส่วนพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความละเอียดถี่ถ้วนในการพระราชพิธีบันทึก มักจะทรงพระราชพิธีแล้วถึงพระราชพิธียาบถ พระอาการ หรือพระราชกิจต่าง ๆ ตั้งแต่ทรงตื่นบรรทม จนถึงเข้าบรรทม ควบคู่ไปกับการกล่าวถึงสภาพดินฟ้าอากาศ ตัวอย่างเช่น

ทรงบรรยายความรู้สึกที่มีต่อสภาพอากาศในขณะที่ทรงบันทึกว่า

เมื่อคืนนี้หนาวลึกลับพิลึก แรกห่มผ้า ๒ ชั้นไม่พอ ครั้นปิดม่านกลับร้อน เลิกเสียชั้นหนึ่งเหลือชั้นเดียว ห่มก็ร้อนไม่ห่มก็หนาวเลยไม่ดีตลอด เข้าได้ความนาฬิกาบอกว่าโมงกับ ๔๐ นาทีเศษแล้ว ประเดี๋ยวก็จะ ๒ โมง จะนอนไปทำไมตื่นทำสรีรกริยต่าง ๆ...

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๗)

พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับผู้ติดตามเสด็จด้วย และมักพระราชทานของเป็นสินน้ำใจเสมอ เช่น เมื่อถึงวันคล้ายวันประสูติของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ร่วมเสด็จด้วย ก็ทรงจัดงานเลี้ยงส่วนพระองค์ให้ และพระราชทานของขวัญ อีกทั้งยังให้รางวัลแก่ผู้ที่ย่วยงาน เช่น

เราเลี้ยงโต๊ะคราวนี้ไม่มีแก๊สแรตฤาษีเหมือนโต๊ะในบางกอก แม้แต่แชมเปญเหลืออยู่ห้าขวด เมื่อกินข้าวแล้วเสร็จ ต้องเทน้ำในถ้วยเสีย รินแชมเปญพอได้ดื่ม ให้พรท่านเล็ก เราให้ของขวัญแหวนทับทิมวงเม็ดใหญ่แก่ท่านเล็กวงหนึ่ง ๕ ทุ่มจึงได้เลิกปาร์ตี เงินงานพิณพาทย์กับมโหรีนั้น เราให้วงละ ๓ ตำลึง กับคนขับเสภาคนหนึ่ง เราให้เงิน ๑ ตำลึง

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๒๘)

ในการเสด็จประพาสที่ต่างๆ โดยเฉพาะถ้า น้ำตก พระองค์ทรงโปรดการจารึกอักษรพระปรมาภิไธยและปีที่เสด็จฯ ลงบนศิลาเพื่อเป็นที่ระลึกเสมอ เรื่องการจารึกศิลา คนสมัยก่อนจะให้ความสำคัญกับการจารึกนี้ โดยเฉพาะผู้ที่เป็นบุคคลสำคัญได้มาจารึกชื่อไว้เป็นเครื่องระลึกถึง ก็จะทำให้เกิดสิริมงคล หรืออาจเป็นการแผ่บารมี บอกขอบเขตการปกครองไปในตัว

วันที่ ๑๖ เวลา ๓ โมงเช้าทอดสมอที่อ่าวเสด็จ ขึ้นบกเดินตามลำธารไปถึงที่จารึกครั้งก่อน จารึกศักราช ๑๒๕๑ เติมลงอีกบรรทัดหนึ่ง แล้วเดินต่อไปเป็นธารทรายราบ ๆ บ้าง เป็นก้อนศิลา บ้าง มีน้ำตกที่งาม ๆ อีกลีหนึ่ง ขึ้นไปจนหมดก้อนศิลาถึงหลังเขาเป็นธารพื้นทรายราบ ๆ ไม่มีศิลา ทางไปตามลำธารประมาณสักสองร้อยเส้น จึงได้จารึกก้อนศิลาที่สุดด้วยอักษร จ.ป.ร. และศักราช ๑๐๘ ไร่

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๙)

ข. พระราชอารมณ์และความรู้สึกส่วนพระองค์

ในบันทึกประจำวันผู้บันทึกมักจะบรรยาย พรรณนาความรู้สึกต่าง ๆ อยู่เสมอ เช่นเดียวกับพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็ทรงพระราชนิพนธ์ถึงความรู้สึกต่าง ๆ ไว้มาก เช่น

ทรงบรรยายความรู้สึกอาลัยพระราชโอรส คือ สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ที่จะเสด็จไปทรงศึกษาเล่าเรียนในประเทศยุโรปว่า

อนึ่ง การที่จะไปครั้งนี้ เปนเหตุที่จะได้รั้งความกระวนกระวายใจที่จำจะต้องจากลูกชายเล็ก อันเป็นที่รักอย่างยิ่ง ด้วยมีอายุสมควรจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขาต่อไป ภายหน้า ถึงว่ารู้เช่นนั้น แต่ความอาลัยที่จะต้องจากกันไป ย่อมจะเพิ่มเติมความไม่สบายใจในเวลาที่ไม่สบายอยู่แล้ว

(ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน : ๓)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงบรรยายความรู้สึกโกรธที่พวกตองซู่มาปล้นฆ่าราษฎรอย่างไม่ยำเกรงต่อกฎหมายบ้านเมือง พระองค์จึงมีพระราชบัญชาให้ตามจับโดยเร็ว พร้อมทั้งตำหนิที่คนเหล่านี้ทำผิดซ้ำแล้วซ้ำอีก ทำให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่ว ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

วันนี้ได้ทราบข่าวร้ายอย่างหนึ่ง ว่าอ้ายพวกตองซู่ประมาณ ๓๐ คนเข้ามาปล้นบ้านจีนที่เมืองกาญจนบุรี ฆ่าคนเด็กผู้ใหญ่ตายถึง ๖ คน เจ็บล้มบากก็หลายคน ปล้นนี้มีไฉ่เวลากลางวัน เล่นกันในเวลาเย็นทีเดียว ก่อนเรามาถึงเมืองกาญจนบุรีวันหนึ่ง ทั้งกำลังคนมาก ๆ ตามจับไม่ได้ วันนี้ได้ปรึกษากับคุณสุวรรณศรี ให้พระศรีสวัสดิ์กับพระอวามศิริรักษารับตามต่อไป มาเกิดเหตุวันนี้ขึ้นเพิ่มความเจ็บใจ และให้เห็นความชั่วของตองซู่ขึ้นอีก เห็นจะเป็นอ้ายพวกเดียวกันกับที่ปล้นเมืองสุพรรณ อ้ายคนจำพวกนี้ เมื่อเวลาอยู่ในบังคับพม่าก็เป็นศัตรูกับเราทั้งนายและบ่าว จนคนแถบกาญจนบุรีและราชบุรีนี้ไม่ได้ตั้งอยู่ติดเลย ครั้นมาบัดนี้เป็นข้าอังกฤษ ๆ ก็เป็นไมตรีอยู่กับกรุงเทพฯ แต่อ้ายซี้ซ่าไม่สิ้นโกงไม่สิ้นกมเหงเลย ถ้าเป็นดังแต่ก่อนแล้ว อ้ายพวกนี้เหยียบมาในแผ่นดินเราเมื่อไรก็คงจะไม่มีหัวเป็นแน่

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๘๗)

นอกจากนี้ ยังมีการบันทึกที่แสดงให้เห็นว่าทรงกำลังมีพระราชอารมณ์ความรู้สึกรู้สึกที่ตื่นเต้นสนุกสนาน ดังที่ทรงเล่าเหตุการณ์ขณะที่ทรงกำลังล่าสัตว์อยู่ว่า

...ไปอีกหน่อยหนึ่งพบอีแก๊งอีก หลวงอุดมร้องตะโกนชี้มือว่า อีแก๊งๆ เราจับเป็นลูกปราย จ้างนกขึ้น กายยั้งปืน เวสต์ลิรีเทิมมาให้ ร้องบอกว่าพระแสงๆ อ้ายผีพายก็ร้องว่าโน่นๆ พร้อมกันขึ้นหมดเสียง ก้องไปตั้งสติไม่ทัน...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๖)

ในการบันทึกถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็น หากพระองค์ทรงเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นน่าจะดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ หรือควรให้มีการเปลี่ยนแปลงจากเดิม พระองค์ก็จะทรงบันทึกไว้ในทำนองที่ “น่าเสียใจ” “น่าเสียดาย” ฯลฯ ซึ่งก็แสดงถึงว่าทรงยังไม่พอพระราชหฤทัยเท่าที่ควรและอาจมีพระราชประสงค์ที่จะเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดผลดีขึ้น ตัวอย่างเช่น

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า ทรงแสดงความเสียใจเรื่องการค้าขายส่งออกว่า ในสมัยก่อนน้ำตาลของไทยเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ แต่ปัจจุบันน้ำตาลจากประเทศจีนได้นำมาขายที่กรุงเทพฯ แล้ว พระองค์จึงทรงวิตกถึงเรื่องดุลการค้า ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงให้พระภานุพลองคำนวนกำไรของชาวจีนที่นำมาขายในไทย ซึ่งก็ได้กำไรมากพอสมควร ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

*การเรื่องนี้เราเสียใจนักแต่ก่อนน้ำตาลเมืองไทยได้เป็น
สินค้าออกจากกรุงเทพฯ มาก แต่ทีหลังมาเสียลงทุกที ๆ จนเดี๋ยวนี้
น้ำตาลเมืองจีนเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แล้ว เมื่อปีก่อนเราได้ออกทุนให้
พระภานุพลองทำดู ปีแรกเขาได้กำไรถึง ๒๐๐ ชั่ง ๓๐๐ ชั่ง...*

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๗)

นอกจากนี้ เมื่อคราวเสด็จประพาสเพชรบุรี พระองค์ยังทรงให้ความสำคัญกับปลาหูซึ่งเป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่งของท้องถิ่น ว่าน่าเสียดายที่ปลาหูปีนี้ตัวเล็ก ไม่ได้มาตรฐานเหมือนทุกปี ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

*อากาศวันนี้แห้งสนิท มีฝนประปรายบ้างในเวลาจวนพลบ
แต่ก็ไม่ขึ้น มีความเสียใจที่จะบอกว่าปลาหูปีนี้ใช้ไม่ได้ ผอมเล็กเนื้อ
เหลวและมีน้อย ไม่ได้ทุกวันด้วย*

(เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี : ๓๑)

อนึ่ง นอกจากที่มักจะทรงห่วงใยในลักษณะของความเสียใจ เสียหายแล้ว เรื่องใดที่พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีอยู่แล้ว ควรส่งเสริม พระองค์ก็จะทรงชื่นชมเรื่องนั้น ๆ เช่น ทรงพอพระราชหฤทัยที่มีการใช้น้ำมันมะพร้าวแทนน้ำมันปิโตรเลียม เพราะทำให้ประหยัดงบประมาณมากขึ้น ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

ชอบใจที่ใช้ น้ำมันมะพร้าวสว่างดีเหมือนเมืองกาญจนดิฐ
น้ำมันปิโตรเลียมใช้ได้แต่แขวนประจักษ์นอกพลับพลาอย่างเดียว

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๙)

ด้วยน้ำพระทัยที่เปี่ยมด้วยพระเมตตาของพระองค์ที่มีต่อพสกนิกรที่พระองค์เสด็จ
เยี่ยมเยียน เมื่อพระองค์ทรงเล็งเห็นความเป็นอยู่ที่ทุกข์ยากลำบากลำบากบั่น จึงมักจะทรงบันทึกโดย
เทียบเคียงว่าหากเป็นพระองค์ที่ต้องมาดำรงชีวิตเช่นนั้นคงจะลำบากมาก และมักจะบันทึกว่า
สงสารเห็นใจราษฎร โดยเฉพาะผู้ที่อยู่ไกล เดินทางลำบาก แต่ก็เต็มใจที่จะมาเตรียมการรับเสด็จ
และทรงซาบซึ้งถึงการแสดงความจงรักภักดีนั้น ดังตัวอย่างเช่น

...ขอให้คิดดูบ้านเราตั้งอยู่ริมน้ำ รุ่งขึ้นนอกปี ๑ ที่ตรงนั้นเป็น
แม่น้ำฤๅเข้าไปอยู่อยู่ในดอนห่างน้ำสัก ๙ เส้น ๑๐ เส้น เช่นนี้จักทำ
อย่างไร จนฉันออกสงสารพระกับนักเรียนแลราษฎรบ่อย ๆ เราแล
เห็นพุ่มไม้วัดแลบ้านลึบ ๆ แต่ในการที่จะมาต้อนรับนั้น ต้องมา
ตกแต่งซุ้มแลปราบนหาดซึ่งไม่มีต้นไม้แต่สักต้นเดียว แดดกำลังร้อน
ต้องมากจากบ้านไกลเปนหนักเปนหนา

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๔๗)

ค. พระราชอุปนิสัยและความสนพระราชหฤทัยส่วนพระองค์

การเขียนบันทึกประจำวันเป็นการบันทึกสิ่งที่ประสบพบเห็นและเป็นการถ่ายทอดอารมณ์
ความรู้สึกของผู้บันทึก และจากการศึกษาพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์ยังทำให้
ผู้อ่านได้ทราบถึงพระราชอุปนิสัยที่สะท้อนจากสิ่งที่ทรงบันทึกไว้ ดังเช่น

พระองค์มีพระราชอุปนิสัยที่ทรงอ่อนโยน สืบเกิดจากที่พระองค์ทรงแสดงความห่วงใย
สมเด็จพระยาสุดาร์ตนาทราชประยูร หรือที่พระองค์ทรงเรียกว่า “เสด็จยาย” ดังตัวอย่างที่ว่า

นึกว่าจะไปที่อื่นเสียก่อนแล้วจะรีบมาอาบน้ำ จะได้ให้เสด็จ
ยายท่านสงสารทันแดดไม่ร้อน และเวลาอาบน้ำแล้วจะได้ลงเรือ
ทีเดียว...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๐)

พระองค์มีพระราชอุปนิสัยที่ทรงเป็นกันเอง ไม่ถือพระองค์และทรงเห็นพระทัยข้าราชการบริพารผู้ตามเสด็จ ซึ่งพิจารณาจากที่ทรงบันทึกไว้เกี่ยวกับเรื่องการใช้โต๊ะเก้าอี้ว่า ถึงแม้ไม่มีก็ไม่เป็นไร ทรงสามารถนั่งกับพื้นได้ไม่เป็นการเดือดร้อน อีกทั้งยังคำนึงถึงการหาบโต๊ะเก้าอี้ในการเดินทางเป็นเรื่องที่ลำบากแก่ไพร่พล ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...ที่พลับพลานี้มีโต๊ะเก้าอี้กินข้าวของสมเด็จพระเจ้าพระยา เหา
ขึ้นมาจากทุกๆ พลับพลา นั้น เหลือหาบเหลือหาม แต่ไม่เป็นไรนักเรื่อง
โต๊ะเรื่องเก้าอี้เราเคยนั่งกินกับพื้นนานกว่านั่งกินกับโต๊ะเก้าอี้ ถึงจะไม่
มีก็ไม่ร้อนอะไร

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๙)

การอ่านพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์ท่านแล้ว นอกจากที่จะได้เห็นถึงพระราชอุปนิสัยของพระองค์แล้ว ยังได้ทราบถึงความสนพระทัยส่วนพระองค์อีกด้วย เช่น ทำให้ทราบว่าพระองค์โปรดการเสด็จประพาส การถ่ายภาพ การใช้เครื่องวัด การแต่งคำประพันธ์ ดังนี้

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์นั้น พระองค์ได้แสดงพระราชนิพนธ์ต่อการเสด็จประพาสว่า การเสด็จประพาสมีประโยชน์ทั้งทางราชการและพระราชวรกาย เพราะทำให้พระองค์ทรงแข็งแรงดีขึ้น อีกทั้งการเสด็จประพาสยังทำให้พระองค์เสวยพระกระยาหารได้มากขึ้นอีกด้วย ด้วยข้อดีหลายประการดังที่ทรงบันทึกไว้นี้ ทำให้พระองค์เสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ ตลอดรัชกาล ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

เที่ยวคราวนี้นับว่ามีกำไรอย่างยิ่งทั้งทางราชการและร่างกาย
ถึงว่ามีไม่สบายด้วยเมื่อยขบอันใด อยู่ไหน ๆ ก็คล้ายกันทั้งนั้น แต่นั่ง
มากเขียนหนังสือมากก็เมื่อยมากแต่ไม่ถึงเจ็บไข้ ถ้าจะคิดถั่วชั่วโมงใน
เวลาที่ได้นอน ในเวลาไปเห็นจะไม่เกินวันละ ๕ ชั่วโมง เพราะวันที่จะ
ได้นอนถึง ๘ ชั่วโมงนั้นไม่มีใครจะมี แต่การกินนั้นดีกว่าข้าว กินข้าวได้
มากกว่ากินไม่ได้ การเลี้ยงที่เมืองระนองกับเมืองไทรเป็นดีมาก ส่วน
ครัวพระภักดีเขาก็ทำดีสาหัส ใน ๖๗ วัน มีเวลากินอร่อยไม่น้อย

ทีเดียว ถ้าคิดถ้วนทวนกำไรในร่างกายเป็นอันได้เลือดเนื้อกลับมามากกว่า
เมื่อแรกไปสักหน่อยหนึ่งเป็นแน่

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๔๒)

ความสนพระทัยด้านการถ่ายภาพ ในสมัยนั้น กล้องถ่ายภาพเป็นเทคโนโลยีใหม่ที่เริ่ม
ได้รับความนิยมมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยและ
โปรดการถ่ายภาพมาก โดยเฉพาะเมื่อพระองค์เสด็จประพาสยังท้องที่ต่าง ๆ พระองค์จึงทรงโปรด
ที่จะถ่ายภาพธรรมชาติ ทิวทัศน์ และความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างสม่ำเสมอ ดังที่ปรากฏอยู่ใน
พระราชนิพนธ์การเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ โดยพระองค์มักจะทรงบันทึกถึงการถ่ายภาพด้วย
พระราชอารมณ์ความรู้สึกที่ทรงเปลิดเปลินสนุกสนาน ดังที่ ศักดา ศิริพันธุ์ ได้กล่าวไว้ว่า

นอกจากนั้นในคราวที่เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ.
๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่
ไหนก็ทรงถ่ายรูปที่นั่น ระหว่างวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ถึง ๒๙ สิงหาคม
พ.ศ. ๒๔๔๙ พระองค์หยุดถ่ายรูปทิวทัศน์ วิวทิวทัศน์ วิวทิวทัศน์ วิวทิวทัศน์
เป็นอยู่ของประชาชน มากกว่า ๔๐ ครั้ง ตลอดเส้นทางที่เสด็จ
(ศักดา ศิริพันธุ์, ๒๕๓๕ : ๑๐๙)

ตัวอย่างเหตุการณ์ที่ทรงเล่าถึงพระราชอารมณ์ความรู้สึกที่ได้ฉายพระรูป เมื่อ
คราวเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ เช่น

วันนี้ถ่ายรูปไม่มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแว่น เปลี่ยน
ทำนองถ่าย แลถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้ว ซึ่งยังไม่
เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจกใหญ่ จะล้างหมดกลัวแห้งไม่ทัน
(เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ : ๙๕ - ๙๖)

ความสนพระทัยด้านการใช้เครื่องวัด เช่น เทอร์มอมิเตอร์วัดอุณหภูมิในสมัยนั้น
เทอร์มอมิเตอร์เป็นสิ่งแปลกใหม่สำหรับคนไทย จึงเป็นที่นิยมกันมากโดยเฉพาะในกลุ่มของชนชั้น
ปกครอง และด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ที่ละเอียดถี่ถ้วนอยู่แล้ว โดย
สังเกตจากความละเอียดในการบันทึกระยะทางในแต่ละหลัก เวลาที่ใช้ในการเดินทาง ความ

กว้าง ความยาว ความสูงต่าง ๆ จึงทำให้พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยเรื่องการจดอุณภูมิเป็นพิเศษด้วย ใน ๑ วัน พระองค์จะบันทึกอุณภูมิหลายครั้งด้วยกัน และอาจมีการเปรียบเทียบหรือคาดการณ์อุณภูมิในวันต่อไปด้วย มักจะทรงเริ่มบันทึกอุณภูมิตั้งแต่ต้นบวรมหกรรม แล้วบันทึกระหว่างประกอบพระราชกิจต่าง ๆ ไปจนถึงเข้าบวรมหกรรม ซึ่งบางครั้งก็บันทึกละเอียดแม้แต่ความแตกต่างของอุณภูมิกกลางแจ้งกับในร่ม เช่น

เมื่อเดินทางบนม้า เฮอร์มอเมตเตอร์ ๘๘ เมื่อถึงพลับพลาเข้า
อยู่ในร่มแล้ว เฮอร์มอเมตเตอร์ลดลงอยู่ ๘๔ ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๖)

ความสนพระทัยในด้านค่าประพันธ์ร้อยกรอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาสามารถในเรื่องการแต่งคำประพันธ์ ดังนั้นในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ มักโปรดการพระราชนิพนธ์คำประพันธ์ร้อยกรองแทรกอยู่ด้วย เพื่อความสำราญพระราชหฤทัย (ดังจะได้เห็นตัวอย่างเพิ่มเติมต่อไปในเรื่องการแทรกคำประพันธ์) พระองค์ทรงกล่าวไว้ว่าผู้รู้กาพย์กลอนก็จะสุขใจที่ได้แต่งคำประพันธ์ และก็ไม่ได้ทำให้การงานอย่างอื่นเสียหายเลย

ความที่จริงนั้น โคลงนี้ไม่เป็นการเสียประโยชน์ต้องตรึกตรอง
อะไรมากนักจนเสียการงาน เปนแต่สำหรับผู้ที่มีรู้หนังสือรู้เอกโกลนทัด
ทำเล่นพอเปนการสบาย แต่เราก็นึกวิตกอยู่ ว่าจดหมายของเรามี
บทกลอนมาก ท่านทั้งปวงผู้ที่จะเห็นก็จะพากันว่ามัวเมาด้วยการคิด
กาพย์กลอน แต่ไม่เมาเลย ซึ่งลงไว้ด้วยนั้นเพราะจะให้มีปลาด ๆ
เหมือนหนังสืออื่น ๆ เขาก็มีกลอนบ่อย ๆ ไม่ได้นั่งฝันนอนฝันด้วย
กาพย์กลอนอะไรเลย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๕๓)

ง. ความสัมพันธ์ส่วนพระองค์

ในการการเสด็จประพาสแต่ละครั้ง ได้มีผู้ตามเสด็จจำนวนหนึ่ง ที่ได้มีประสบเหตุการณ์ต่าง ๆ ร่วมกับพระองค์ หรืออาจเป็นบุคคลที่ได้สนองพระยุคลบาทอย่างใกล้ชิด พระองค์มักจะ

บันทึกถึงบุคคลต่าง ๆ อยู่เสมอ ทำให้ได้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลอื่นได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังสะท้อนถึงพระราชอุปนิสัยที่ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่และทรงเห็นความสำคัญของผู้อื่นอีกด้วย ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์ทรงชื่นชม “คุณแพ” (ท้าวราชาภิจักรพัฒน์) ผู้ตามเสด็จที่มีความอดทน ขยันขันแข็ง ปฏิบัติหน้าที่ไม่เคยบกพร่อง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างมาก

อนึ่งคุณแพนั้นถึงเป็นผู้หญิงก็จริง แต่แข็งแรงยิ่งกว่าผู้ชายอีกไปถึงไหนๆ ก็เอาเข้าไปให้กินทันทุกแห่งไม่ขาดเลย ไปเรือก็ถือท้ายเอง ไปบกก็เดินจนสุดหาด ๒ เที้ยว ๓ เที้ยวด้วยกันไม่ถอยเลย เราได้คนครัวดังนี้เป็นดีจริง ถ้าคนอื่นทำ เห็นจะได้ความลำบากกับตัวเราไม่เหมือนคุณแพทำเป็นแน่ ถึงอยู่ในเรือก็นอนอยู่กับเตาไฟยังคำ แต่ทำมาอย่างนี้ ๕ ปี ๖ ปีมาแล้ว ไม่เห็นบ่นว่าเหนื่อยฤาบิดเบือนเป็นเกียจคร้าน คนทั้งปวงที่มาในเรือที่นั่งต้องรักคุณแพหมด จะกินเมื่อไรก็ได้ เมื่อนั้นไม่รู้จักถือตัวเลย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๖๖ - ๖๗)

อีกทั้งยังทรงกล่าวขอขอบใจผู้ที่ช่วยเหลือพระองค์ไว้ในบันทึกประจำวัน อันแสดงให้เห็นถึงพระราชหฤทัยที่อ่อนโยน ทรงเห็นความสำคัญของผู้ที่อยู่ใกล้ชิด ผู้ใดทำดีก็ได้รับการยกย่อง

อนึ่งเราลืมนึกไม่ได้พูดถึงกรมพระศรีเลขา ด้วยในการที่จดจำตามการที่เห็นแลได้ลงในจดหมาย กับทั้งดูนาฬิกาที่ได้อาไศรยกรรมนเรศร์มาก ต้องเป็นธุระอยู่เสมอ ขอขอบใจเธอมาก

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๓๘)

๒.๔.๒.๒ การบันทึกเรื่องราวที่ทรงประสบพบเห็น

การบันทึกเนื้อหา นอกจากจะมีเนื้อหาส่วนพระองค์แล้ว ยังมีการบันทึกเรื่องราวอื่น ๆ ที่เป็นเหตุการณ์ เรื่องราว สาระความรู้ ตลอดจนพระราชทัสนะต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบันทึกถึง เนื่องจากเนื้อหาดังกล่าวนี้มีความหลากหลายและกว้างขวาง จึงจะกล่าวถึงต่อไปในบทที่ ๓

จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งที่เป็นบันทึกการเสด็จประพาสส่วนพระองค์และพระราชหัตถเลขา ล้วนแต่มีลักษณะการเขียนแบบบันทึกประจำวัน กล่าวคือ มีการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรายวันเป็นประจำวันสม่ำเสมอ มีการระบุวัน เดือน ปี หรือเวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้น และมีรูปแบบวิธีการบันทึกที่หลากหลาย ถึงแม้ว่าบันทึกประจำวันโดยทั่วไป ผู้บันทึกมักตั้งใจเก็บไว้เป็นข้อมูลส่วนตัว แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการบันทึกอย่างจริงจัง ทำให้เกิดงานพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันที่มีคุณค่าจำนวนมาก และได้รับการเผยแพร่ในเวลาต่อมา ผู้ที่ได้อ่านพระราชนิพนธ์ของพระองค์ในสมัยต่อมาจึงได้ทราบเรื่องราวที่มีคุณค่าจากพระองค์ท่าน ซึ่งจะได้กล่าวถึงเนื้อหาสาระต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๓

เนื้อหาสาระและพระราชทัศนะ ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมหากรุณาธิคุณอย่างใหญ่หลวงต่อพสกนิกรชาวไทย พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่ต้องบริหารประเทศในทุก ๆ ด้าน โดยที่พระองค์มีพระราชดำริว่าการประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังเพื่อบริหารงานต่าง ๆ นั้น ทำให้ไม่เข้าใจสภาพและปัญหาที่แท้จริงของท้องถิ่นต่าง ๆ ดังนั้นพระองค์จึงโปรดการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ในประเทศ เพราะจะทำให้พระองค์ทรงเห็นข้อมูลท้องถิ่น และทรงเล็งเห็นทุกข์สุขของราษฎรด้วยพระองค์เอง ไม่ได้ผ่านการเพ็ดทูลจากผู้อื่น

พระองค์ทรงถ่ายทอดพระราชกิจต่าง ๆ ไว้ในลักษณะของบันทึกประจำวัน ซึ่งนอกจากการบันทึกเนื้อหาเกี่ยวกับการพัฒนาประเทศแล้ว ยังมีข้อมูลที่เป็นประโยชน์อีกมากมาย โดยที่พระองค์ทรงบันทึกจากการค้นคว้าจากหลักฐานต่าง ๆ ทั้งจากเอกสารลายลักษณ์บ้าง การสอบถามจากบุคคลบ้าง จากประสบการณ์ส่วนพระองค์บ้าง จึงทำให้พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์เป็นเอกสารลายลักษณ์ที่สำคัญและมีประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในด้านข้อมูลของท้องถิ่น สภาพความเป็นอยู่และการเมืองการปกครองในสมัยนั้นเป็นอย่างดี

๓.๑ การบันทึกเรื่องราวที่เป็นสาระความรู้

พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากที่จะมีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องราวส่วนพระองค์แล้ว ยังทรงบันทึกเรื่องราวอื่น ๆ ที่เป็นสาระความรู้ ได้แก่ การบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราวหรือสภาพต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็น และการบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่พบเห็น

๓.๑.๑ การบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราวหรือสภาพต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็น

การเขียนบันทึกเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่ประสบพบเห็นในขณะนั้น อาจเป็นการบันทึกเรื่องราวส่วนตัวและเหตุการณ์สำคัญตามความคิดของผู้บันทึก เหตุการณ์นั้น ๆ อาจเป็นเรื่องเกี่ยวกับตนเอง ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ หรือสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกก็ได้ ซึ่งในพระราชนิพนธ์

ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราวและสภาพต่างๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นได้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ทั้งเหตุการณ์สำคัญและรายละเอียดปลีกย่อย จึงส่งผลให้ผู้อ่านในสมัยต่อมาเกิดความรู้ความเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ถึงแม้จะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนานแล้วก็ตาม

๓.๑.๑.๑ การบันทึกสภาพการเดินทางในการเสด็จประพาส

การเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มักทรงบันทึกเกี่ยวกับพาหนะที่ทรงใช้ในการเดินทาง ตลอดจนระยะทางที่พระองค์เสด็จผ่าน เวลาที่ใช้ในการเดินทาง สภาพของเส้นทางนั้นๆ การที่พระองค์ทรงให้รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางเหล่านี้ ทำให้ทราบถึงการเดินทางและสภาพเส้นทางในรัชสมัยนั้น อีกทั้งยังได้รับรู้ถึงความยากลำบากในการเสด็จประพาสท้องที่ไกล ๆ เนื่องจากการคมนาคมยังไม่สะดวกรวดเร็วเหมือนกับปัจจุบัน แต่พระองค์ก็ได้ทรงย่อท้อ ด้วยพระราชหฤทัยที่เปี่ยมล้นด้วยพระเมตตาต่อพลสกนิกร ทำให้พระองค์เสด็จประพาสเพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎรตามท้องที่ต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองตลอดรัชกาล

ก. กล่าวถึงยานพาหนะของกระบวนเสด็จ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการกล่าวถึงยานพาหนะที่ใช้ในการเสด็จประพาส ถึงแม้ว่าในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ในแต่ละครั้ง จะต้องมีการเปลี่ยนพาหนะบ่อยครั้ง เนื่องจากในสมัยนั้นการคมนาคมยังเจริญไม่ทั่วถึงและสภาพเส้นทางมีความแตกต่างกัน บ้างเป็นเป็นทางเรียบ ทางชัน เป็นลำน้ำ ดังนั้นจึงต้องมีการเปลี่ยนพาหนะให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม การที่พระองค์ทรงบันทึกพาหนะต่าง ๆ นี้ ทำให้ได้ทราบถึงสภาพการเดินทางของคนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น

คนไทยใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะในการเดินทางมาตั้งแต่สมัยโบราณ แม้จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ พระองค์ก็ทรงบันทึกถึงการใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะในการเสด็จประพาสในประเทศบ่อยครั้ง ถึงจะทรงกล่าวถึงความยากลำบากบ้าง แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงพระราชวิริยะอุตสาหะและพระเมตตาต่อราษฎร เพราะพระองค์สามารถประทับในพระบรมมหาราชวังเพื่อบริหารแผ่นดินก็ได้ แต่พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ เพื่อได้ข้อมูลท้องถิ่นอย่างแท้จริง ตัวอย่างการใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะ เช่น

...ซึ่งเจ้าพระยามโนมัย เดินทางตั้งแต่หลัก ๑ ถึงหลัก ๕ ระยะละ ๑๖ นาที ถึง ๒๐ นาที ตั้งแต่หลัก ๕ ถึงหลัก ๖ ทางเป็น ฝุ่นหนาท่วมก๊ีบม้ เรายอมเดินช้า ๆ แต่ก็อยู่ใน ๒๐ นาที เห็นว่าถ้า รถถึงที่ตรงนี้คงต้องเป็นคนเลือกเป็นแน่ บรรดาคนที่มาดูหน้าดำเป็น จิวไปหมด ตั้งแต่พระปฐมเจดีย์มาห้วยกระบอก ทางนั้นเป็นฝุ่นดำ ต่อมาตั้งแต่ห้วยกระบอกมาพระแท่นเปนฝุ่นขาว ดูหน้าค่อมงามกว่า ถูกฝุ่นทางนั้นหน่อยหนึ่ง ผ้าเช็ดหน้าไม่มีใครที่จะขาวอยู่ได้สักคน หนึ่ง ดำกรังเกรอะไปด้วยกันทุกคน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๘ - ๓๙)

ถ้าจะนับตลอดทางแล้วเป็นหลายร้อยตำบลที่ต้องข้ามต้องใช้ ชับม้าและช้างลุยน้ำ เว้นไว้แต่ที่ลำคลองใหญ่ คือคลองชุมพรซึ่งทบ ไปทบมาต้องข้ามหลายครั้ง แต่น้ำก็ตื้น ตะพานแรกพวกที่คุมช้างไม่ ทราบพาช้างเดินทางตะพานจนตะพานหัก ก็ต้องขับม้าลุยน้ำไป

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๙๐ - ๙๑)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศมหาอำนาจตะวันตก ได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในประเทศไทย พระองค์จึงมีพระราชดำริที่จะขยายความเจริญหลาย ๆ ด้าน ไปสู่ภูมิภาค การรถไฟจึงเริ่มมีครั้งแรกในรัชสมัยของพระองค์ โดยได้สร้างทางรถไฟสาย กรุงเทพฯ - นครราชสีมา เป็นสายแรก และต่อมาก็ได้มีการขยายเส้นทางรถไฟไปทั่วประเทศ แต่ ในรัชสมัยของพระองค์ยังคงเปิดใช้ได้เ็นบางเส้นทาง ตัวอย่างบันทึกที่ทรงกล่าวถึงรถไฟ เมื่อคราว เสด็จประพาสที่นครสวรรค์ ไว้ว่า

ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่ามีน้ำมาก แต่ไม่ใช่มาช้ำวล์ม แลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๑)

ในสมัยนั้น รถยนต์เป็นยานพาหนะใหม่ที่เพิ่งเข้ามาในประเทศไทยในรัชสมัยของ พระองค์เช่นกัน จึงยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควร ผู้ใช้รถยนต์มักจะเป็นเจ้านายหรือผู้ที่เป็นในชน ชั้นสูงในสังคม ตัวอย่างการบันทึกถึงรถยนต์ที่พระองค์ทรงใช้ในการเสด็จประพาสที่นครปฐม เช่น

สามโมง ๕๕ ออกเดินอีก คราวนี้ขี้อร่า ๆ นี้คุณสุรวงศ์ให้
สปริงดีนัก ไม่กระเทือนเลย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๗)

รถยนต์ในสมัยเริ่มแรก ยังไม่มีเครื่องปรับอากาศดังนั้นเมื่อต้องขับไปในบริเวณที่มีฝุ่นมากจึงทำให้รู้สึกอึดอัด หายใจไม่ออก ดังที่พระองค์ทรงบันทึกไว้เมื่อครั้งที่เสด็จเยือนหนองขาวว่า

ออกจากหนองขาวเราขี่รถมา ในตอนนี้ฝุ่นเหลือประมาณ
นั่งมาในรถหายใจไม่ออก เสมอกับนั่งในตู้กระจก ต้องร้องหามา
เปลี่ยน ขึ้นขี่ม้าค่อยยังชั่วกว่าขี่รถ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๓)

ข. ระยะเวลา สภาพเส้นทาง และบรรยากาศในการเสด็จประพาส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการบันทึกระยะเวลาในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ โดยมักทรงบันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับระยะเวลาจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่ง อาจมีการคำนวณเวลาที่ใช้ในการเดินทาง และในบางคราวก็ทรงบันทึกอุณหภูมิ สภาพอากาศ สภาพภูมิประเทศในขณะนั้นด้วย

การบันทึกระยะเวลาและรายละเอียดต่าง ๆ อย่างละเอียดลออเช่นนั้น ทำให้ได้ทราบถึงการเดินทางของผู้คนในสมัยนั้นว่าการเดินทางจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่งว่ามีระยะทางเท่าไร ถ้าเดินทางด้วยพาหนะต่างกัน สภาพเส้นทางต่างกัน ก็จะทำให้ถึงที่หมายช้าเร็วต่างกันไป เนื่องจากพระองค์มักจะทรงคำนวณหรือเฉลี่ยระยะเวลาในการเสด็จประพาสไว้ด้วย ด้วยการที่พระองค์ทรงบันทึกข้อมูลอย่างละเอียดชัดเจน ทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงเส้นทางในการเสด็จประพาสทั้งที่มีได้ตามเสด็จด้วย ตัวอย่างเช่น

ออกเดินเลี้ยวมาข้างใต้พระปฐมเจดีย์ จึงถึงทางข้างตะวันตกเฉียงเหนือ เหมือนเราได้ไปในเมื่อวานขึ้นนี้ เดินทางตั้งแต่หลัก ๑ หลัก ๒ หลัก ๓ ระยะหลักละ ๑๕ นาทีตรง ตั้งแต่หลัก ๔ หลัก ๕ หลัก ๖ มาเป็นระยะละ ๑๖ นาทีบ้าง ๑๘ นาทีบ้าง มาถึงหนองแวมที่พักแรก ๒ โมง ๔๗ ทาง ๓๓๐ เส้น ๗ วา เดินโมงหนึ่งกับ ๓๓ นาที อยู่ในร้อยละครึ่งโมง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๖)

หนทางไปเป็นฝุ่นเหลืองกำลัง ถ้าขี่รถตามธรรมเนียม คงพัดปานกับขี่ช้าง ในระยะนี้เดินทางอยู่ในหลักละ ๑๑ นาที ๑๒ นาทีไม่ใคร่จะคลาด ถึงพลับพลาห้วยกระบอก ๕ โมง ๗ นาที เดินโมง ๑ กับ ๑๒ นาที เดินอยู่ในร้อยละ ๒๖ นาที ตามระยะทางต้นไม้แห้ง ๆ มาก มีไม้แทบตลอดทาง แต่ดูใบเหลืองมาก บางแห่งที่ใกล้น้ำเหมือนที่ใกล้ห้วยกระบอก มีต้นไม้เขียวสดเป็นตอน ๆ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๗)

ค. พลับพลาที่ประทับ

การเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ ในประเทศนั้น ข้าราชการและข้าราชการต่าง ๆ ได้สร้างพลับพลาที่ประทับไว้ต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งการสร้างพลับพลาในแต่ละที่ก็มีความแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย ๆ ด้าน โดยสังเกตได้ว่าการสร้างพลับพลาที่แตกต่างกันในแต่ละท้องที่ อาจเป็นเพราะค่านิยมของคนในชุมชนนั้น ๆ และเป็นเพราะความแตกต่างของวัสดุตามธรรมชาติที่ใช้ในการปลูกสร้างของแต่ละท้องถื่น ดังนั้น การสร้างพลับพลา ก็สะท้อนถึงความเป็นอยู่และทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น

พลับพลาที่ประทับที่ภาคใต้ มักมีลักษณะคล้ายกับสิ่งปลูกสร้างของคนแขก เช่น คล้ายกับสุเหร่า ทั้งนี้เพราะท้องที่นั้นมีผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามมาก

ที่พลับพลานั้นทำเป็นสี่มุข ยกพื้นกลางสูง มีพนักรอบเหมือนอย่างจะตั้งพระเจดีย์หรือฐานชุกชีพุทธปรางค์ปราสาทตั้งโต๊ะ เก้าอี้เป็นที่ประทับบนนั้น มุขและเฉลียงด้านหลังกันม่านแพรสีต่าง ๆ เป็น

ข้างใน ที่ช่องม่านจะขึ้นไปบนยกพื้นกลางตัดผ้าปะเป็นซุ้ม มีรูปช้างสามเศียรและตราเกี่ยวยอดแบน ๆ मुखซ้ายขวายกพื้นไว้เป็นที่เจ้านายนั่ง मुखหน้าพื้นลดเสมอเฉลียง สำหรับหัวเมืองเฝ้า มีรั้วไม้ไผ่ซึ่งผ้าขาวเป็นกำแพงรอบ ซุ้มประตูเหมือนกระบี่หน้ามีจอนหู การที่ทำและที่ตกแต่งพลับพลาทั้งปวง เห็นชัดว่าเป็นฝีมือช่างอยู่ข้างคล้ายสุหร่ามากกว่าพลับพลา

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๒)

พลับพลาที่ประทับที่อยู่ภาคกลาง ทางภูมิภาคตะวันตก เช่น จังหวัด กาญจนบุรี มักสร้างพลับพลาโดยทำไม้ไผ่เป็นวัสดุหลัก ทั้งนี้เพราะภูมิภาคแถบนั้นมีต้นไม้มาก ตัวอย่างเช่น

พลับพลาที่ทำประหลาดเป็นความคิดพระยาศรีสุรราช จะทำไม้ไผ่เป็นตึก ตามชายคานั้นทำไม้ไผ่เป็นเชิงกลอนปูน ปลายชายคาผูกไม้ลำใหญ่ลวด ๑ ลำเล็กลวดเข้าไปอีกลวด ๑ แล้วถึงไม้ไผ่ผ่าซีกหงายข้างในออกมา ข้างล่างลำไม้ไผ่เล็กตัดปล้องเป็นระยะเท่านี้เป็นบัวปูน ฝาหลังท้องพระโรงนั้นแขงผูกไม้ไผ่เป็นลาย เหมือนอย่างกับรั้วต้นไม้ หรือฝาประกนอย่างฝรั่ง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๔๐)

๓.๑.๑.๒ การบันทึกสภาพบ้านเมือง

ผู้เขียนบันทึกประจำวันอาจจะบันทึกสภาพบ้านเมืองที่พบเห็นลงในบันทึกด้วย ซึ่งในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ เป็นการเสด็จไปเยือนสถานที่ที่แปลกใหม่ อาจจะไม่เคยทอดพระเนตรมาก่อน หรืออาจจะทรงเคยทอดพระเนตรนานมาแล้ว จึงมาทอดพระเนตรความเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง ดังนั้นพระองค์จึงทรงบันทึกถึงสภาพบ้านเมืองที่ทรงประสบพบเห็นอย่างละเอียด ทำให้ได้เห็นถึงสภาพบ้านเมืองของคนในสมัยนั้น และสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงบันทึกถึง

ก. สถานที่ต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็นไว้เป็นจำนวนมาก โดยมักจะบันทึกเกี่ยวกับลักษณะของสถานที่ ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความงดงาม และอาจกล่าวถึงวิถีชีวิตของคนที่เกี่ยวข้องกับสถานที่นั้น ๆ ด้วย เช่น

๑) วัด

ในอดีต วัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน ความเจริญของวัดจึงสะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาของคนในชุมชน และส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะประชาชนอยู่ดีกินดี มีเงินทองมากพอในการทำบุญทะนุบำรุงศาสนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จประพาสตามวัดต่าง ๆ เพื่อทรงไต่ถามความต่าง ๆ จากภิกษุในวัด ทรงทดสอบความรู้ความสามารถทางธรรมของภิกษุ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนามีความรู้กว้างขวาง สามารถถ่ายทอด เผยแผ่ธรรมะและทำให้ชาวบ้านเกิดความเลื่อมใสศรัทธาได้ นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดการทอดพระเนตรสถาปัตยกรรมและศิลปะต่าง ๆ ในวัด ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงถึงประวัติความเป็นมาของวัด โดยที่พระองค์มักจะพระราชทานพระราชทรัพย์ในการบูรณปฏิสังขรณ์ตามแต่พระองค์จะเห็นสมควร ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกถึงวัดที่อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งพระองค์คงจะทรงเห็นว่าเป็นศิลปะแบบโบราณที่ควรบำรุงรักษา จึงรับสั่งให้นำไปปฏิสังขรณ์

...ที่บนนั้นมีพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องอย่างวัดพุทไธศวรรย์ แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้ พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูปศิลาปั้นปูนประกอบปิดทอง ฐานทำลายรักปิดทองอย่างดีเต็มไปทั้งฐานชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเป็นแท่นเหมือนอาสน์สงฆ์ ตั้งพระพุทธรูปเป็นพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเป็นพระเทอทั้ว ฝีมือดี ๆ อย่างโบราณ สวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสิ้น ได้สั่งให้เชิญลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั่นบ้าง เสมอใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดหลวงกรุงเก่า...

(เสด็จประพาสลำน้ามะขามเฒ่า : ๑๕ - ๑๖)

๒) ตลาด

ตลาดเป็นศูนย์กลางการค้าขายที่สำคัญ สภาพของตลาดสามารถสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนนั้นเป็นอย่างดี กล่าวคือ เป็นสถานที่ที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องอาหารและสินค้าพื้นเมืองต่าง ๆ โดยสิ่งที่นำมาแลกเปลี่ยนจับจ่ายใช้สอยกันนั้นสะท้อนให้เห็นถึงอาชีพ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมความเป็นอยู่ อีกทั้งยังอาจสะท้อนถึงความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคมได้อีกด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสท้องที่ใด มักจะเสด็จประพาสตลาด เพื่อทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎรและตรวจตราความเป็นระเบียบเรียบร้อยอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น

...แล้วเดินต่อไปตามถนนท้องตลาด ตลาดเมืองไชยาไม่เป็น
โรงแถวปลูกติด ๆ กัน เหมือนเช่นเมืองสงขลา ซึ่งมีจีนแห่งใดมักจะเป็น
เป็นโรงแถวติด ๆ กันเช่นนั้น แต่ที่ตลาดเมืองไชยานี้เป็นตลาดไทย
ขายของหน้าเรือนหรือริมประตูบ้านระยะห่าง ๆ กันมีผ้าพื้นบ้าง
ขาวม้าราววัดบ้าง ยกใหม่ยกทองก็มี เป็นของทอในเมืองไชยา แต่
ผ้าพื้นไม่มีมากเหมือนอย่างเมืองสงขลา ขนมีขายมาก ชื่อเสียง
เรียกเพี้ยน ๆ กันไปกับที่เมืองสงขลา บ้านเรือนก็ดูแน่นหนา มีเรือน
ฝากระดานบ้าง แต่ตีรั้วหน้าบ้านโดยมาก

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๖๕-๖๖)

หากตลาดใดที่พระองค์ทรงเห็นว่ามีข้อบกพร่องอยู่ พระองค์ก็จะทรงดำหนิอย่างตรงไปตรงมา เพื่อให้มีการปรับปรุงแก้ไขต่อไปในอนาคต ตัวอย่างเช่น

ตัวตลาดของสดไม่พอ ซึ่งจะขยายยังติดเกาะกะต่าง ๆ
ด้านหลังเป็นตึกเก่าที่จะต้องรื้อ ด้านหน้าก็เป็นโรงตำราวจกธร ซึ่งจะ
ย้ายไปไหนก็ยังไม่ได้อันที่พัทลุงชั้นนารีเข้าไปแทรกอยู่ในระวางนั้น ยัง
จะต้องย้ายเปลี่ยนกันอีกหลายต่อ จึงจะขยายตลาดออกไปได้

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๙)

๓.๑.๑.๓ การบันทึกสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของราษฎร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่ใด ก็มักจะทรงบันทึกสภาพบ้านเมือง ความเป็นอยู่ของราษฎรอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น

ก. ความเชื่อ

ความเชื่อเป็นความรู้สึกนึกคิดที่สืบทอดต่อกันมาช้านาน คนไทยมีความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผีसाงเทวดา นรกสวรรค์ คาถาอาคมคุณไสย เครื่องรางของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฤกษ์ยามและดวงสังหรณ์ ขวัญ ความฝัน เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้ถ้าใช้ให้เกิดประโยชน์ ไม่หลงมกมายมากเกินไป ก็อาจจะเกิดประโยชน์ได้ เพราะอาจเป็นเครื่องมือในการสร้างศรัทธา ความเชื่อมั่น ความสามัคคีและทำให้ความทุกข์ทางใจลดลงได้ โดยเฉพาะในสมัยโบราณที่ยังมีความเจริญทางด้านวิทยาการต่างๆ ความเชื่อเหล่านี้อาจเป็นที่พึ่งทางจิตใจของคนในสังคมได้ ถึงแม้ว่าปัจจุบันความเจริญทางวิทยาการได้ก้าวหน้ามาก มีกระบวนการคิด การหาสาเหตุอย่างเป็นเหตุเป็นผล สามารถพิสูจน์ได้ตามหลักวิทยาศาสตร์ แต่ความเชื่อบางอย่างของคนไทยในอดีต ก็ยังมีความสำคัญและมีประโยชน์อยู่ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับสมุนไพรรักษาโรค เป็นต้น

ในชุมชนที่ต่างกันอย่าง่อมมีความเชื่อที่ต่างกัน ดังนั้น การเข้าใจพื้นฐานความเชื่อของคนแต่ละวัฒนธรรม จะทำให้เข้าใจถึงวิถีชีวิตของคนในแต่ละท้องถิ่นได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อของคนตามท้องที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จประพาส ทำให้ได้ทราบถึงความเชื่อของคนในรัชสมัยนั้น เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาสุขภาพอนามัย ความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และไสยศาสตร์ ความเชื่อเกี่ยวกับโหราศาสตร์ เป็นต้น

- ความเชื่อเกี่ยวกับการสุขภาพอนามัยและการรักษาโรค

ประเทศไทยก็เป็นประเทศที่มีพืชพรรณที่มีหลากหลายและอุดมสมบูรณ์ ชีวิตของคนไทยนับตั้งแต่อดีตกาลจึงมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ มีชีวิตความเป็นอยู่ที่สงบเรียบง่าย แต่ก็มีนิสัยที่ช่างรู้ช่างคิด ลองผิดลองถูก ทำให้คนในสมัยโบราณได้สร้างสมประสบการณ์นำพืชที่มี

คุณประโยชน์มาใช้บำรุงรักษาร่างกาย เป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาชั่วลูกชั่วหลาน แม้ในปัจจุบัน คุณค่าของภูมิปัญญาเรื่องสมุนไพรก็ยังคงเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปท้องที่ต่าง ๆ ก็มักจะทรงบันทึกถึงสมุนไพรที่มีอยู่ในท้องที่นั้น พร้อมทั้งทรงให้ความรู้ว่ามีสมุนไพรชนิดใดที่หายาก ซึ่งท้องที่แต่ละที่ก็จะมีสมุนไพรแตกต่างกันไป ตัวอย่างเช่น ที่จังหวัดกาญจนบุรีที่พระองค์เสด็จไปนั้นมีสมุนไพรหลายชนิดที่ท้องที่อื่นไม่ค่อยมี พระองค์ก็ทรงบันทึกไว้ เช่น

...สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านบอกหมอสายว่า มะเดื่อดินที่มีน้ำพุ
ท้องข้างมาก ท่านห้ามไว้ไม่ให้ใครเก็บ จะเอาไว้ให้หมอ จึงได้ตั้งใจ
ไปค้นหา ว่ายาอื่นก็มีบ้าง แต่ที่มีชุ่มที่เดิวนั้นเห็นหางไหลแดงกับ
เจตมูลเพลิง ใครก็ได้แทบจะทั่วกัน หมอสายก็ขนเอาไปมาก ว่าน
กิบแรด เราเพิ่งได้เห็นคราวนี้เป็นรู้จัก เขาว่าเนรภูสี สะค่าน
มหาสดำ ใบกระวานต้นแดง แต่กระวานต้นแดงนี้ว่าที่อื่นไม่มีเลย
เฉพาะมีแต่แถวนี้ ใครใคร่เอ เปล้าน้อย เปล้าใหญ่ เปล้าน้ำเงิน
สมุลแว้ง เปราะหอม คุะคะ แต่แพงแพว ในแควน้อยนี้ไม่มี ไปมีอยู่
แถวแควใหญ่ ดอกกระเจี๊ยงที่หายากนัก สำหรับทำกระแจะตะนาว
เข้ายานั้นมีอยู่ทางแควนี้...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๗๐)

นอกจากที่พระองค์จะบรรยายว่าท้องที่นั้นมีสมุนไพรอะไรแล้ว บ้างก็ทรงกล่าวถึงวิธีเก็บสมุนไพรและสรรพคุณของยา ทำให้ทราบว่าคนในท้องที่นั้นมีวิธีหาสมุนไพรอย่างไร ตัวอย่างเช่น พริกไทยมุลนกว่า

...เมื่อนกพากันมากินแล้วถ่ายมูลลงไว้ในไร่ เจ้าของไร่จึงให้
เด็ก ๆ ที่ไม่มีการ ไปเที่ยวเก็บพริกไทยที่เปนมุลนกันนั้น เมล็ด
พริกไทยก็ล่อนขาวดี ไร่หนึ่งได้เพียง ๒ ทนาน ๓ ทนาน แต่พริกนั้น
แรงมากเพราะไม่ได้ถูกน้ำ สำหรับเข้ายา...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๑)

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเกี่ยวเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่บอกยา ตัวอย่างเช่น พระองค์ทรงบันทึกถึงพระครูวัดป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง เล่าว่าพระนอนที่วัดพูดได้แล้วบอกตำรายา พร้อมวิธีการปรุงยาไว้ว่า

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนดินสอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง
๑ ใบมะกั่ว ๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ แล
สักกัตตวาจนจบบท พุทธคุณห้องตั้นนั้นลงกระดาศปิดปากหม้อ แล
ธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตตวาณี ลงใส่กระดาศไว้กั้นหม้อ ต้มแล้ว
รับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาศที่ปิดปากหม้อใส่ลงใน
หม้อต้มเขียวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียน แล้วรลิกถึง
เจ้าของยา เมื่อรับยาบอกว่าเป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้แล้วจึงรับ

ขวัญเข้าหมาก ๑ คำ หากล้ายกับเมียงลาว พันลำลีสาม
เปลาะใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากคำนั้นต้องส่งขวัญเข้า เกสขันธ์แห่ง
เสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกันยังที่ตั้งขวัญเข้าไว้

(เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง : ๒๖)

นอกจากความเชื่อว่าพืชมีคุณแล้ว ก็ยังมีความเชื่อว่าพืชบางชนิดมีโทษ เช่น
คนที่ไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี เชื่อว่าต้นมะเฟืองและพุทรามีโทษ ถ้าคนป่วยเป็นไข้รับประทาน
เข้าไปก็จะเสียชีวิต แต่พระองค์ก็ทรงถามจากผู้รู้แล้วว่าไม่เป็นความจริง ดังนี้

...แต่ยังมีอีกสองต้น เป็นศัตรูของชาวบ้านนี้ คือ ต้น
มะเฟืองกับต้นพุทรา เขาว่าฆ่าคนเสียหลายคนนักแล้ว ถ้าใครจับใช้
เมื่อยจะให้อยากมะเฟืองกับพุทรานี้รำไป กินเข้าไปก็เลยเป็นไข้พิษ
ตาย แต่หมอสายบอกว่าใช้นั้นเห็นจะเป็นไข้พิษเดิม แล้วเป็นแผลอยู่
ในลำคอถ้าใส่กระตบเข้าจึงได้เป็นพิษมากขึ้นมาตาย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๘)

การรักษาโรคของคนในสมัยก่อน มีความเชื่อแตกต่างกันไป นอกจากการรักษาด้วยสมุนไพรแล้ว ยังมีวิธีอื่น ๆ ที่คนในท้องถิ่นนั้นเชื่อว่าจะสามารถรักษาโรคได้ ตัวอย่างวิธีการรักษาโรคของคนในท้องถิ่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส เช่น

ความเชื่อว่าการเหยียบเหล็กที่ร้อนแล้วมาเหยียบคนไข้ สามารถทำให้คนไข้ที่แขนเหล็กสืบหายเป็นปกติได้ พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าเป็นเรื่องที่แปลกจึงทรงบันทึกไว้ เพื่อที่จะเป็นภูมิปัญญาในการรักษาโรคทางหนึ่ง

แหวะที่วัดพระพรามค์เหลือง ดูพระเมืองนครราชสีมารักษาไข้
ด้วยวิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ตามซึ่งได้รักษา
พระยาวรรพุฒิโกโคย อันเจ็บแขนตายแลลืบไปข้างหนึ่งหายเป็นปกติ
(เสด็จประพาสสมณทลฝ่ายเหนือ : ๖๙)

บ้างก็มีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์รักษาโรค เช่น อานูภาพของพระเกจิอาจารย์ และสิ่งเร้นลับ เช่น ภูตผี โดยมักนิยมรักษาโรคด้วยการดื่มน้ำมนต์ เช่น

มีพระเจดีย์เป็นขุมควหาสี่ด้านซ้อนสามชั้นสูงประมาณสามวา
อยู่ในกลางที่นั่นองค์หนึ่ง ว่าเป็นที่บรรจุกระดูกขรัวตาพุทธสอน
ราษฎรนับถือกันถึงปีมาก่อนพระทวาย ถ้าเจ็บไข้ก็มาดื่มน้ำมนต์ ที่
เดียนั้นว่าผีมาคอยกวาด
(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑ - ๑๒)

- ความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และไสยศาสตร์

คนไทยมักมีความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง วัตถุมงคลต่าง ๆ โดยเชื่อว่าจะช่วยป้องกันภยันอันตราย หรืออาจเชื่อว่าจะช่วยในการทำให้อยู่ยงคงกระพัน โดยบุคคลที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อนี้ มักจะเป็นพระสงฆ์ เนื่องจากเป็นผู้ปลุกเสกและทำพิธีกรรมต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น

คุณวิเศษที่คนเลื่อมใส คือให้ลงตะกรุดด้ายผูกมือรดน้ำมนต์
ที่นิยมกันมาก นั่นคือ รูปเสื่อแกะด้วยเขี้ยวเสื่อเล็กบ้างใหญ่บ้าง

ฝีมือยอดเยี่ยม ชาวที่ล่ำลือกันว่าเสือนั้นเวลาจะปลุกเศก ต้องใช้เนื้อหมู
เศกเป้าไปยังไรเสือนั้นกระโดดลงไปในเนื้อหมูได้ ตัวพระครูเองเห็นจะ
ได้ความลำบากเหน็ดเหนื่อย ในการที่ใคร ๆ กวนให้ลงโน่นลงนี่ เขา
ว่าบางทีก็หนีไปอยู่ในป่าช้า...

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๒๐)

- ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม

คนไทยมีความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามมาเป็นเวลานาน ในการประกอบกิจการงานต่าง ๆ มัก
เชื่อกันว่าถ้าเริ่มทำตรงกับเวลาที่นับว่าฤกษ์ดีแล้ว จะทำให้เจริญรุ่งเรืองเกิดสิริมงคลแก่ชีวิต
ตัวอย่างเช่น

...แล้วมานั่งที่พระสงฆ์สวดมนต์ ที่นิมนต์พระสงฆ์มาสวด
มนต์นี้ มิใช่เป็นการเฉลิมเฉลิมพระที่นั่งทีเดียว แต่เราเห็นว่าคงจะ
มาถึงในเดือน ๓ เป็นแน่ จึงนิมนต์พระมาสวดเสียให้เป็นฤกษ์ ก็พอ
ถูกกับวันที่ขึ้นนี้ เป็นวันพระอาทิตย์ยกต้องเป็นฤกษ์สุนัขขั้ตตั้งสุ่มัง
คลัง เป็นฤกษ์พระ และจะได้ต้องกับยัสุมิงปะเทเสกกับเป็ดด้วย ใน
เวลาเราขึ้นนั้น เป็นเวลาฤกษ์ดีเหมือนกัน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๙๘ - ๑๙๙)

นอกจากความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยแล้ว ยังมีความเชื่อของกลุ่มชนที่สืบทอดมาจาก
วัฒนธรรมอื่น เช่น ความเชื่อเรื่องหมอดูซินแสต่างของจีนมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่
สมัยโบราณ ทั้งเรื่องการทำนายเรื่องราวชีวิต และความเป็นสิริมงคลด้านทำเลที่ตั้งของสิ่งก่อสร้าง
ตัวอย่างเช่น

บ้านพระยาระนองเองก่อกำแพงรอบสูงสักสิบศอก กว้างใหญ่
เห็นจะสักสามเส้นเศษสี่เส้น แต่ไม่หันหน้าออกถนนด้วยซินแสว่าหัน
หน้าเข้าข้างเขาจึงจะดี...

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๐ - ๑๑๑)

ข. ขนบธรรมเนียม ประเพณีและพิธีกรรม

ขนบธรรมเนียม ประเพณีและพิธีกรรมของไทยมีอยู่มากมาย ทั้งประเพณีพิธีกรรมในวันสำคัญทางศาสนา ในเทศกาลต่าง ๆ และประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ เป็นต้น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ทำให้พระองค์ทรงประสบพบเห็นด้วยพระองค์เอง ว่าประชาชนในแต่ละท้องถิ่นมีการประกอบประเพณีและพิธีกรรมอย่างไร แล้วยังทรงบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์ ทำให้คนรุ่นหลังได้ทราบถึงวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นต่าง ๆ สมัยนั้นได้ ซึ่งบางประเพณีก็ยังมีปฏิบัติสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้ว่าระยะเวลาจะผ่านมานานแล้วก็ตาม ทั้งนี้เพราะประเพณีและพิธีกรรมมีคุณประโยชน์ต่อสังคม โดย ทำให้คนในชุมชนได้ทำกิจกรรมร่วมกัน เกิดการร่วมมือร่วมใจ เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวที่ทำให้คนในสังคมรู้สึกผูกพันรักใคร่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และยังก่อให้เกิดความสมัครสมานสามัคคีด้วย

ศาสนากับคนไทยเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันมานาน โดยเฉพาะสังคมพุทธศาสนา ดังนั้นในวันสำคัญทางพุทธศาสนา หรือในโอกาสสำคัญต่าง ๆ พุทธศาสนิกชนจึงร่วมแรงร่วมใจกันประกอบพิธีทางพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น ที่ตำบลทุ่งยั้ง อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ มีพระแท่นศิลาอาสน์ ซึ่งผู้คนนิยมไปสักการะมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไป จึงได้ทรงบันทึกถึงขนบธรรมเนียมที่ผู้คนนิยมกระทำเมื่อมาสักการะพระแท่นนี้ คือ มีการบรรจุเงินและเข็มในมณฑป ซึ่งการบรรจุเข็มนี้ไม่ค่อยปรากฏบ่อยนัก การที่พระองค์ทรงกล่าวถึงไว้จึงทำให้ได้รับข้อมูลท้องถิ่นที่น่าสนใจ โดยอาจเป็นความเชื่อที่ว่า การถวายเข็มจะทำให้สติปัญญาเฉียบแหลมเหมือนเข็มที่ได้นำไปบูชา

...ในมณฑปนั้นมีแท่นก่ออิฐถือปูน อย่างแท่นตั้งพระประธาน
ยาว ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้ว กว้าง ๕ ศอก ๔ นิ้ว ที่กลางเพนช่องสำหรับ
ผู้มานมัสการบรรจุเงินแลเข็ม ตามปรกติปีหนึ่งได้เงินอยู่ใน ๑๐๐๐
บาท แต่เข็มได้ถึง ๒ ชั้น

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๒)

ประเพณีทางศาสนาอีกประเพณีหนึ่งที่คนในสังคมมักจะปฏิบัติร่วมกัน เช่น การแห่ผ้าป่าทางน้ำที่บ้านลาวท่าแค จังหวัดลพบุรี ในสมัยนั้นใช้วิธีการบอกบุญกัน หรือที่เรียกกันว่า “บอกเข้าห่อ” โดยที่ชาวบ้านต่างก็นำข้าวห่อของตนมาแบ่งปันกัน ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ตำราวจกรมวังทหารแลพระยาสุจริตเรียรายกันหาเครื่อง
ไทยทานต่าง ๆ คนละอย่าง มหาดเล็กเรียรายเปนเงินติดเทียนได้ องค์
ละ ๔ บาท เรือตั้งอีก ๒ ลำ เปนเรือแตรเรือแห่ มีเรือกลองแขก
แลเรือพิณพาทย์ เรือพวกราษฎรมาช่วยแห่ผ้าป่า ประมาณ ๓๐๐ –
๔๐๐ ลำ เขาบอกบุญกัน เรียกว่าบอกเข้าห่อ ถ้าบอกเข้าห่อแล้ว
เปนการใหญ่ ต่างคนต่างมีเข้าห่อของตัวมาสู่กันกิน เรือเพลงมาร้อง
อยู่แต่เช้า ๕ โมง จนบ่าย ๔ โมงจึงได้ออกแห่ ทักซิธรอบแพสาม
รอบ เราลงเรือเอาลูกมะกรูดบัญชีเงินเพื่อหิ้งทาน แย่งกันสนุกสนาน
มาก ครบสามรอบแล้วราษฎรพากันจุดเรือผ้าป่าไปตามใจ

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๓๒)

ประเพณีที่เกี่ยวกับเทศกาลต่าง ๆ ของไทย ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ ลอยกระทง สารท
ไทย เป็นต้น โดยส่วนมากมักจะเป็นงานรื่นเริงในท้องถิ่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ หากตรงกับช่วงเวลาที่เป็นเทศกาล พระองค์ก็มักจะทรงร่วม
ประกอบพิธี และทรงบันทึกถึงการประกอบพิธีของคนในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย ตัวอย่างเช่น ทรง
บันทึกถึงการแห่บั้งไฟและปราสาทผึ้งของชาวอุตรดิตถ์ว่า

ราษฎรได้ตั้งขบวนแห่บั้งไฟและปราสาทผึ้ง มีช้างใน
กระบวนนั้นถึง ๒๕ เชือก...

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๐)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงบันทึกงานนักขัตฤกษ์ในช่วงเดือนห้าที่ปราจีนบุรี มีการ
กราบไหว้ต้นโพธิ์และพระพุทธรูปจำลอง แล้วยังทรงบันทึกถึงตลาดนัดและการจุดดอกไม้เพลิง
บั้งไฟในงานนี้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

...มีพระบาทจำลอง ฤดูเดือนห้าราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์
และพระบาท มาแต่ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่นๆ
เปนตลาดนัดซื้อขายจอบแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิงบั้ง
ไฟเปนต้นมาจุดในการนักขัตฤกษ์นี้

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๙)

นอกจากนี้ยังมีประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับอาชีพ ทั้งนี้เพราะคนไทยเป็นผู้ที่กตัญญูรู้คุณ และมักจะมีความเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าคุ้มครอง ดังนั้นในการประกอบอาชีพใด ๆ หากต้องล่วงเกินหรือทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้หนึ่งผู้ใด ก็จะต้องมีการประกอบพิธีขอขมา หรืออาจต้องบวงสรวงบูชาเจ้าก่อน ดังเช่น พิธีทำขวัญแม่โพสพ หรือการตั้งศาลไหว้เทวดาเจ้าที่ใกล้ ๆ ที่เก็บรังนก เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ภาคใต้มีเกาะเป็นจำนวนมาก การเก็บรังนกจึงเป็นอาชีพหนึ่งของคนในท้องถิ่น จึงได้มีการตั้งศาลรังนกขึ้น เช่น ที่เกาะในจังหวัดสงขลามีการไหว้เจ้า มีเครื่องสังเวย และมีละครชาตรี

หลวงอุดมภักดี เจ้าภาษีรังนกมาคอยรับตั้งเลี้ยงอยู่ที่นี้ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่าหน้าเทวดา คือเป็นที่ศาลสำหรับพวกรังนกไหว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนก...

...ไปเที่ยวที่ตรงหน้าพลับปลาซึ่งเป็นศาลเจ้านั้น เป็นเพียงเข้าไปตามเชิงเขา เพดานราบก่อแทนไว้เป็นที่ตั้งเครื่องสังเวยกวางขวางในนั้นเป็นที่ตำรวจและกรรมวงอาศัย ต่อไปข้างซ้ายเขาก่อสอบศิลาก้อนสูงขึ้นไปเป็นที่ก่อพระเจดีย์ทราย เมื่อเวลาเลิกทำรังนกแล้ว มีชาติตรีประชันกันเป็นการฉลองทุกปี

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๗ - ๑๘)

นอกจากขนบธรรมเนียมประเพณีของคนไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงบันทึกถึงขนบธรรมเนียมของชนกลุ่มน้อย เช่น ทรงเล่าถึงชาวกะเหรี่ยงที่เมืองกาญจนบุรีว่ามีขนบธรรมเนียมที่ต่างจากไทยทั้งเรื่องของกานัล การนับวันเดือนปีและการแต่งกายว่า

ย่ำค่ำครึ่งแล้วเรากลับมากถึงพลับพลายังมีกะเหรี่ยงหลายสิบคน เห็นจะเรือนร้อยมากอยหาอยู่ มีของกานัลตามธรรมเนียมของกะเหรี่ยง มีเครื่องยาและผ้าเสมีนละว้าและข้าวไร่ เป็นต้น มีคนช่างพูดในหมู่พวกนั้นอยู่บ้าง ได้ไล่เลียงถึงธรรมเนียมกะเหรี่ยงต่าง ๆ นับปีเดือนนั้นเขานับกันด้วยไร่ ว่าเกิดเมื่อทำไร่โน้น เกิดเมื่อทำไร่นี้ ไม่รู้จักนับปีเดือนเลย ธรรมเนียมแต่งตัวผู้หญิง ถ้าเป็นเด็ก ๆ ใช้เสื้อ

ชาว ถ้าวุ่นสาวจวนจะแต่งงาน หรือแต่งงานแล้วใช้เสื้อแดง ถ้าแก่ ๆ
จึงใช้เสื้อดำ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๔๘)

ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนมากจะเป็นประเพณีที่คนใน
ชุมชนได้ทำร่วมกัน ซึ่งก็ยังมีประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิตที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ เช่น พิธีเผาศพที่เมืองพหุมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งทำให้ได้ทราบว่
การเผาศพในสมัยนั้นยังเป็นวิธีแบบโบราณ ซึ่งต้องหามศพผ่าน “ประตูผี” ออกไปเผานอกเมือง

...แล้วเดินตามถนนริมน้ำไปเข้าวัดนางพระยาเดินไปตามริม
คูฤๅสระรอบวัดมหาธาตุ ไปจนถึงที่สุดถนนอันเป็นถนนเดิมปูด้วยอิฐ
ลายสอง ตรงประตูซึ่งเรียกกันว่าประตูผี เพราะเป็นทางที่มีตพาน
ข้ามคูเมืองพาศไปเผาทั้งนั้นด้วย ในเมืองห้ามไม่ให้เผา

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๗)

ค. การประกอบอาชีพ

คนไทยในแต่ละท้องถิ่นมีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย ส่วนมากแล้วมักจะเป็นอาชีพ
เกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาที่มักพบแทบทุกภาคของไทย ส่วนการทำสวนทำไร่ต่าง ๆ ก็
แตกต่างกันไปตามสภาพดิน สภาพอากาศ ความเหมาะสมในการปลูกพืชของแต่ละท้องที่ นอกจากนี้
การเลี้ยงสัตว์ การประมง ส่วนด้านการค้าขายนั้นจะมีความแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับสินค้า
พื้นเมืองของท้องถิ่นนั้น ๆ ทั้งอาหาร และศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสเกือบทั่วทุกภูมิภาคของไทย
ดังนั้น เมื่อศึกษาพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันที่พระองค์เสด็จประพาสมณฑลต่าง ๆ ก็จะทำให้
ได้เห็นถึงภาพรวมของวิถีชีวิตการประกอบอาชีพของคนไทยในรัชสมัยของพระองค์ได้อย่างดี
สาเหตุที่ท่านสนพระทัยเรื่องการประกอบอาชีพมาก อาจเป็นเพราะว่าท่านมีพระราชประสงค์ที่จะ
ทราบว่าคนในประเทศของพระองค์ทำมาหากินและมีความเป็นอยู่อย่างไร ตัวอย่างการบันทึก
เกี่ยวกับอาชีพต่างๆ เช่น

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ส่วนมากประชาชนจะประกอบอาชีพทำนา ซึ่งนอกจากจะทำให้บริโภคในครัวเรือนแล้ว ยังเป็นสินค้าส่งไปขายยังที่ต่าง ๆ ได้ด้วย ตัวอย่างที่ทรงบันทึกถึงการทำนาของราษฎรที่พัทลุง เช่น

แม่น้ำนี้เองทำให้เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้นที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีน้ำลำปำนี้แล้วเมืองพัทลุงเห็นจะตั้งอยู่ไม่ได้ ดูสารพัดจะกันดารหมดทุกอย่าง ลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทะเลสาบแถบปากพูนทั้งนั้น แต่คนในพื้นที่เมืองอยู่ข้างมักน้อยสันโดษ เป็นแบบเหมือน ๆ กันไปเสียหมด ไม่สนัดการซื้อขาย ทำนาแต่พอแลกกับข้าวเมืองสงขลาขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืนไม่ซื้อขายกัน

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๘)

เมื่อเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ พระองค์มักจะทรงบันทึกถึงสินค้าพื้นเมืองของท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งทำให้ผู้อ่านได้ทราบถึงทรัพยากรที่มีในท้องถิ่นต่าง ๆ ตัวอย่างการค้าขายสินค้าพื้นเมืองที่เมืองสาบายบุรี เช่น

คนในพื้นที่เมืองทำนาทำน้ำตาลโตนด ปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกเผือกปลูกมันและซื้อขายในตลาด มะพร้าวเป็นสินค้าตรงเข้าไปขายกรุงเทพฯ น้ำตาลโตนดไปขายเมืองสิงคโปร์ เข้าไปขายเมืองกลันตันเมืองตรังกาฐ เวื่อเหนือบรรทุกผืนยาสูบยาแดงปลา ขึ้นไปขายถึงบ่อทองเมืองระแงะและเมืองรามัน ขาล่องบรรทุกดิบูกบ่าง ข้าวสารบ่าง

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๓)

เมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์ทรงกล่าวถึงของดีประจำถิ่นของจังหวัดนี้ว่ามีผ้าทอ และยังทรงบันทึกราคาซื้อขายผ้า ตลอดจนการแต่งกายของราษฎร จากบันทึกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงกล่าวถึงผ้าที่หลากหลาย แสดงให้เห็นว่ามีจุดประสงค์ในการใช้ผ้าแตกต่างกัน อีกทั้งยังกล่าวถึงความแตกต่างของราษฎรที่จันทบุรีว่า

ไม่นิยมนุ่งผ้าลาย นิยมนุ่งแต่ผ้าพื้น ซึ่งต่างจากท้องถิ่นอื่น นอกจากนี้ยังทรงระบุงราคาซื้อขายผ้าอย่างละเอียด ทำให้ทราบข้อมูลการค้าขายในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี เช่น

ผ้าพื้น ผ้าห่อหมาก ผ้าอาบน้ำ แลแพรนุ่งนั้น พวกผู้หญิงทอที่เมืองจันทบุรี เมืองแกลง เมืองขลุง โดยมาก ใช้ด้ายเทศย้อมสีต่างๆ ทอเป็นผ้าพื้นบ้าง ผ้าตาสมุกบ้าง แลผ้าราชวัตรบ้าง มีฝีมือดีกว่าที่กรุงเทพฯ แพรนุ่งนั้นใช้ไหมจีนไหมญวนทอเป็นผ้าไหมบ้าง ด้ายแกมไหมบ้าง เป็นแพรเนื้อดีใช้ทนกว่าแพรเมืองจีน ราคาอย่างดี ผืนละ ๒๐ บาท อย่างเลว ๘ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ด้ายแกมไหมผืนละ ๔ บาท แต่ผ้าพื้นนั้นนอกจากเมืองปีหนึ่งเพียง ๒๐๐ ผืน ๓๐๐ ผืน ราคาผืนละกึ่งตำลึง แต่ใช้ในพื้นเมืองมาก ด้วยราษฎรในพื้นที่เมืองนุ่งผ้าพื้นทั้งนั้น ไม่เห็นมีใครนุ่งผ้าลายเลย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๙ - ๑๔๐)

นอกจากทรงบันทึกถึงการประกอบอาชีพต่างๆ ของราษฎรในท้องถิ่นแล้ว ยังทรงบันทึกถึงพาหนะที่ใช้ในการประกอบอาชีพต่าง ๆ ด้วย เช่น ทรงกล่าวถึงพาหนะที่ราษฎรภูมิภาค ตะวันออกใช้ในการทำมาหากินไว้ว่า

ราษฎรชาวบ้านเสม็ด บ้านยี่สุด บ้านหัวโปรง บ้านโรงนา บ้านเนินมกอก ที่เป็นบ้านดอนอยู่ใกล้เคียงกับบ้านอ่างศิลา นั้น ราษฎรชาวบ้านทำการหากินด้วยทำนาเช่า สิ้นฤดูทำนาแล้วทำไร่แดง ปลูกไร่อ้อยยะสง ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันกินอยู่ในแขวงบ้านใกล้เคียง แต่ถั่วยะสงนั้นบรรทุกเกวียนไปขายที่เมืองชลบุรี ทำน้ำมันถั่วเป็นสินค้า จำหน่ายเข้าไปในกรุงเทพฯ แลจำหน่ายไปตามหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับบ้านอ่างศิลา นั้น พาหนะที่ราษฎรใช้สอยอยู่ในพื้นบ้านเมืองนั้น ใช้เรือฉลอม กระบือ เกวียน กระบือนั้นใช้ทำนาแลใช้เทียมเกวียน ราษฎรที่บ้านอยู่ริมชายทะเลใช้เรือฉลอม สำหรับออกเที่ยวจับปลาในทะเล แลบรรทุกปลาไปขายต่างเมืองที่อยู่ใกล้เคียง เรือฉลอมนั้นใช้ใบสาคร รูปใบแบนสี่เหลี่ยม เรือยาว ๔ วา ๒ ศอกบ้าง ๕ วาบ้าง ๖ วาบ้าง ตัวเรื่อนั้นมีช่างสำหรับทำขายที่เมืองชลบุรี ทำ

ด้วยไม้ตะเคียน แต่เกวียนนั้นราษฎรทำใช้เองทุกบ้าน ในตำบลบ้านอ่าง
ศิลานั้น

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๘๐)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเกี่ยวกับอาชีพไว้อย่าง
ละเอียด โดยมีการอธิบายถึงขั้นตอนวิธีทำเกี่ยวกับอาชีพนั้น ๆ ด้วย เช่น ทรงบันทึกเกี่ยวกับการ
ทอเสื่อจากต้นกกที่จังหวัดระยอง ไว้ดังนี้

...อีกอย่างหนึ่ง เสื่อกกที่ชาวกรุงเทพฯ เรียกว่า เสื่อกระจูด
นั้นทำที่เมืองแกลง เปนเสื่อห้องบ้าง เสื่อลวดบ้าง เปนเสื่อสำหรับ
ส่วนอาศนา เหลือซื้อขายกันเปนสินค้า วิธีทำนั้นต้องถอนกกมา
ผึ่งแดดไว้ให้แห้ง เพื่อจะให้เปนนวล แห้งแล้วเก็บมัดไว้ จะสาน
เมื่อใดก็เอาวางบนเขียง แล้วเอาสากเช่นสากซ้อมเข้า แต่สินน้ำเสีย
ให้เสมอ กระทุ้งกให้แบนทำได้แต่เวลาเช้า ๆ ถ้าสายขึ้นแล้วกนั้น
กรอบไปทำไม่ได้ ถ้าจะสานเปนเสื่อห้อง ต้องทำสองเขียงเปนพื้น
บ้าง สีเขียงเปนพื้นบ้าง คิดราคาซื้อขายกันตามมากเขียงน้อย
เขียงละ ๑ ตำลึง ถ้าเปนเสื่อลวดยาว ๓ วา ตามธรรมเนียม กว้าง
ชั่วต้นกก ราคาลวดละ ๓ ตำลึง ...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๘ - ๑๓๙)

ในสมัยก่อนป่าไม้ยังอุดมสมบูรณ์อยู่ อาชีพตัดไม้ ขนส่งไม้ จึงยังคงแพร่หลาย
เช่น ที่จังหวัดกาญจนบุรี พระองค์ทรงบันทึกถึงการขนส่งไม้ไว้ ทำให้ได้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับ
วิธีการขนส่ง พาหนะที่ใช้ในการขนส่ง รวมทั้งราคาค่าจ้างแรงงานด้วย ดังนี้

เลี้ยวไปทางซ้ายมือ พบท่าที่ไม้ลง มีเกวียนเข็นไม้มาจอดอยู่
๔ เกวียน กำลังปลดวัวออกจากเกวียน ไม้ที่เข็นมากองไว้ริมตลิ่งนั้น
เป็นไม้ซาก ๔ กำ ยาว ๓ วา ๒ ศอก เราพบผู้ที่รับจ้างเป็นผู้ขายก็มี
ผู้หญิงก็มี ถามราคาที่จ้าง ต้นละ ๒ สลึงเฟื้อง ทาง ๒๐ เส้น แต่
เกวียนเป็นเกวียนโค ลากคราวละต้น มีฝางอยู่หลายกอง แต่เขาว่า
ฝางนั้นไม่ได้ลากด้วยเกวียน ใช้แบกมา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๗๑ - ๑๗๒)

นอกจากที่พระองค์จะทรงบันทึกว่าท้องถื่นนั้น ๆ ราษฎรประกอบอาชีพอะไรแล้ว ยังมีการอธิบายถึงลักษณะหรือคุณสมบัติของผู้ที่ประกอบอาชีพด้วย ตัวอย่างเช่น อาชีพ นายพรานก็จะมีภูของอาชีพนั้น เช่น ทรงกล่าวถึงครูเฒ่าชื่อปาน เป็นพรานเก่าแก่ แล้วทรงเล่า ถึงคุณสมบัติของพรานว่า

...ครูคนนี้ตั้งพรานถอดพรานได้ ถ้าคนใดเสียกั๊ดได้ ต้องถอด เสียจากพราน เพราะสัตว์ทำร้ายได้ ไม่สู้สัตว์ได้ ผู้ที่ถูกถอดนั้น คือ น้องของตัวเองถูกเสียกั๊ด ลูกศิษย์คนหนึ่งหมูป่าขวิด ต้องถอดทั้งสองคน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๔)

อีกลักษณะหนึ่ง หากพระองค์ทรงเห็นว่าภูมิภาคหนึ่งอาจมีบางอาชีพที่มีการทำหลายท้องที่ เช่น อาชีพตีเหล็ก พระองค์ก็จะทรงเปรียบเทียบว่าที่ใดทำได้ดีกว่า ซึ่งก็จะทำให้ได้ทราบว่าเป็นเหล็กที่ดีและมีชื่อเสียงมากอยู่ที่ใด

...เมื่อขึ้นไปบนบกดูช่างเหล็ก ซึ่งมาตั้งตีเหล็กให้ดู มีแปน ๒ พวก พวกน้ำที่พวกหนึ่ง พวกหาดเขี้ยวพวกหนึ่ง พวกแรกนั้นคือ เมืองตรอนเก่า พวกหลังคือเมืองดั่ง พวกหลังฝีมือดีกว่าพวกแรก เหล็กน้ำพี้ก็มีคนทำอยู่แต่ไม่มาก เว้นแต่บ่อพระแสงไม่มีผู้ใดอาจทำ แต่มักใช้เหล็กเทศทำปลอมเสียโดยมาก

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๔๔ - ๔๕)

ง. การคมนาคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักทรงบันทึกถึงสภาพของการคมนาคมในแต่ละท้องถื่น โดยอาจทรงตรวจตราสภาพท้องถื่น ถ่าน้ำ ซึ่งมักจะทรงแสดงพระราชทัศนะ ประกอบการบันทึกสภาพต่าง ๆ ด้วย เพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงให้ดีขึ้น ตัวอย่างเช่น

ในสมัยพระองค์ได้เริ่มมีการปกครองแบบท้องถื่น เช่น สุขาภิบาล พระองค์จึงได้ทรงตรวจตราสภาพท้องถื่นของสุขาภิบาลที่จังหวัดนครปฐม แล้วทรงแสดงพระราชทัศนะ

ประกอบด้วย ถ้าในปัจจุบันได้ไปดูสภาพถนนที่นครปฐมตามที่พระองค์ทรงกล่าวถึงไว้ นั่น ก็จะทำให้เราย้อนถึงถนนในอดีตได้ว่าก่อนที่จะมีการพัฒนานั้น ในสมัยก่อนเป็นอย่างไร ทำให้ได้ทราบความเป็นมาของถนนดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...ส่วนถนนที่เป็นของสุขาภิบาลยังไม่ได้ถมหิน เห็นว่าเป็น
การสมควรแท้ที่จะต้องถมหินอย่างราชบุรี แล้วแต่การที่จะทำนั้น ถ้า
ทำให้มันคง คือมีหินเป็นอับเฉาหินก้อนย่อมแล้วจึงโรยละเอียด ซึ่ง
ต้องลงทุนมากแต่ทนนาน นั้นจะดีกว่าที่จะรีบโรยให้ทั่วไปทุกถนน
เพราะที่ปฐมเจดีย์ถึงถนนไม่ได้โรยหินก็แห้งเร็ว รถไม่มีที่คั้น ถ้าทำ
เสียให้ดีถึงจะได้แต่ที่ละน้อยคงจะทนไปได้ตั้ง ๑ ปี ถนนซ้ายพระจาก
สถานีไปดูเรียบร้อยดี ต้นมะขามงามตลอดจนถึงบันไดใหญ่ดูเปิดเผย
(เสด็จประพาสราชบุรี : ๑๒ - ๑๓)

ประเทศไทยมีภูมิประเทศที่มีแม่น้ำลำคลองมาก การคมนาคมทางน้ำจึงได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะทรงบันทึกถึงสภาพลำน้ำที่ใช้ในการคมนาคมว่ามีลักษณะอย่างไร ซึ่งนอกจากจะทำให้ทราบถึงการคมนาคมทางน้ำของคนไทยในอดีตแล้ว ยังทำให้ได้ทราบถึงปัญหาและแนวทางปรับปรุงแก้ไขด้วย เช่น ทรงบันทึกถึงลำน้ำที่อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ไว้ว่า

...จนถึงเขตอำเภอเดิมบาง เป็นระยะที่ต้นไม้ขึ้นในลำน้ำมาก
เรือเดินไม่สะดวก พึ่งจะได้ลงมือถางใน ๒ ปีนี้ แต่ผักตบชวาเต็มพียง
ได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขาเรียกว่าแก่งอยู่ที่ตำบลหาดทศ
แห่งหนึ่ง แต่ที่จริงเป็นแต่สายน้ำเชี่ยวด้วยน้ำตื้น คดเคี้ยวอยู่บ้าง
เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ ถัดนั้นมาเป็นทางที่
เรือเดินไปมาอยู่ก่อนแล้ว แต่หากมีไม้ล้มทับขวางทางไม้เอนชายและ
เป็นตออยู่ในใต้น้ำมาก ประกอบทั้งผักตบชวาขึ้นเต็มด้วย เรือจึง
เดินไม่ได้ทีเดียว ครั้งนี้ได้ตัดไม้ที่กีดขวางและเอนชาย กัดตัดตอใน
น้ำเสียมากยังเหลืออยู่บ้าง...

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๑๑)

จ. อาหาร

การประกอบอาหารของคนในท้องถิ่นได้แสดงถึงค่านิยมการบริโภคและลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติในแถบนั้นได้เป็นอย่างดี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่ใดก็มักจะบันทึกถึงอาหารของท้องถิ่นนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พระองค์ได้ทรงบันทึกถึงอาหารพื้นเมืองที่นั่น ทำให้ทราบว่าผู้คนท้องถิ่นนั้นนิยมบริโภคขนมมาก ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ถ้าไม่ได้เตรียมตัวไปแล้วเปนหาอะไรไม่ได้เปนอันขาด มีแต่ขนม ขนมแล้วสารพัดจะมี ฝอยทอง เม็ดขนุน เข้าเหนียวห่อ ๆ เขาทำเปนแท่งยาว ๆ ดีมาก เปนของควรแก่กิจที่จะบริโภคแท้ไม่ใช่ของขายในตลาด และไม่ใช้สำหรับพระเปนอันขาด ในบางกอกหาไม่ได้ อย่างนี้ ส่วนของคาวนั้นไม่ปรากฏว่ามีอะไรนอกจากที่จะเปนหมี่

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๑๘)

นอกจากที่พระองค์ทรงบันทึกว่าท้องถิ่นนั้นมีอาหารต่าง ๆ แล้ว พระองค์ก็ยังทรงบันทึกถึงขั้นตอนวิธีการทำอาหารอีกด้วย เช่น ทรงอธิบายวิธีการทำขนมแดงงาที่กะเหรี่ยงแถบจังหวัดกาญจนบุรีนำมาถวาย ทำให้ได้ทราบถึงวิธีทำและโอกาสที่ทำขนมนี้

พระยากาญจนบุรีนำกะเหรี่ยงนายกองบ้านยางโทนเป็นที่ขุนพิทักษ์ไพรวันมาหา กับพวกพ้องอีก ๓ คน มีขนมแดงงา ซึ่งเป็นที่นับถือของกะเหรี่ยงมาให้ ๔ อัน ขนมนี้ถ้าเวลาเขามีกานไหวผี หรืออะไรใหญ่ ๆ ก็เลี้ยงกันทุกคน ทำด้วยแป้งข้าวเหนียว นึ่งพอสุกแล้วเอาลงครก ตำผสมงาและเกลือเป็นอย่างอร่อยของพวกกะเหรี่ยง ดูเหมือนชาวบางกอกเขาก็ทำขายกันบ้าง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๒)

คนไทยในสมัยก่อนนิยมกินหมากพลูกันมาก จนเป็นธรรมเนียมที่ว่าเมื่อมีแขกมาบ้านต้องนำหมากพลูมาต้อนรับ ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ จึงมักมีการซื้อขายหมากพลูกัน ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงบันทึกไว้เป็นการสะท้อนถึงค่านิยมการกินหมากของคนไทย เช่น ที่ไทรโยค

จังหวัดกาญจนบุรี พระองค์ทรงบันทึกถึงการซื้อหมากพลูของผู้หญิงที่ตามเสด็จ พร้อมทั้งราคา และลักษณะของหมากพลูที่นั่นด้วย

พลูที่ไทรโยคในคราวนี้ ขายดีราวกับขายเหล่าที่ขายผีพาย เมื่อวานนี้ พวกผู้หญิงเสียเงินด้วยพลูมาก เมื่อแรกขึ้นมาขายกันอยู่ ๕ ใบอัฐ ครั้นอยู่มาอีกหน่อยหนึ่ง ขึ้นราคาถึง ๒๐ ใบต่อเฟื้อง จวนหมดเข้าหนักเหลืออยู่อีก ๑๕ ใบต่อเฟื้อง ก็พอมดต้นพลู ที่นี้ใบใหญ่ใช้กินใบละ ๒ คำได้ ว่าเหนียวและเคี้ยวคล้ายๆ กับพลูบางซ่าง และพลูค่างทองกลาง มีคนชอบกิน หมากก็หน้าดี ๆ เป็นหน้าหวาน ลูกโต ๆ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๘)

ถึงแม้ในอดีตคนไทยจะประกอบอาชีพทำนาทั่วทุกภูมิภาค แต่แต่ละท้องถิ่นก็มีลักษณะข้าวที่แตกต่างกันไป ตัวอย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกถึงข้าวของชาวกะเหรี่ยงว่าแตกต่างจากข้าวที่บริโภคอยู่เป็นประจำ ทำให้หุงยาก ดังนี้

อนึ่งได้ลองกินข้าวไร่กะเหรี่ยงที่เอามาให้ ให้คุณท้าวแพหุง บอกว่าหุงถึงสามหม้อจึงได้การ แรกหุงข้าวตามธรรมเนียมเปียกเลอะไป ครั้นลองหุงอย่างข้าวเหนียวสวยกินไป ต้องหุงอย่างกลาง กินก็เป็นข้าวเหนียวกลายๆ ยางมากติดกันเป็นก้อนไปหมด รสก็ดีอยู่ เคี้ยวหนืด ๆ เป็นข้าวอย่างกลางครึ่ง ๆ ซ่างเหนียวครึ่งหนึ่ง ข้าวจ้าวครึ่งหนึ่ง เขาว่าปลูกพร้อมกับทำไร่ทีเดียว เหมือนหนึ่งจะทำไร่แดงก็ทำไร่แดงด้วยไปรยข้าวด้วย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๔๙ - ๑๕๐)

จ. การแต่งกาย

การแต่งกายของแต่ละท้องถิ่นต่างก็มีความหลากหลาย และถึงแม้ในท้องถิ่นเดียวกันก็ยังมี การแต่งกายที่มีความแตกต่างกันบ้าง ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย ๆ ด้าน เช่น อาชีพ ฐานะ หน้าที่การงาน โอกาสต่าง ๆ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น

ข้าราชการที่มารับเสด็จที่จังหวัดกาญจนบุรีได้รับพระราชทานเสื้อผ้าจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์มักทรงเลือกเสื้อผ้าให้เหมาะสมกับ ตำแหน่งหน้าที่ของผู้รับ จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมการแต่งกายของคนที่มีความ แตกต่างกัน เช่น

...กับเห็นพระยากาญจนบุรี พระพลเขาเหนื่อยมาก ต้องเพิ่ม ของให้อีก พระยากาญจนบุรี เสื้อเข้มขาบริ้วดี ผ้าม่วงอย่างดีผืน หนึ่ง พระพลเสื้ออัสดัดดอกกลาย ผ้าม่วงอย่างกลางผืนหนึ่งและพระ ตะกั่ว กรมการ ที่ทำปลับปลาก็แจกเสื้อเหมือนทุกคืน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑๖ – ๑๑๗)

ข้าราชการไทยภาคใต้ที่มีโอกาสรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ จะมีการแต่งกายที่สวยงามเป็นพิเศษ โดยที่ยังคงนุ่งโจงซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นตน ดังที่ พระองค์ได้ทรงบันทึกไว้ว่า

ข้างในภรรยาและญาติพี่น้องพระยาสายสวมเสื้อแพรประดับ ลายทองคำสลักเพชรโจงแทนลายปักเหมือนอย่างเสื้อปักดิน

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๒)

ชาวบ้านที่จังหวัดจันทบุรีนิยมนุ่งผ้าพื้น ไม่นิยมนุ่งผ้าลาย พระองค์ได้ทรงบันทึก ไว้ ซึ่งทำให้ได้เห็นถึงค่านิยมเรื่องการแต่งกายที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งปรกติแล้วหญิง ท้องถิ่นอื่นในสมัยนั้นส่วนมากนิยมนุ่งผ้าลาย ซึ่งผ้านุ่งมักมีลวดลายเฉพาะของแต่ละชุมชนด้วย เช่น “สตรีสามัญในกรุงเทพฯ นิยมนุ่งโจงกระเบนผ้าลาย มักจะเป็นจำพวกผ้าพิมพ์ที่เรียกว่า ผ่า นอกอย่าง เป็นผ้าลายที่แขกทำขายลอกแบบลายอย่าง” (สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, ๒๕๔๒ : ๒๕)

ผ้าพื้นนั้นนอกจากเมืองปีหนึ่งเพียง ๒๐๐ ผืน ๓๐๐ ผืน ราคา ผืนละกึ่งตำลึง แต่ใช้ในพื้นเมืองมาก ด้วยราษฎรในพื้นที่เมืองนุ่งผ้าพื้น ทั้งสิ้น ไม่เห็นมีใครนุ่งผ้าลายเลย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๔๐)

...ข้างขวามือนั้นมีราษฎรมานั่งดูทั้งหญิงและชาย แต่ผู้หญิง
ที่นี้เห็นสวมเสื้อมาก เหมือนกับลาวทรงดำ ใช้ผ้าสีน้ำเงินตัดเป็นเสื้อ
กระบอกคุมจิ้นบ้างเสื้อเอวบ้าง

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๐๓)

ช. การแสดง

การรื่นเริงบันเทิงใจเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้องการ โดยแสดงออกในรูปแบบต่างๆ เช่น การ
เล่นดนตรี การละคร ฟ้อนรำ ระบำต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้นอกจากจะทำให้เกิดความ
เพลิดเพลินบันเทิงใจแล้ว ยังมีคุณค่าทางด้านวัฒนธรรมที่ควรรักษาและสืบทอดต่อไป

ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
ทรงบันทึกเกี่ยวกับการแสดงของราษฎรไว้ ทำให้ได้ทราบถึงค่านิยมทางด้านการแสดงที่เกิดขึ้นใน
สมัยนั้น เช่น

ทรงบันทึกถึงการละครที่แสดงเรื่องไชยเชษฐา พร้อมทั้งทรงมีพระราชวิจารณ์
เกี่ยวกับการแต่งกายของคณะละครไว้ดังนี้

วันนี้ค้ำลำรูป แลมีละคอนของมารดาหลวงพิพิธภัย เล่น
เรื่องไชยเชษฐา กรมดำรงเชื่อว่าจะเก่าแท้ ไม่มีโชดขึ้นมาถึง ที่แท้โชด
เสียปนเปื้อนเป็นมาก คือ นายโรงแต่งตัวเป็นละคอนแต่เสื้อผ้าขาวไม่
ปัก ตพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อัดลัดดอกใหญ่ลอยเลื่อม
ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มากแก้มลึกเหมือนช้อนหอย นางใส่เสื้อ
แพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียง สวมนวมแลตาบ นุ่งผ้าไหมเลียน
นางแมวนั้นแต่งหูกคือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอข้างหลัง มีความ
เสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอวลงมาจนกันเกี่ยวขอไม่ได้ต้อง
ง่าอยู่เฉย ๆ แลการที่สวมนวมก็พลาดพลั้งเอียงอยู่ข้างหนึ่งด้วย วิเศษ
ขึ้นที่ห่มสำรด คาดเอวทับแพร อีกชั้นหนึ่งสวมกระบังหน้า นารายณ์-
ธิเบศรสวมเสื้ออย่างใหม่แขนพองสพายแพร ทำวสิ่งหัพสวมเสื้อขาว
สพายแพร หน้าโขนเป็นหน้าเขียวสวมชฎาดอกลำโพง ลูกคู้่นั้นไม่กี่

คนแต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองของคนในเห็น
จะเป็นด้วยเล่นพระราชนิพนธ์ หมายถึงละครในคงต้องร้องละครคนใน
ทั้งสิ้น ถ้าม้าเจ้าของดูว่าหารกลางวันครึ่งกลางคืนครึ่งคืน เป็น
เงิน ๔๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่นเป็นคนไม่ใช่
ยี่เก

(เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง : ๘๓ - ๘๔)

เมื่อเสด็จประพาสท้องถนนทางภาคใต้ก็ทรงบันทึกเกี่ยวกับมหรสพของราษฎร เช่น
มโนห์รา มายง หนึ่งตะลุง รำกฤษ ไว้ว่า

มีงานฉลองโนห์ราสองโรง มายงโรงหนึ่ง หนึ่งแขกโรงหนึ่ง
หนึ่งไทย (คือหนึ่งตะลุง) โรงหนึ่ง รำกฤษวงหนึ่ง เล่นตั้งแต่เช้าจนเย็น
ราษฎรมาประชุมกันกว่าสามพัน คนเต็มไปทั้งลานวัด

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๖)

การละเล่นบางชนิด นอกจากที่ทรงกล่าวถึงว่ามีอะไรบ้างแล้ว ยังทรงบันทึก
ถึงวิธีเล่นอีกด้วย ซึ่งก็จะทำให้ได้ทราบว่าในอดีตคนในชุมชนที่ทรงกล่าวถึงมีวิธีการเล่นหรือการ
แสดงอย่างไร เช่น ทรงบันทึกเกี่ยวกับวิธีการรำและเต้นไม้ของกะเหรี่ยง ซึ่งพระองค์อาจจะ
อธิบายเพื่อที่ให้คนที่ไม่เคยเห็นได้เข้าใจและจินตนาการตามได้ เพราะน้อยคนที่จะได้มีโอกาสได้
ชมการละเล่นของกะเหรี่ยง

...แล้วมีกะเหรี่ยงรำและเต้นไม้ตามธรรมเนียมของเขา
อย่างเช่นเราว่ามาแล้วแต่ก่อน แต่เรื่องเต้นไม้นั้นดูเหมือนยังไม่ได้ว่า
มีวิธีอยู่สองอย่าง ๆ หนึ่งเอาไม้ไผ่ ๒ ลำวางลง แล้วมีคนหกคนนั่งอยู่
ข้างไม้ไผ่นั้นข้างละ ๓ คน มีไม้รวกย้อม ๆ คู่ละอันถือทั้ง ๒ มือเรียงกัน
ไป แยกมือเอาไม้รวกกระแทกลงกับไม้ไผ่ ๒ หน แล้วเอามาระทบ
กัน หน ๑ คนเต้นก็เต้นไปตามหว่างไม้ที่กระทบกัน ให้ได้จังหวะไม้
นั้นไม่ถูกตี ถ้าผิดจังหวะไม้นั้นก็จับเอาตีนพอเจ็บ ๆ ได้บ้าง อีก
อย่างหนึ่งนั้นยืนเข้าเป็นสามมุมถือไม้คนละอัน กระทุ้งข้างนอกเสีย ๒
ที แล้วกระทุ้งรวมกันลงตรงกลางที ๑ คนที่เต้นคอยเอาตีนแห่เข้าไป
ในที่ไม้กระทุ้งให้ถูกจังหวะ ถ้าผิดจังหวะก็เจ็บมากทีเดียว วันนี้ผู้หญิง
เต้นมีพิณพาทย์กลองคล้าย ๆ เกิดเหิงและฆ้องตี

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๔๘ - ๑๔๙)

๓.๑.๑.๔ การบันทึกถึงบุคคลที่ทรงประสบพบเห็น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ทุกข์สุขของบุคคลที่ตามเสด็จ อีกทั้งยังเอาพระราชหฤทัยใส่บุคคลในสังคมทุกชนชั้นทุกชนชาติ เช่น พระสงฆ์ ข้าราชการ ราษฎร เป็นต้น ดังตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดที่จะสนทนากับพระภิกษุ เพื่อที่จะทดสอบความสามารถทางธรรม เช่น นิมนต์ให้เทศน์ แสดงธรรม หรือตอบคำถามเกี่ยวกับพระวินัยต่าง ๆ เพื่อที่จะเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ตัวอย่างเช่น ทรงทดสอบธรรมะพระสงฆ์ที่จังหวัดกาญจนบุรี ดังนี้

...เรานิมนต์ให้เทศน์ ออกตัวว่าอดิหิว เรียกเครื่องกัณฑ์ จึงได้ไปหยิบหนังสือมาเทศน์ บ่นว่าเสียดาย ถ้าไม่อดิหิวจะเทศน์ให้มาก ด้วยได้พบพระยามหากษัตริย์ที่ ๑ เทศน์นั้นตั้งโมอย่างลาว แล้วว่า บาสีฟังพอเข้าใจได้บ้าง แล้วแปลว่าให้อุดส่าห์ทำบุญ พระอินทร์จะบอกให้ทำวजूโลกบาล มีทำวजूเวรราชเป็นต้นจดับญชีและอย่ามีความประมาท...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖๑)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดที่จะทอดพระเนตรการปฏิบัติงานของราชการด้วยพระองค์เอง ในกรการกล่าวถึงข้าราชการ พระองค์มักจะทรงชมเชยหากข้าราชการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และทรงตำหนิหากละเลยหน้าที่ หรือปฏิบัติงานบกพร่อง เช่น ทรงเล่าถึงการเคารพนับถือพระยาตานี ที่เมื่อก่อนราษฎรไม่ชอบ แต่ต่อมาก็เป็นที่รักของราษฎร

การที่มาเมืองตานีครั้งนี้เห็นเปลี่ยนแปลงไปกว่าแต่ก่อนหมด พวกพี่น้องผู้หญิงและผู้ชายซึ่งนั่งตักกันอยู่เป็นสองพวกต่างคนต่างนิทนากันนั้นกลับเข้ามากลมเกลียวรักใคร่กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ด้วยพระศรีผู้ซึ่งเป็นคู่แข่งนั้นกลับมาเป็นลูกเขยเสียแล้ว พวกที่เคยนิทนากันอยู่แต่ก่อนกลับสรรเสริญพระยาตานี ว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีรักใคร่พระศรีมาก ภริยาพระยาตานีที่ตายก็แจกนาให้ทำกินทุกคน บ้านใหญ่ซึ่งเป็นที่สำหรับเจ้าเมืองนั้นก็ไม่ได้เข้าไปอยู่ ยอมให้พระศรีอยู่

พวกพี่น้องของพระยาตานีที่ตาย ที่มีฝีมือแยกบ้านเรือนไปก็พากันกลับ
เข้ามาอยู่ในบ้านนั้นรวบรวมนกันทั้งสิ้น

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๙)

เจ้าเมืองคนใดที่พระองค์ไว้วางพระราชหฤทัย ถึงแม้จะมีข่าวในทางเสื่อมเสีย
พระองค์ก็จะใช้พระราชวิจารณ์ญาณในการตัดสิน โดยที่ไม่ฟังความข้างเดียว ตัวอย่างเช่น ทรง
กล่าวถึงพระยาไทรอย่างชื่นชมในความจงรักภักดี เช่น

...ส่วนการที่มีผู้กล่าวโทษอย่างอื่น ว่ามีความเลื่อมใสต่อฝรั่ง
นั้น เราไม่เชื่อดอกยกยามีความวิตกกังวลเลย ด้วยเราเชื่ออยู่ว่า
พระยาไทรจะไม่โง่ถึงเพียงนั้น ครั้นนี้มาด้วยกันก็นานได้พูดจากันก็
มาก พระยาไทรย่อมจะเข้าใจอภัยยศและน้ำใจเราได้ว่ามีความคิด
ความปรารถนาอย่างไร ส่วนเราก็เชื่อใจว่าพระยาไทรได้เห็นการมา
มากทั้งเมืองเราเมืองเขา คงจะเห็นการตลอดว่าอย่างไรดีอย่างไรไม่ดี
เพราะฉะนั้นขออย่าให้มีความระแวงในกันอย่างหนึ่งอย่างใดเลย...

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๒๓ - ๒๒๔)

ทรงกล่าวถึงบุคคลในสังคมที่มีปฏิสันถารด้วยความสนพระราชหฤทัย ถึงแม้เป็น
ราษฎรสามัญก็ทรงให้ความสำคัญ เช่น เมื่อมีราษฎรมาเข้าเฝ้าฯ พระองค์ก็ตรัสสนทนาด้วย

เมื่อวานนี้สี่ผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีต้นไม้ตั้งมาในเรือพาย
ตามมา แต่ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ นำต้นไม้ขึ้นเข้ามาให้ เป็น
ต้นโพ ถามว่าเหตุไรจึงนำต้นโพนี้มาให้ บอกว่าต้นโพนี้เกิดขึ้นที่ท่าน
ไม่เข้าใจ ถามว่าเหตุไรจึงว่าเช่นนั้น บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่
กระจกไปติดไว้ที่เรือน ต้นโพก็งอกขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น ๗
ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบเข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอก
เศษ พอเสร็จแล้วจึงนำมาให้

(เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า : หน้า ๑๘๕)

ไม่เพียงแต่พระองค์จะทรงเอาพระทัยใส่เฉพาะราษฎรไทยเท่านั้น แม้แต่บุคคลที่เป็นชนกลุ่มน้อยในสังคม พระองค์ก็ทรงบันทึกถึง เช่น บันทึกถึงราษฎรชาวกะเหรี่ยงที่ทรงประสบเมื่อคราวเสด็จประพาสไทรโยค หรือราษฎรของที่ทรงพบเห็นเมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรี เป็นต้น โดยพระองค์มักจะทรงกล่าวถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนการประกอบอาชีพของบุคคลที่เป็นชนกลุ่มน้อยในสังคมนี้ ตัวอย่างเช่น

...เร่วกระวานนั้นมีแถบป่าสีเข้้นต่อเขตรแดนกับเมืองพระ
ตะบอง มีคนชาติหนึ่งเรียกว่า ซองอยู่ในแถบป่าสีเข้้น พูดภาษา
หนึ่งต่างหากแต่คล้ายๆ กันกับเขมร ชอบปลูกปัดแลของทองเหลือง
เหมือนอย่างเกรียงเมืองกาญจนบุรี เปนกงส่วยเร่วส่วยกระวานขึ้น
เมืองจันทบุรี กับไทยกับญวนบ้าง ไปเที่ยวเก็บตามเขาแลเนินที่ต่อ
เขตรแดนแลป่าอื่นๆอีกก็มี คือ ป่าน้ำเขียว ป่าตะเคียนทอง แลป่า
ไทรขาว...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๓ - ๑๓๔)

๓.๑.๒ การบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่พบเห็น

นอกจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็นแล้ว พระองค์ยังทรงบันทึกสาระความรู้อื่น ๆ เพิ่มเติม ซึ่งเป็นการบันทึกสาระความรู้ที่นอกเหนือจากสิ่งต่าง ๆ ที่พระองค์ทอดพระเนตร โดยทรงค้นคว้าหาความรู้จากแหล่งต่างๆ ทั้งที่เป็นข้อมูล ความรู้จากพระราชประสงค์ของพระองค์ จากการสอบถามจากคนหลายชนชั้น จากเอกสารประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์ เช่น พงศาวดาร ตำราต่างๆ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นนี้ ทำให้พระราชนิพนธ์ของพระองค์เป็นแหล่งข้อมูลลายลักษณ์ที่สำคัญ น่าเชื่อถือและมีคุณค่าทางด้านความรู้ต่างๆ มากมาย ซึ่งอาจแบ่งเนื้อหาได้เป็น ประวัติต่าง ๆ ภูมิประเทศ และเรื่องเล่า

๓.๑.๒.๑ การบันทึกความรู้เกี่ยวกับประวัติต่าง ๆ

การอธิบายประวัติต่างๆ ประกอบการเล่าหรือบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ทราบความเป็นมาในเรื่องรานั้น ๆ อย่างถ่องแท้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะทรงบันทึกประวัติต่างๆ อยู่เสมอ ดังนั้นในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันจึงมีทั้ง

ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน (ในสมัยนั้น) และข้อมูลที่เป็นภูมิหลังมาประกอบ ทำให้มีคุณค่าความรู้
ในทางประวัติศาสตร์มาก ตัวอย่างเช่น

ก. ประวัติศาสตร์ของเมือง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านเมืองใด ก็มักจะทรงอธิบายถึง
เหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่เคยเกิดขึ้นที่เมืองนั้น ๆ ซึ่งนอกจากจะได้ความรู้ทางประวัติศาสตร์แล้ว
ยังทำให้คนในท้องถิ่นเกิดความรักความภูมิใจในบ้านเมืองของตนด้วย ตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงความสำคัญทาง
ประวัติศาสตร์ของเมืองจันทบุรี โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินหรือพระเจ้ากรุงธนบุรี
เมื่อครั้งที่พม่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาจนเกือบจะแตกพ่าย สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงรวบรวม
กำลังได้ ๕๐๐ คน ตีฝ่าพม่าไปทางตะวันออก ไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองจันทบุรี เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสีย
แก่พม่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว จึงทรงยกกองทัพเรือมากู้อิสรภาพกลับคืนมาได้ในปีเดียวกัน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของ
เมืองจันทบุรีไว้ดังนี้

...แต่เมืองจันทบุรีนี้ ควรจะนับว่าเป็นเมืองสำคัญของเจ้ากรุง
ธนบุรี ด้วยเมื่อครั้งกรุงเสียแก่พม่านั้น เจ้ากรุงธนบุรียกมาแต่เมือง
กำแพงเพชร รบกับพม่ามาโดยลำดับ เดินมาตามชายทะเลฝั่งตะวันออก
ออกนี้ เพราะพม่ามิได้มาย่ำยีหัวเมืองในตะวันออกให้ยับเยิน ครั้นจะ
ตั้งตัวขึ้นในแขวงจังหวัดฝ่ายเหนือ ผู้คนก็ยับยั้งระส่ำระสาย เสี่ยง
อาหารก็ไม่มีจะกิน พม่าต้องไปเสียหมด จึงได้ตั้งใจมุ่งหมายจะลงมา
ตั้งตัวในเมืองแถบตะวันออกนี้ แล้วจะได้กลับไปก่อสร้างกรุงศรีอยุธยา
ให้คงเดิมขึ้นได้...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๕๓)

ทรงบันทึกความรู้เกี่ยวกับเมืองกาญจนบุรีว่าเป็นเมืองที่สำคัญ เพราะ
พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีได้เสด็จเมืองนี้ทุกพระองค์ โดยทรงพระราชரிบายอย่างละเอียด
เกี่ยวกับจำนวนครั้งและปีที่เสด็จ รวมทั้งจุดประสงค์ในการเสด็จอีกด้วย

ในเมืองกาญจนบุรีนี้ เจ้าแผ่นดินในกรุงรัตนโกสินทร์ได้เสด็จ มาทูลพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเถลิง ถวัลย์ราชสมบัติแล้วเสด็จมาถึง ๔ ครั้ง ครั้งพม่ายกทัพมา ๑๐๓,๐๐๐ กรมพระราชวังเสด็จออกมาตั้งค่ายรับอยู่ที่ลาดหญ้า เสด็จพระราชดำเนินหนูนออกมา เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ ปีมะเส็ง สัปตศกครั้งหนึ่ง เสด็จออกมารับทัพพม่าที่เมืองไทรโยค ในปีมะเมีย อัฐศกจุลศักราช ๑๑๔๘ เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคตาม ลำแม่น้ำน้อยขึ้นไปถึงเมืองไทรโยค แล้วกลับทางเรือครั้งหนึ่ง ใน คราวนี้ได้ทรงพระราชนิพนธ์นิราศไว้ฉบับหนึ่งเราได้อ่านนานมาแล้ว ที่ เมื่อปีมะแมนพศจุลศักราช ๑๑๔๙ เสด็จตีเมืองทวายทางแม่น้ำน้อย เสด็จขึ้นที่เมืองท่าตะกั่วครั้งหนึ่ง ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก เสด็จพระราชดำเนินหนูนทัพกรมพระราชวัง ออกไปเมือง ทวายแล้วรับพระองค์เจ้าสี ซึ่งเป็นกรมขุนรามมินทรสุดา เสด็จ พระราชดำเนินทางแม่น้ำน้อยนี้อีกครั้งหนึ่ง รวมเป็น ๔ ครั้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ยังเป็นสมเด็จพระเจ้า ลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่ ได้เป็นยกรบัตรทัพครั้งไปตีเมือง ทวาย และตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสมอ ทุกครั้งทุกคราว...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๗๕ - ๗๖)

ทรงบันทึกถึงประวัติผู้ครองเมืองซึ่งก็เป็นประวัติศาสตร์ที่สำคัญ ซึ่งคนในชุมชน ควรจะทราบประวัติของผู้ที่เคยปกครองบ้านเมืองของตนมาก่อน เช่น ทรงบันทึกถึงผู้ปกครอง เมืองจันทบุรีไว้ดังนี้

...ลำดับพระยาจันทบุรีซึ่งเปนมามาก่อนแผ่นดินตากนั้น ๑ เจ้าขรัวหวาน ราษฎรเลือกกันตั้งขึ้นเมื่อกรุงเสียคน ๑ พระยาจันทบุรี ตั้งในแผ่นดินตาก ๒ คน คือ ที่ ๒ นายแก้วเป็นพระยาจันทบุรีถึงแก่อนิจกรรมหนึ่ง ที่ ๓ นายซื่อเป็นพระยาจันทบุรี จนถึงแก่อนิจกรรม หนึ่ง พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

จุฬาลงโลก ๒ คน คือ ที่ ๔ นายสมบุญ เป็นพระยาจันทบุรี ต้องถอด
ที่ ๕ นายพิกเป็นพระยาจันทบุรีต้องถอด...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๕๖ - ๑๕๕๗)

ข. ประวัติสถานที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สนพระราชหฤทัยและทรงพระปรีชาทางด้าน
ประวัติศาสตร์อยู่แล้ว เสด็จผ่านสถานที่ใดก็มักจะทรงบันทึกถึงประวัติของสถานที่นั้น ๆ ทำให้
ผู้อ่านได้ทราบถึงความเป็นมาของสถานที่อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง ตัวอย่างเช่น

ทรงกล่าวถึงประวัติของพระนครหลวง ซึ่งอยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดย
พระองค์ทรงอ้างถึงเนื้อหาในพงศาวดาร ซึ่งเป็นเอกสารลายลักษณ์ ว่า

ที่พระนครหลวงนี้ มีในจดหมายราชพงศาวดาร ว่าสร้างเมื่อ
แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ หรือรามาธิเบศปราสาททอง ให้ช่าง
ออกไปถាយอย่างพระนครหลวงนี้ที่เมืองเขมรเมื่อปีมะแมตรีศก
จุลศักราช ๙๙๓ ที่สร้างนี้ใกล้วัดเทพจันทร์ เป็นที่ประทับร้อนในเวลา
เสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท เขาจดหมายระยะทางไว้ว่า เสด็จ
พระราชดำเนินโดยกระบวรพยุหยาตรา...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๔)

ทรงกล่าวถึงประวัติวัดพระนอนจักรศรี จังหวัดสิงห์บุรี โดยทรงอ้างถึงการ
ปฏิสังขรณ์ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ว่า

...เสาช้างในเปน ๘ เหลี่ยม ผ่นนอกเว้นช่องหนึ่งมีหน้าต่างๆ
ช่องหนึ่ง แต่ใช้หน้าต่างใหญ่ไม่เหมือนของโบราณทีเดียว ได้ความ
ตามพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์แล
ฉลอง คู่มือช่างที่ทำก็พอถูกต้องกัน

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๓๔ - ๓๕)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นพระบรมชนกนาถอยู่เสมอ โดยทรงออกพระนามว่า ทูลกระหม่อม ดังนั้น เมื่อทรงบันทึกถึงเรื่องใดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเคยมีพระราชประสงค์ปรารถนาด้วย ก็จะทรงบันทึกเชื่อมโยงถึงเหตุการณ์นั้นๆ ด้วย เช่น เมื่อทรงบันทึกถึงประวัติการสร้างพระปฐมเจดีย์ พระองค์ก็ทรงเล่าถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เพราะทรงเป็นผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาเป็นอย่างดี ดังนี้

ต่อไปจะว่าด้วยพระปฐมเจดีย์องค์นี้ ทูลกระหม่อมท่านได้ค้นหนังสือต่าง ที่เป็นหนังสือเก่า ๆ ได้ความว่าสร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๕๖๙ ปีบ้าง ๑๐๐๐ ปีบ้าง ๑๑๔๕ ปีบ้าง ๑๒๖๔ ปีบ้าง ๑๖๓๓ ปีบ้าง ไม่ถูกกัน มีกำหนดนับว่าสูง ๔๕ วาบอก ว่าเป็นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นี่ แล้วว่าได้บรรจุพระเขี้ยวแก้วองค์หนึ่ง ครั้งหนึ่งบรรจุพระบรมธาตุทนานหนึ่ง อีกครั้งหนึ่ง ๑๐๐ พระองค์ว่าไม่ถูกกัน ท่านตัดสินใจไม่เอาเป็นแน่ ท่านทรงเห็นว่า จะสร้างเมื่อครั้งกษัตริย์ศรีธรรมมาศกษัตริย์ ที่อินเดียแจกพระธาตุไปตามประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ในครั้งนั้นพระพุทธศักราชล่วงได้ ๒๑๘ ปี พระเจดีย์องค์นี้จะได้สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ในประเทศไทยทั้งปวง เพราะมีพยานที่แลเห็นได้ว่าเป็นของคราวนั้น เพราะได้ขุดได้แผ่นศิลาที่จารึกคาถา เข็มมา เหตุนี้ปรากฏว่า ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๙ - ๓๐)

ค. ประวัติการตั้งชื่อ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสที่ใด ก็มักจะทรงกล่าวถึงประวัติของชื่อสถานที่นั้น ซึ่งก็มีทั้งที่พระองค์ทรงเป็นผู้พระราชทานชื่อให้เอง และชื่อที่ผู้อื่นเป็นผู้ตั้งให้ ตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาทางด้านภาษา ดังนั้นเมื่อมีผู้กราบทูลขอให้พระองค์พระราชทานชื่อให้กับสถานที่หรือถนนต่าง ๆ พระองค์จึงทรงเอาพระราชหฤทัยใส่อย่างเต็มที่ โดยการที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้พระราชทานชื่อเหล่านั้น จึงทำให้คนรุ่นต่อมาได้ทราบที่มาของชื่อต่างๆ เช่น

พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลานี้เป็นพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วยจึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า “รัตนรังสรรค์” เพื่อจะให้แปลกล้ำ ๆ พอมีชื่อผู้ทำเป็นที่ยินดี เขาที่เป็นที่ทำวังนี้ ให้ชื่อว่า “นิเวศนศิริ” ถนนตั้งแต่ทำขึ้นมาจนสุดตลาดเก่าแปดสิบเส้นเศษ ให้ชื่อว่า “ถนนหน้าเมือง” ถนนทำใหม่ตั้งแต่สามแยกตลาดเก่าไปตามหน้าบ้านใหม่พระยาระนองถึงสะพานยูง เป็นถนนใหญ่เกือบเท่าถนนสนามไชย ให้ชื่อว่า “ถนนเรื่องราชฎี” ถนนตั้งแต่สะพานยูงออกไปจนถึงที่ห้องซุ้มพระยาดำรงสุจริต สัก ๗๐ เส้นเศษยอมหน้อยหนึ่ง ให้ชื่อ “ถนนชาติเฉลิม” ถนนตั้งแต่ถนนไปบ่อน้ำร้อน ถึงในเหมืองให้ชื่อ “ถนนเพิ่มผล” ถนนทางไปบ่อน้ำร้อน ๗๐ เส้นเศษ ให้ชื่อ “ถนนชลระอุ”...

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๑ – ๑๑๒)

ทรงบันทึกถึงประวัติชื่อสถานที่ที่ผู้อื่นเป็นผู้ตั้ง โดยที่ได้สอบถามจากคนในท้องถิ่นเกี่ยวกับวังพระธาตุที่ทำซีเหล็ก ว่า

...ที่วังพระธาตุนี้ไปชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น

(เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง : ๖๐ – ๖๑)

๓.๑.๒.๒ การบันทึกความรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสที่จังหวัดใด มักจะทรงบันทึกถึงภูมิประเทศและเขตแดน ซึ่งถือว่าเป็นการบันทึกข้อมูลที่มีคุณค่าความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ในสมัยนั้นเป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงบันทึกถึงเขตแดน เมืองขึ้นและลักษณะภูมิประเทศในภาคตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างละเอียด ทำให้ได้ทราบสภาพทางภูมิศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงใต้ได้ว่า

เขตรแดนเมืองจันทบุรีนั้น ทิศบูรพาพรมแดนกับเมืองตราด
 ที่ตำบลบ้านสตอ ทิศอิสานบ้านพืด ทิศอุดรบ้านวังแก้ว พรมแดน
 กับเมืองพระตะบอง บ้านหางแมวทิศพายัพ พรมแดนเมือง
 ปราจีนบุรี ทิศประจิมบ้านแพ พรมแดนเมืองระยอง ทิศหรดี ทิศ
 ทักษิณ ทิศอาคเนย์ ลงทะเลทั้งสามด้าน ในเมืองจันทบุรีนี้ มีเมืองขึ้น
 สองหัวเมือง คือเมืองขลุงเมือง ๑ เมืองแกลงเมือง ๑ ด้านจันทบุรีมี
 ๖ ด้าน เปนด้านบกสามตำบล ด้านน้ำสามตำบล ด้านบกนั้น
 ตำบลด้านโป่งแห่งหนึ่ง ด้านช่องแคบตำบลหนึ่ง...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๕๕)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงกล่าวถึงภูมิประเทศที่เมืองตรอน จังหวัดอุดรดิถี ซึ่งเป็น
 ลำน้ำคดเคี้ยว มีน้ำกัดเซาะมากทำให้ตลิ่งต้องพังไป การที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ทำให้ได้ทราบว่า
 ในสมัยก่อนยังมีตลิ่งมีหาดอยู่ แต่ในปัจจุบันถูกน้ำกัดเซาะไปสิ้น ทำให้ภูมิประเทศเปลี่ยนไปจาก
 สมัยก่อนได้ ซึ่งพระองค์ทรงสันนิษฐานและให้ความรู้จากพระราชประสบการณ์ส่วนพระองค์

ตามระยะทางที่ขึ้นมา ฝั่งน้ำยิ่งปรวนแปรมากขึ้น เมื่อเวลา
 น้ำกัดแทงเซาะเข้าไป ฝั่งลงน้ำตั้ง ๖ วา ๗ วา ไปอกเปนหาดขึ้น
 ฟากร้างหนึ่งแล้วแต่น้ำ ถ้าน้ำปีใดมากหาดก็สูง น้ำปีใดน้อยหาดก็ต่ำ
 ในระหว่างหาดกับฝั่งฤหาดใหม่กับหาดเก่า น้ำแล้งเช่นนี้แลดูเปนลูก
 คลื่นสูง ๆ ต่ำ ๆ ถ้าน้ำ ๆ ท่วมถึงหว่างหาดกับฝั่งแม่ลำมาบ เรือ
 ขึ้นล่องเดินในลำมาบ เพราะน้ำในแม่น้ำเชี่ยวจัด หาดหนึ่งๆแลสุด
 สายตาจึงไม่ถึงฝั่ง แต่หาดนั้นไม่ควรถาวรอยู่ยืนนาน ที่น้ำกัดเซาะกัด
 หาดพังไปอืด มีตัวอย่างที่จะให้เห็นได้ว่า เรือลำหนึ่งจมอยู่ในทราย
 ครึ่งลำ ด้วยหาดงอกไปที่นั้น แลกลับพังเสียแล้ว เรือนั้นยังไม่ผุ อีก
 สบายอย่าง สายน้ำเปลี่ยนอยู่เสมอ...

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๔๖)

๓.๑.๒.๓ การบันทึกความรู้เกี่ยวกับวรรณกรรม เรื่องเล่าต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เรื่องเล่ามาประกอบการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน ซึ่งทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน ชวนติดตาม โดยมีทั้งเรื่องเล่าที่เป็นตำนาน นิทาน เป็นต้น ในการเก็บข้อมูลทางวัฒนธรรมนี้ สุกัญญา สุขฉายา (๒๕๔๖, ๑๑๗) ได้อธิบายวิธีเก็บข้อมูลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า จะเห็นได้ว่าเวลาที่ท่านเสด็จไปไหนท่านมีคลังข้อมูลวัฒนธรรมและท่านก็เห็นภาพเปรียบเทียบ อย่างนิทานแบบเรื่องตาม่องล่ายที่ยกมา ท่านเสด็จเมืองสุพรรณ ท่านก็บันทึกเรื่องตาม่องล่ายบนบก เรื่องนี้มาจากเรื่อง **เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า** ท่านเสด็จครั้งเดียวแต่ได้บันทึกเอาไว้ ๔ ส่วนวน และเวลาที่ท่านเขียนบันทึก เมื่อลองเอามาจัดตามแบบการบันทึกข้อมูลทางคติชน จะเห็นว่าใส่เข้าไปได้อย่างสอดคล้องเพราะท่านบันทึกอย่างละเอียด ว่าสถานที่เก็บข้อมูลที่ไหน เวลาที่เก็บข้อมูล ระบุวันที่ที่ท่านเสด็จไป...ลักษณะการเก็บข้อมูลอย่างนี้เป็นลักษณะเดียวกับที่นักคติชนใช้ คือเก็บจากหลายๆ คนแล้วเอามาสอบถามดูแต่ละคน...

ตัวอย่างการใช้นิทาน ตำนาน เรื่องเล่าต่าง ๆ มาแทรกเป็นเกร็ดความรู้ เช่น นิทานตาม่องล่าย ซึ่งเป็นนิทานอธิบายสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น ซึ่งพบอยู่หลาย ๆ ท้องที่ โดยมีแกนเรื่องหลัก คือ มีนางคนหนึ่งหน้าตาดีเป็นที่หมายปองของชายหนุ่ม จนเมื่อฝ่ายชายฝ่ายหนึ่งมาสู่ขอหญิงนางนี้กับแม่หรือยาย แล้วแม่หรือยายก็ยกให้ ทางด้านฝ่ายชายอีกฝ่ายหนึ่งก็มาสู่ขอ กับพ่อหรือตาของนาง แล้วพ่อหรือตาก็ยกให้ โดยที่หญิงนางนั้นมิได้สมัครใจ จนมีการแย่งชิงกันขึ้น ได้ขว้างปาอวัยวะส่วนต่าง ๆ ออกไป ซึ่งก็กลายเป็นภูเขามีสื่อสัมพันธ์กับอวัยวะหรือเหตุการณ์นี้ ดังนั้น นิทานตาม่องล่ายจึงพบได้หลายเรื่องในประเทศไทย โดยที่แต่ละที่ก็จะอธิบายถึงสถานที่ในท้องถิ่นตนเอง เช่น ทรงบันทึกนิทานตาม่องล่ายเมื่อเสด็จจังหวัดสุพรรณบุรีว่า

มีนิทานเล่าเป็นเรื่องตาม่องล่ายบนบกว่า เดิมมีนางคน ๑ บ้านอยู่ดอนคา มีผู้มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่างคนต่างบอกให้ลูกสาวแล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เขาพนมโพสพที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลี้ยงมีขนมจิ้น เป็นต้น ที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดาให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขานั้นจึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภายหลังจึงกลายเป็นเขาพนมवाद ยังมีหมวกขนมจิ้นและรอยสุนัขปรากฏอยู่ นางนั้นได้ความคับแค้นโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนมขว้างไป กลายเป็นเขานมนาง...

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๙)

ส่วนนิทานตาม่องไล่ที่อธิบายภูมิประเทศของคนภาคใต้ ได้เล่าว่า

...ที่เมืองพังงาเป็นภูเขาเต็มไปเช่นนี้ จึงได้มีเรื่องนิทานสำหรับภูมิประเทศคล้ายอย่างตาม่องไล่ ว่าตายมดิงคนหนึ่งทำนาอยู่ที่เขาซ้ออกแขวงเมืองตะกั่วป่า มีช้างตัวหนึ่งไปแทงยุงข้าวทลายตายมดิงโกรธจึงจับหอกไล่ช้างข้ามเขากระทอยมา หอกที่ถือมานั้นถือลากด้าม ด้ามกัดเขากระทอยเป็นช่องห่างกันอยู่หน่อยหนึ่ง จึงได้ปรากฏชื่อว่าช่อง “ล่าเฮาะ” ครั้นมาพบช้างแทงช้างนั้นตายกลายเป็นภูเขาอยู่ที่ข้างทางขึ้นมาแต่ท่า ที่เขานั้นยังมีช่องหอกที่แทงปรากฏอยู่ เมื่อฆ่าช้างตายแล้วจึงได้ถอดงาช้างไปฝังไว้ที่เขาตรงหน้าวัดประพาส จึงได้ปรากฏชื่อว่าเขาพังงา

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๕๑)

เมื่อเสด็จผ่านดงตาลที่จังหวัดสุพรรณบุรี พระองค์ก็ทรงบันทึกเชื่อมโยงถึงนิทานที่มีการถกเถียงกันเรื่องจำนวนต้นตาลไว้ว่า

ในระหว่างดงตาลนั้นเป็นทุ่งนางามดีเป็นอันมาก พระปาเลไลยอยู่ที่ชายดงตาล จึงมีนิทานกล่าวว่า ชาวเพชรบุรีผู้ ๑ มาเป็นเขยอยู่ที่สุพรรณพุดกันถึงเรื่องต้นตาล ชาวเพชรบุรีว่าต้นตาลเพชรบุรีมากกว่าที่นี่ พวกที่นี่ว่ามากกว่าเพชรบุรี ถเถียงกันไม่ตกลงจนจะเกิดมวยขึ้น เจ้าเขยเพชรบุรีเห็นว่าตัวมาจากต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดวิวาทถึงแตกหัก จึงยอมรับว่าต้นตาลเพชรบุรีน้อยกว่าจริง แต่น้อยกว่าต้นเดียวเท่านั้น ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

(เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า : ๒๐)

นอกจากนี้ยังมีนิทานในลักษณะของตำนานของพระพุทธรูป เช่น พระนอนจักรศรี ที่จังหวัดสิงห์บุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สอบถามจากผู้รู้ในวัดซึ่งก็เล่าว่ามีการเรื่องเล่าต่อ ๆ กันมาว่า

นิทานที่เล่าเรื่องพระนอนจักรศรีนี้มีหลายเรื่องหลายราว ทำนองเดียวกันกับพระประถมเจดีย์ พระธรรมไตรโลกว่าทราบว่าเป็นพระเจ้าสิงหาหุเป็นผู้สร้าง แต่พระเจ้าสิงหาหุจะครองสมบัติแห่งใดสร้างครั้งไรก็ไม่ปรากฏ คำเล่าอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาจักรศรีเป็นผู้สร้าง เรื่องราวเดิมว่ากษัตริย์ในแถบนี้ มีพระราชธิดาองค์หนึ่งเลี้ยงสุนัขไว้ ภายหลังมาสุนัขนั้นได้สัมผัสสังวาสด้วยพระราชธิดามีครรภ์ขึ้น พระบิดาให้สืบสนหาชายผู้ไม่ได้ จึงได้ความว่าพระราชธิดานั้นเป็นชู้กับสุนัข ให้ขับเสียจากวัง นางนั้นคลอดบุตรมาเป็นพระยาจักรศรี ครั้นอยู่มาพระราชบิดาทรงทราบว่าพระราชธิดาดูรูปโฉมโฉมพรรณดี กลับทรงพระกรุณาขึ้น จึงให้ไปรับเข้ามาไว้ในพระราชวังตามเดิม ครั้นพระไอยกาสิ้นพระชนม์ พระยาจักรศรีได้ครองราชสมบัติสนองพระองค์ต่อไป มีบุญบารมีเป็นอันมาก ภายหลังมีความสงสัย จึงได้ถามพระมารดาว่าใครเป็นพระบิดา มารดาจึงแจ้งความว่า ผู้ใดก็ตามไปมาอยู่ด้วยเสมอ ผู้นั้นแลเป็นพระบิดา พระยาจักรศรีสังเกตดูเห็นสุนัขซึ่งเป็นบิดานั้นติดตามอยู่เสมอก็มีความขัดเคือง พระยาจักรศรีจะเสด็จกลับเข้าวังก็ไม่ได้ จึงได้เอาใส่สุนัขซึ่งเป็นบิดานั้นพันพระเศียร แล้วเสด็จกลับเข้าพระราชวัง อากาศที่มัวมนทนั้นก็หายไป จึงมีความร้อนพระทัยไปหาพระมหาเถร ปรึกษาที่จะแก้บาปปิตุฆาฏ พระมหาเถรจึงได้ทูลให้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ จึงมีนามปรากฏว่าพระนอนจักรศรี ตามพระนามของพระยาจักรศรีนั้น

(เสด็จประพาสสมณทลอยุธยา : ๓๕ - ๓๖)

โดยสรุปแล้ว การบันทึกเรื่องราวที่เป็นสาระความรู้ ประกอบด้วยเนื้อหาส่วนที่เป็นการบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราว หรือสภาพต่าง ๆ ซึ่งเป็นการบันทึกตามสภาพที่ทอดพระเนตรอันแสดงให้เห็นพระราชอุปนิสัยที่ทรงช่างสังเกต ช่างซักถามในการแสวงหาความรู้และประสบการณ์ อีกประการหนึ่ง ความรู้ประกอบสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นซึ่งเป็นความรู้ที่ผู้บันทึกค้นคว้าและอธิบายเพิ่มเติม ทำให้ได้เห็นพระปรีชาสามารถในด้านที่ทรงรอบรู้ในเรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวางจนสามารถขยายความเพิ่มเติมจากสิ่งที่ทรงพบเห็นได้ เมื่ออ่านแล้วจะได้รับคุณค่าความรู้เกี่ยวกับสภาพบ้านเมือง วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนแต่ละท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ ๕

เป็นอย่างดี อีกทั้งยังได้ความรู้เกี่ยวกับประเทศไทยในด้านต่างๆ เช่น ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันนี้

๓.๒ การแสดงพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน

การเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ นั้น นอกจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกสาระความรู้ต่างๆ แล้ว ยังมีการแสดงพระราชดำริ พระราชวิจารณ์ พระบรมราชวินิจฉัย ตลอดจนความพอพระราชหฤทัยต่อสิ่งต่าง ๆ โดยที่ผู้วิจัยได้เรียกการแสดงความคิดเห็นต่อสิ่งที่ทรงประสบและทอดพระเนตรเหล่านี้ รวมกันว่า “พระราชทัศนะ” และได้แบ่งหัวข้อการแสดงพระราชทัศนะที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์นี้เป็นพระราชทัศนะต่อการพัฒนาประเทศ และพระราชทัศนะเกี่ยวกับความรู้

๓.๒.๑ พระราชทัศนะต่อการพัฒนาประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเสด็จประพาสในทุกภูมิภาคเป็นอย่างมาก ทั้งการเสด็จอย่างเป็นทางการและส่วนพระองค์ ซึ่งบางครั้งพระองค์ทรงปลอมพระองค์ไปยังท้องถื่นต่างๆ ทำให้ได้ใกล้ชิดกับราษฎร โดยทรงไต่ถามถึงสภาพภาวะความเป็นอยู่ ทุกข์สุขที่ได้รับ พระองค์จึงทรงเล็งเห็นทุกข์สุขของราษฎร และเข้าใจปัญหาจากสภาพความเป็นจริง ส่งผลให้ทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างถูกต้องรวดเร็ว ทำให้บ้านเมืองตามมณฑลต่างๆ ได้รับการพัฒนาปรับปรุงให้ดีขึ้น

ส่วนการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ มักก่อให้เกิดประโยชน์โดยตรงต่อการตรวจราชการบ้านเมืองต่าง ๆ ดังตัวอย่างที่พระองค์ทรงบันทึกถึงข้อดีของการเสด็จประพาสไว้ว่า ทำให้บ้านเมืองดีขึ้น เพราะทางการและราษฎรจะเตรียมการจัดสถานที่ ทำความสะอาด เตรียมสิ่งของสินค้าต่าง ๆ มาแสดงเพื่อเตรียมรับเสด็จ เป็นการสร้างความพร้อมเพรียงของคนในสังคม ซึ่งยังทรงบันทึกอีกว่าราษฎรที่สงขลาก็มีความเห็นเช่นเดียวกับพระองค์ ดังนี้

... พบเรื่องซื้อของฟุ้งไปได้ชนิดเดียว ต้องตั้งกองออกใหม่อีก ๒ กอง ให้ซื้อแต่หัวตลาดมาบรรจบท้ายตลาด เราก็ซื้อเองต่างหากด้วย จำนวนของที่ซื้อตรวจร้านนั้นได้เป็นจำนวนร้าน ๑๑๘ ร้าน เป็นเงิน ๘๐ เหรียญ ๓ สลึง ร้านของสดนอกกำแพงก็แล้วแต่เราไม่ได้ไปดู การที่เตรียม (รับ) เสด็จเป็นการมีคุณให้บ้านเมืองดีขึ้น พวกสงขลาเองก็ยอมรับว่าเช่นนั้น

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๒๒)

ในการเสด็จประพาสแต่ละครั้งพระองค์ทรงสำรวจ และบันทึกสภาพการณ์ต่าง ๆ ในบ้านเมืองนั้น ถ้าหากมีข้อบกพร่องใด ก็จะทรงหาวิธีแก้ปัญหา และทรงวางแผนในการพัฒนาสืบไป ในบางครั้งพระองค์ก็อาจเสด็จเพื่อติดตามผลสืบเนื่องที่พระองค์ได้เคยมีพระราชกระแสรับสั่งแล้วในคราวก่อน ซึ่งก่อให้เกิดผลดีต่อประเทศในด้านต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งเป็น ๘ ด้าน ดังนี้ ด้านการเมืองการปกครอง การสาธารณสุขโรค เศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา สาธารณสุข ความมั่นคง และการต่างประเทศ

๓.๒.๑.๑ ด้านการเมืองการปกครอง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคแห่งการปฏิรูปการปกครองและสังคมของประเทศไทย เพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้าให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ เพื่อให้พ้นจากการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจจากตะวันตก ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ พระองค์จึงมักทรงตรวจสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นข้อมูลที่มีประโยชน์ต่อการพัฒนาการเมืองการปกครองของประเทศ ตัวอย่างเช่น

การทำสำมะโนประชากร

การทำสำมะโนประชากรยังไม่ปรากฏแน่ชัดว่าเริ่มมีในสมัยใด แต่ยังมีหลักฐานในสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ลาตูแบร์ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิก, ๒๕๓๙ : ๕๙) ซึ่งก็เป็นเพียงการบันทึกจำนวนประชากรเท่านั้น และยังมีใช้การบันทึกที่เป็นหลักฐานของทางราชการไทย จนกระทั่งมีการบันทึกสำมะโนประชากรในหนังสือของไทย ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในหนังสือพิมพ์ “มิวเซียม” หรือ “รัตนโกษา” ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์รายเดือนฉบับแรกของคนไทยเล่มที่หนึ่ง จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) และได้ปรากฏใน

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ที่แสดงถึงพระราชดำริในการสำรวจประชากรว่า ...ด้วยฉันสั่งพระยาวรวงเมืองให้ลองตรวจนับคนที่ตลาดนางเลิ้งว่าจะมีสักเท่าใด ครั้นวันนี้พบหลวงวรณีได้ถามว่าตรวจแล้วหรือยัง คนสักเท่าใด... ซึ่งก็เป็นการสำรวจประชากรในช่วงริเริ่ม จนกระทั่งในปลายรัชกาล ที่ ๕ จึงได้มีการสำรวจสำมะโนครัวขึ้นอย่างเป็นทางการ ดังที่ปรากฏในหนังสือเทศภิบาล เล่ม ๑๒ ฉบับพิเศษ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๓๐ ซึ่งเป็นหนังสือราชการในกระทรวงมหาดไทย ได้กล่าวถึง “ยอดสำมะโนครัว การเลี้ยงชีพและการศึกษา ศก ๑๒๙” (พ.ศ. ๒๕๔๓) ซึ่งมีการบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนพลเมืองและจำแนกเชื้อชาติต่างๆ ในขณะนั้นไว้ (สรุปความจาก เทพชู ทับทอง, ๒๕๔๖ : ๙๙ – ๑๐๒)

เมื่อเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ เห็นได้ชัดว่าทรงสนพระทัยเป็นพิเศษเกี่ยวกับข้อมูลประชากรของแต่ละแห่ง และมักจะทรงสอบถามข้อมูลแล้วทรงจดบันทึกไว้ ซึ่งอาจเป็นการให้ความสำคัญกับการสำรวจประชากรในช่วงแรกเริ่ม เพื่อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านการปกครองในอนาคต เพราะการทำสำมะโนประชากรทำให้ทราบรายละเอียด เกี่ยวกับประชากรทั้งเพศ อายุ เชื้อชาติ และอาจรวมทั้งอาชีพด้วย ซึ่งในสมัยนั้นวิทยาการเทคโนโลยีต่าง ๆ ก็ยังไม่พัฒนา แต่ก็สามารถทำสำมะโนประชากรได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบันทึกไว้เช่น

จำนวนคนที่เมืองกระ เขาได้ทำบัญชีสำมะโนครัว เมื่อรัตนโกสินทร์ ศก ๑๐๘ แบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ อำเภอปากจั่น อำเภอคลองวัน อำเภอน้ำจืด อำเภอลำเลียง รวมเป็นครัว ๖๔๙ ครัว รายตัวคนเป็น ๒๗๐๔ คน เป็นชายฉกรรจ์ ๘๔๕ เด็ก ๕๘๓ รวมชาย ๑๔๒๘ หญิงฉกรรจ์ ๗๑๘ เด็ก ๕๕๘ รวมหญิง ๑๒๗๖ คน เลขเมืองชุมพร ครัว ๑๒๐ ครัว รายตัวคน ๒๘๐ ฉกรรจ์ ๖๐ เศษ คนในเมืองกระไม่มีเลขสักเก็บเงินเป็นครัว ๆ ละ ๓ รฐเปีย คนจรเก็บ ๖๐ เซ็นต์ ทำตามแบบข้างฝ่ายอังกฤษ โปлицที่ตั้งรักษาอยู่ที่หัวตพานั้น ไม่ได้รักษาข้างฝ่ายเขตแดนอังกฤษ รักษาที่ต่อเขตแดนเมืองชุมพร

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๐๐)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักทรงบันทึกเกี่ยวกับข้อมูลการประกอบอาชีพ จำนวนประชากร การย้ายถิ่น ซึ่งถือเป็นข้อมูลพื้นฐานในการปกครอง ดังตัวอย่างที่ทรงกล่าวถึงเมืองภูเก็ตว่า

จำนวนเหมืองใหญ่ที่ทำอยู่ในเมืองภูเก็ตเดิมนั้นหกสิบสอง ตำบล เหมืองน้อยหกสิบเก้าตำบล รวม ๑๓๑ เหมือง จีนที่ทำการ อยู่ ๘๙๘๔ คน จีนที่เข้าออกในเมืองว่าเป็นบางปีมาก บางปีน้อย เข้าง่ายออกง่ายไม่เหมือนเมืองระนอง ถ้าฝนดีน้ำดีพวกจีนก็เข้ามามาก ตามจำนวนจีนเข้าออกเทียบดูสองปี ปีชวดสัมฤทธิ์ศก (พ.ศ. ๒๔๓๓) จีนเข้า ๗๐๖๐ คน ออก ๔๔๖๘ คน เข้ามากกว่าออก ๑๒๐๙ คน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ จีนเข้า ๕๖๐๙ คน เข้ามากกว่าออก ๖๘๑๘ คน ออกมากกว่าเข้า ๑๒๐๙ คน ถ้าคิดเทียบดูในสองปีนี้ก็ยังมีคน เหลือติดเมืองมาก

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๒๙)

การบริหารราชการส่วนท้องถิ่น

ในรัชสมัยของพระองค์ได้มีการปฏิรูปการปกครองในหลาย ๆ ด้าน ทั้งส่วนราชการ ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น ซึ่งในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ พระองค์ก็จะทรงตรวจตราผลจากการปฏิรูปการปกครองนั้น เช่น หลังจากที่มีการปฏิรูปการบริหารราชการส่วนภูมิภาค มีการจัดการปกครองเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน มีการปกครองและอำนาจหน้าที่ลดหลั่นกัน ทำให้ควบคุมปกครองได้อย่างทั่วถึงขึ้น ทำให้โจรผู้ร้ายลดน้อยลง ราษฎรอยู่ดีมีสุข การเก็บภาษีและการพิจารณาคดีความก็เป็นธรรมมากขึ้น เช่น

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นเล่า ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่ได้เคยร้องกันมาเสมอ นั้น ได้ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุก ๆ ฉบับว่า ตั้งแต่จัดการมณฑลมีความสุขโดยโจรผู้ร้ายเบา โศกระบือปล่อยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้ กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือไร่ ๑ แบ่งแต่ ๔ ส่วนไม่ทอนเศษเบียดให้ กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์แต่ ๓ วัน นี้ถูกเกณฑ์จ้างคนละ ๙ วัน ๑๐ วัน เรื่องเหล่านี้เป็นต้น ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างเกี่ยวครั้นบ้าง เป็นฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้ยินมาแต่กาลก่อน ที่จะเปนฎีกากล่าวโทษผู้ใหญ่บ้านว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เปนธรรมมีบ้างในมณฑลนครสวรรค์ ได้สั่งให้พิจารณา เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานได้ว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้ เปนเหตุให้ราษฎรมี

ความสุขสบายดีขึ้นมากนัก ความปล้นฆ่ากันตายที่เป็นฉกรรจ์ไม่มีใคร
มี นับว่าเป็นการสงบราบคาบตามหนทางที่มา

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๖ – ๕๗)

กฎหมายและการศาล

พระราชกรณียกิจด้านกฎหมายและการศาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว มีอยู่มากมาย เช่น มีพระราชดำริเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหมายให้ทันสมัยทัดเทียมกับ
อารยประเทศ ให้สถาปนาโรงเรียนกฎหมาย ให้ตั้งกระทรวงยุติธรรม และตั้งศาลตามหัวเมือง
ต่างๆ เป็นต้น ถึงแม้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งมี
พระราชอำนาจเด็ดขาดในการตัดสินพระราชหฤทัยต่อเรื่องต่างๆ แต่ในการปฏิรูปด้านการศาล
และกฎหมายนี้ พระองค์มีพระราชดำริให้มีที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ เช่น พระยามหิธร
(Dr. Tokichi Masao) เนติบัณฑิตญี่ปุ่น มารับราชการที่กระทรวงยุติธรรม เป็นต้น ทำให้
กฎหมายและการศาลของไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างเป็นสากลมากขึ้น ดังที่ ธานินทร์ กรัยวิเชียร
ได้กล่าวถึงพระอัจฉริยภาพในเชิงกฎหมายของพระองค์ไว้ว่า

...สำหรับในด้านกฎหมายที่ตราขึ้นใช้บังคับในบ้านเมืองนั้น
กระทรวงทบวงกรมที่เกี่ยวข้องและที่ปรึกษาของกระทรวงทบวงกรมนั้น
เป็นผู้ร่างกฎหมาย ฉบับนั้น ๆ แล้วนำมาเสนอต่อที่ปรึกษา
ราชการแผ่นดิน ซึ่งประกอบด้วยเสนาบดีว่าการกระทรวงต่างๆ และ
บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งรวมทั้งสิ้น
ประมาณ ๔๐ คนเศษ เมื่อที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเห็นชอบ
แล้ว ก็นำขึ้นกราบบังคมทูล ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเห็นชอบด้วย ก็ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้
ประกาศใช้เป็นกฎหมายต่อไป นี่แสดงให้เห็นเด่นชัดว่า แม้ว่า
พระองค์มีพระราชอำนาจอันเด็ดขาดในการบัญญัติกฎหมายขึ้นใช้
บังคับในบ้านเมือง พระองค์หาได้ทรงถือพระราชอำนาจนั้นไม่ กลับ
ทรงฟังความคิดเห็นของผู้อื่นที่มีความรู้ความสามารถประกอบ
พระบรมราชวินิจฉัย...

(ธานินทร์ กรัยวิเชียร, ๒๕๑๑ : ๒๔)

ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ พระองค์จึงทรงตรวจตราผลของการปฏิรูปด้านกฎหมายและการศาล เช่น

ตัวอย่างด้านกฎหมายที่ได้มีการปรับปรุงเพื่อให้เจริญทัดเทียมกับอารยประเทศที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน เช่น มีการสั่งการเรื่องห้ามดื่มเหล้าเถื่อน แต่ก็ยังไม่สามารถห้ามได้เด็ดขาดเพราะราษฎรยังคงฝ่าฝืนอยู่บ้าง พระองค์ทรงเสด็จตรวจตราแล้วทรงเล็งเห็นปัญหานี้ จึงทรงผ่อนปรนให้ดื่มในครัวเรือนได้บ้าง ซึ่งราษฎรก็ได้เปลี่ยนมาเลี้ยงสุกรและปลูกต้นไม้มากขึ้น จากตัวอย่างนี้ได้แสดงถึงความประนีประนอมผ่อนปรนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพยายามเปลี่ยนโดยที่ค่อยเป็นค่อยไป ดังตัวอย่างที่ว่า

...เวลาบ่ายย้ายทอดที่หน้าคลองมะยมแต่น้ำแห้งจึงไปขึ้นที่ด้าน ตั้งแต่ห้ามดื่มสุราเถื่อน คนจรรยาลงไปตั้งที่เกาะกูดเสียมาก แต่คนมีถิ่นฐานคงอยู่ ได้เตรียมไปแล้วว่าคงจะได้รับคำร้องเรื่องห้ามไม่ให้ดื่มเหล้า ก็มีผู้มาบ่นอดแอดจริง ๆ ซึ่งเตรียมได้นั้น เพราะเคยได้รับคำร้องเช่นนั้นเสมอ เคยอนุญาตให้ดื่มกินกันแต่ในเกาะ ก็ได้จริงคงต้องไปจำหน่ายฝั่ง เพราะใกล้ข้ามไปข้ามมาง่าย เมื่อเดินไปดูในหมู่บ้าน มีเตากระทะสำหรับต้มกลั่นเกือบจะทุกเรือนทุกโรงตลอดทาง เหลือที่จะกินกันให้หมดในเกาะ เดียวนี้อยู่ด้วยเลี้ยงสุกรและปลูกต้นไม้ มะพร้าวงามไม่มีด้วงเลย

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๕๒ - ๒๕๓)

ด้านการศาล พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการเสด็จเยือนเรือนจำที่คุมขัง โดยมักทรงตรวจตราความเป็นระเบียบเรียบร้อยต่าง ๆ อยู่เสมอ และในการเสด็จเยี่ยมนั้น พระองค์มักจะพระราชทานอภัยโทษให้กับนักโทษตามสมควร ตัวอย่างเช่น ทรงบันทึกถึงที่คุมขังนักโทษที่พิษณุโลกว่า

การควบคุมนักโทษเประเบียบเรียบร้อย มีวิธีตรวจให้ขานโทษตัวเองทีละคน ในที่สุดนักโทษนั้นมีโอกาสร้องฎีกาโดยมากด้วยกัน มีขอลดหย่อนผ่อนโทษเป็นพื้น เพื่อจะให้เป็นการประกอบกันกับที่ได้ไปเยี่ยมถึงที่คุมขัง ได้สั่งให้ลดโทษจำตลอดชีวิตรมีกำหนด

เพียง ๒๐ ปี ๖ คน โทษ ๒๐ ปี ลดเพียง ๑๕ ปี ๗ คน โทษที่จำนวน
จะถึงกำหนดให้พ้นโทษไปก่อนกำหนด ๓ คน สั่งให้พ้นโทษอีก ๕ คน
นักโทษที่มีอยู่ในเวลานี้รวม ๑๐๔ คน

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๕)

ด้านการตัดสินใจคดีความ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับฟัง
ความคิดเห็นของคณะผู้พิพากษาคดี ดังเช่น เหตุการณ์ที่มีนายทหารฆ่ากันขณะที่เป็นเวลา
รักษาการเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งคณะผู้พิพากษาคดีได้ทูลปรึกษาว่าควรตัดสิน
ประหารชีวิตเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ผู้อื่น เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาแล้วจึงทรงเห็นสมควรตาม
ความเห็นของคณะผู้พิพากษาเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ผู้อื่น ดังนี้

ศาลปรึกษาว່วายวิม ทำผิดพระราชกำหนดกฎหมาย แล
ข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสด็จพระราชดำเนิน ให้
ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็น
ว่าทหารที่ตั้งขึ้นใหม่ ๆ ในหัวเมือง ถ้าลดหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยง
อย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพຽງนี้

(เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ : ๑๑๐)

๔.๒.๑.๒ ด้านการสาธารณูปโภค

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับด้านการ
สาธารณูปโภคมีอยู่มากมาย เช่น ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ การขุดคลอง สร้างถนน สะพาน
ต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งทำให้การติดต่อสื่อสารและการเดินทางสะดวก รวดเร็วกว่าเดิม ราษฎรจึงมีชีวิต
ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ตัวอย่างพระราชหัตถ์ต่อการจัดการสาธารณูปโภคในส่วนภูมิภาคที่ทรง
บันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน เช่น

การโทรเลข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของการติดต่อสื่อสาร
เพราะการติดต่อสื่อสารเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งในการพัฒนาประเทศ การสื่อสารที่เร็วขึ้นย่อม
ส่งผลให้เกิดความคล่องตัวและสะดวกสบายตามมา การติดต่อสื่อสารที่พระองค์มักทรงบันทึกใน
พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันอย่างสม่ำเสมอ คือ การโทรเลข ที่พระองค์มักทรงตรวจตราความ
เรียบร้อย ความคืบหน้าของการปักเสาสื่อโทรเลข

ตัวอย่างเช่น พระองค์ทรงติดตามผลสืบเนื่องเรื่องการทำสายโทรเลขที่จังหวัดทางภาคใต้ ซึ่งการเสด็จประพาสในครั้งนี้ ทำให้พระองค์ทรงทราบว่า การทำโทรเลขแล้วสร้างไม่เสร็จได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชดำริจัดการแก้ไขวิธีปกครองบ้านเมือง คือ จัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้น

...แต่เดี๋ยวนี้คอยฟังอยู่ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใด จะเข้ามาด้วยเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าหากทำสายโทรเลขอีกคงจะได้ความ เดือดร้อนเพราะข้าหลวงเหมือนพระรามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบว่า ในแขวงเมืองกระ เมืองระนอง เมืองตะกั่วป่าทางเขาทำแล้วเสร็จ หมดตั้งแต่ปักเสาไม่แล้ว ถ้าไม่คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทาง ข้างฝั่งทะเลตะวันตกก็จะต้องค้างไปหมด ในขณะนี้ที่เมืองชุมพรไม่ได้ คิดอ่านการเรื่องนี้เลย เป็นระงับเงียบทีเดียว...

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๙๙)

การขุดคลอง

คลองเป็นเส้นทางการคมนาคมของคนไทยมาช้านาน และยังมีมีความสำคัญในด้านการ ขนส่ง ค้าขาย และการชลประทาน โดยเฉพาะการทำนาซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนไทยใน สมัยก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้มีการขุดคลองต่าง ๆ ขึ้น เพื่อให้มีเส้นทางคมนาคมทางน้ำใหม่ รองรับกับความเจริญก้าวหน้าของประเทศ ตัวอย่างเรื่อง การขุดคลองที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์ เช่น

พระองค์มีพระราชดำริให้ขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองแยกและคลองซอย รวมทั้งสิ้น ๔๓ ซอย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ – ๒๔๔๗ โดยรัฐบาลมีวัตถุประสงค์ในการขุดคลองนี้ คือ

๑. เพื่อเปิดพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่าในท้องทุ่งหลวงให้เป็นแหล่งเพาะปลูกทำนา ที่นี้ด้วย เช่นเดียวกับท้องทุ่งแสนแสบ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน
๒. เพื่อประโยชน์ในด้านการคมนาคม ค้าขายในบริเวณนั้น

(ปิยนารถ บุนนาค, ๒๕๒๕ : ๗๕)

จะเห็นได้ว่าห้องที่รังสิตเป็นที่ลุ่มทำนาได้ดี แต่มีปัญหาเรื่องการขนส่ง พระองค์จึงมีพระราชดำริให้ขุดคลองขึ้น ผลจากพระราชดำริครั้งนี้ได้อำนวยความสะดวกให้กับราษฎรอย่างทั่วถึง ได้แก้ไขปัญหการขนส่ง การผลิต แต่ครั้งพระองค์เสด็จประพาสคลองรังสิต จึงได้พบปัญหาในเรื่องอื่น คือ ได้เกิดปัญหาขึ้นเนื่องจากมีผู้ได้รับประโยชน์จากการใช้คลองมากน้อยต่างกัน เกิดความไม่เสมอภาคขึ้น เช่น คลองรังสิตขนข้าวสะดวกกว่าคลองซอย เป็นต้น พระองค์จึงทรงนำปัญหานี้มาแจ้งกับพระยา ยมราชผู้ซึ่งรับผิดชอบเรื่องดังกล่าว แล้วดำเนินการแก้ไขให้ถูกต้องเหมาะสมต่อไป แสดงให้เห็นถึงความสนพระราชหฤทัยต่อการติดตามทุกข์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

เรื่องราวของที่นาคลองรังสิต ได้ความแต่ว่าเรื่องกำหนดพื้นที่นาดูเหมือนจะยังไม่เหมาะแก่พื้นที่อยู่บ้าง มีปัญหาอยู่ ๒ อย่าง ๑ หนึ่งว่านาที่กำหนดเป็นนาเอกโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่ได้ในนา นั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านาเสร็จแล้ว ได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของนาเรียกค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพ ข้อที่ว่านี้เกิดจากกำหนดที่นาอย่างเดียวไม่ใช่อื่น อีกอย่างหนึ่งนั้น นาในคลองรังสิตและคลองซอยภูมิที่ดีเสมอกันจริง แต่ในคลองรังสิตจำหน่ายขนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยขนข้าวลำบากจึงได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ความ ๒ ข้อนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องกำหนดที่นา จะได้บอกให้เจ้าพระยา ยมราชทราบ

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๒)

การสำรวจลำน้ำ

นอกจากทรงมีพระราชดำริในการขุดคลองใหม่แล้ว พระองค์ก็ได้ทรงละเลยเรื่องลำน้ำเก่า โดยมีพระบรมราชโองการให้ข้าราชการสำคัญ ๆ ได้ช่วยกันสอบสวนเรื่องลำน้ำเก่า ๆ ของไทย เช่น เปลี่ยนสายอย่างไร ขาดกันอย่างไร เหมือนกับในแผนที่หรือไม้ ตื่นเงินอย่างไร เป็นต้น ทั้งนี้พระองค์ทรงเกรงว่าหากปล่อยให้เนิ่นนานไปจะทำให้ยิ่งสำรวจได้ยาก จึงทรงสั่งการให้สำรวจลำน้ำมะขามเฒ่าให้เป็นตัวอย่างแก่การสำรวจลำน้ำอื่น ๆ ดังที่ทรงบันทึกไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ว่า

เป็นอันได้ความว่าลำน้ำนี้เป็นลำน้ำเดิมในเขตต์สุวรรณภูมิ เห็นจะมาร่วมน้ำลพบุรีที่นครสวรรค์ ซึ่งเป็นที่แอ่งลึก น้ำข้าง ตะวันออกและข้างตะวันตกก้ดเข้ามา่วมกันเป็นแม่น้ำเดียวกับที่ มโนรมย์ก็มาร่วมกันอีกแห่งหนึ่ง ฝั่งตะวันออกเป็นฝั่งสูง ข้าง ตะวันตกเป็นท้องทุ่งที่น้ำหักออกมา แต่ก่อนคงจะลงมาจาก กำแพงเพชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุวรรณภูมิ ไม่มีนครสวรรค์ ไม่ถูกเหมือนพยุหะคีรี มโนรมย์และชัยนาทเป็นคนละลำน้ำ เรื่องคัน แม่น้ำเก่านี้เห็นที่จะสนุก ได้เค้าเงื่อนแตกออกไปทุกที คงจะแผนที แผ่นดินสยามแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไรแน่

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๑๐)

ในการแก้ปัญหาเรื่องลำน้ำต่าง ๆ นั้น ในบางกรณีที่พระบาทสมเด็จพระ- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสภาพการณ์ลำน้ำที่มีปัญหา แล้วทรงเห็นว่ามี การแก้ปัญหา แล้ว แต่ไม่สามารถแก้ไขได้ พระองค์ก็จะทรงคาดการณ์ไว้ในวันทัก ซึ่งเมื่อเวลาผ่านไปสภาพที่ ทรงคาดการณ์ไว้ก็เป็นจริง ตัวอย่างเช่น พระองค์ได้ทอดพระเนตรหัดทำอิฐ ที่เมืองอุตรดิตถ์ มี สายน้ำได้กัดเซาะตลิ่งอยู่มาก ซึ่งก็มีการแก้ไขโดยการปักรอเพื่อลดแรงปะทะจากสายน้ำ แต่ก็ยัง ไม่สามารถแก้ไขได้ จึงทรงคาดการณ์ไว้ว่าหัดทำอิฐจะถูกน้ำกัดเซาะจนพังทลายเกิดความ เสียหายได้ ซึ่งในปัจจุบันหัดทำอิฐก็ได้พังทลายไปแล้ว ตรงตามที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ การ บันทึกของพระองค์ทำให้คนในสมัยต่อมาได้ทราบว่าในสมัยก่อนบริเวณนั้นเคยมีหัดอยู่ แต่ด้วย การกระทำของสายน้ำเป็นเวลานาน ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไป ทำให้ได้ทราบความเป็นมา ของพื้นที่บริเวณนั้น ดังพระราชนิพนธ์ที่ว่า

แจกเสมาเด็กแล้วลงเรือกลไฟเล็กล่องกลับลงมา ได้เห็นรอซึ่ง พวกพ่อค้าทำอิฐพร้อมใจกันตั้งไว้เป็นหลายแห่ง ด้วยสายน้ำแทง เหนือหัดทำอิฐ กลัวว่าจะเปนอันตรายแก่ทรัพย์สมบัติ แต่กันไว้ไม่ อยู่ เบนที่น้ำกลัวว่าหัดทำอิฐนั้นนานไปจะถูกน้ำกัด

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๕)

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์เชิงอรรถอธิบายไว้

๓.๒.๑.๓ ด้านเศรษฐกิจ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปฏิรูปทางด้านเศรษฐกิจ ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศก้าวหน้ามั่นคงขึ้น กล่าวคือ มีการค้าขายกับประเทศมากขึ้น โดยเฉพาะพืชผลทางการเกษตรเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ทำให้ประเทศไทยมีรายได้จากการส่งออกมากกว่ารายจ่ายจากการนำเข้า ถือว่าเป็นการได้เปรียบทางด้านการค้า ซึ่งทำให้ชาติอื่นมองว่าเป็นประเทศที่มีเศรษฐกิจมั่นคง โดยเฉพาะช่วงปลายรัชกาลที่พระองค์ทรงปฏิรูปเศรษฐกิจได้มั่นคงแล้ว รายได้ของประเทศมากกว่ารายจ่ายอยู่มาก ดังนี้

ฐานะดุลการค้าของประเทศไทย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ.	ส่งออก / บาท	นำเข้า / บาท	ได้เปรียบคิดเป็นร้อยละ
๒๔๔๙	๑๐๕ ล้าน	๗๗ ล้าน	๒๖.๖๖
๒๔๕๐	๙๙ ล้าน	๗๘ ล้าน	๒๑.๒๒
๒๔๕๑	๑๐๐ ล้าน	๗๖ ล้าน	๒๔.๐๐
๒๔๕๒	๑๐๒ ล้าน	๖๙ ล้าน	๓๒.๓๕
๒๔๕๓	๑๐๘ ล้าน	๖๘ ล้าน	๓๗.๐๓

(บัญชา แก้วเกตุทอง, ๒๕๒๒ : ๕๓)

ตัวอย่างเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงเห็นความสำคัญกับเรื่องดุลการค้า ที่ทรงบันทึกไว้ขณะที่เสด็จประพาส ปรากรูไต้หวันตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลเมื่อคราวที่เสด็จประพาสจันทบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ โดยพระองค์มีพระราชดำริว่า การจำหน่ายสุราต่างประเทศมากจะทำให้เสียดุลการค้าแล้วยังทรงคาดคะเนถึงเรื่องค่าของเงินจะตก แสดงถึงว่าทรงรอบรู้ทางด้านเศรษฐศาสตร์อีกด้วย และพระองค์ยังทรงบันทึกถึงเรื่องอัฐิสเฟสที่ใช้แลกเปลี่ยนกันยังมีน้อย พระองค์ก็ทรงพระราชทานแนวทางแก้ไขให้มีอัฐิสเฟสอย่างเพียงพอ ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่เมืองจันทบุรีที่ว่า

...ได้ถามถึงสุราในเมืองนี้ เขามีสุราต่างประเทศมาจำหน่ายมาก น่ากลัวเงินจะตก แล้วจะความต่อไปว่าอัฐิสเฟสที่จะใช้ในตลาดนั้นมีน้อยนัก ราษฎรจะซื้อของแลสุรายาฝิ่นก็ไม่มื่ออะไรจะทอน มีความลำบากมาก มาอ่อนนวนอน จะขอให้ใช้ปี้ก็เกรงจะผิด

พระราชบัญญัติไม่อาจใช้ เราได้รับข่าวว่าจะถามพระยาจันทบุรีดู ถ้า
ไม่มีจำหน่ายเราจะให้เรือเทียบลมนไปเอาแต่กรุงเทพฯ ให้ทันใช้

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๖๙)

นอกจากนี้ พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับอาชีพต่าง ๆ ของราษฎร เพราะเป็นปัจจัย
สำคัญที่ก่อให้เกิดรายได้และเงินทองหมุนเวียน โดยพระองค์มักทรงบันทึกถึงอาชีพต่าง ๆ ที่
พระองค์ทรงประสบพบเห็นเมื่อเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ อาจทรงบันทึกถึงลักษณะอาชีพ
วิธีการทำ พร้อมทั้งแสดงพระราชทัศนะต่อราคาสินค้านั้น ๆ ทำให้ทราบถึงอัตราที่แลกเปลี่ยนใน
ขณะนั้นและอาจสะท้อนถึงเศรษฐกิจของประเทศอีกด้วย ตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงเปรียบเทียบราคาปูกับไก่ ที่จันทบุรีและกรุงเทพฯ พร้อมทั้งแสดง
พระราชทัศนะส่วนพระองค์ในการตั้งราคาขายว่า

เราถามเขาว่าปูขายราคาอย่างไร เขาร้อยละสองสลึงเพียง
เราสงสัยเล็กน้อย ถ้าจะคิดกับราคาไก่ก็จะขาดทุนมากทีเดียว เขาว่าไก่
ที่นี้ตัวละสองไพ สี่ตัวสลึงแปดทูน ถ้าได้เงินสองร้อยห้าสลึง มีกำไร
วันละบาท ดังนี้ ไก่ที่นี้ถูกจริง ๆ ไม่เหมือนบางกอก ถ้าบางกอกทำ
อย่างนี้บ้างแล้ว จะขายปูให้ถูกด้วยเห็นจะทอนไม่ไหวเลย แต่ถ้าจะทำ
แล้วขายปูให้แพง เหมือนราคาที่บ้านกอกปูสี่ตัวเพียง กับไก่ตัวละสลึง
หนึ่งฤาสลึงเพียง คงจะมีกำไรมากกว่าที่นี้ ๒ เท่า ๓ เท่า...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๘๕)

อีกทั้งพระองค์มักทรงแสดงพระราชทัศนะแนะนำแนวทางที่จะทำให้พืชในท้องถิ่น
กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ เช่น เมื่อพระองค์เสด็จประพาสที่ฉะเชิงเทราแล้วทอดพระเนตรไร่
สับปะรดที่มีอยู่มาก พระองค์ก็ทรงสำรวจแล้วบันทึกอย่างพิถีพิถันละเอียดลออ ทรงสอบถาม
ราคา แสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้ประกอบการที่ดี พร้อมทั้งพระราชทาน
แนวทางปรับปรุงแก้ไขให้ได้ผลผลิตที่ดีจนเป็นสินค้าออกที่สำคัญได้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...ไร้สับปะรดแลสดูตาทั้ง ๒ ฟาก ต้นมะม่วงงาม ๆ แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร้สับปะรดเหล่านี้เป็นแจ๊กมาก มีไทยที่เป็นปึกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศิริฤกษ์พระยาอิศรพันธุ์ เป็นไร้สับปะรดเข้าไปลึกมาก ครั้นเมื่อเข้าไปถึงข้างในยังมีว่างเป็นตอน ยังจะจับทำอะไรได้อีกมาก ตามหน้าสวนเหล่านี้มีสับปะรดแขวนไว้บ้างกองไว้บ้าง รายเข้าไปตลอด ดูน่าสนุกคล้ายกันกับไร้พริกหอมกระเทียมในคลองดำเนินสะดวก สับปะรดฤดูที่กำลังดีขายราคายืนอยู่ในร้อยละบาท ถ้าเวลาที่พร้อมกันมาก ๆ มีสองร้อยต่อบาท สามร้อยต่อบาท อยู่ใน ๒ วัน ๓ วันในปีหนึ่ง ได้แวะเข้าซื้อ ๒ แห่ง บอกว่ารับประจำเขาไว้แล้วทั้ง ๒ แห่ง ต้องไปขึ้นชื่อจะยอมใช้ค่าปรับประจำให้ ก็ยังไม่ใคร่ยอมขาย แต่ตกลงราคาไม่เหมือนกัน รายที่สับปะรดไม่สู้ดีกลับเอาราคาร้อยละ ๕ บาท ๒ สลึง ที่ดีร้อยละ ๕ บาทถ้วน แต่ไม่ยอมขายให้มาก ได้พูดกันถึงเรื่องสับปะรดหลัก ที่นี้ว่าจะทำได้ สับปะรดคงจะมีอยู่ในราว ๘ เดือนหรือ ๑๐ เดือน แต่ราคาไม่เสมอ ถ้าหากว่าจะมีผู้ทำจะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยบารมีเฉพาะจึงทำสำเร็จ ข้อหนึ่งคือ รู้จักเอาใจพวกชาวไร่ ไม่รังแกไม่โกงให้เชื่อถือ ข้อ ๒ ต้องไม่หุโรงโกงที่จะทำตามมีตามเกิดได้ ข้อ ๓ ต้องชี้เหนียวไม่ใช้สอยพุ่มฟาย ข้อ ๔ ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้าที่จะรับขึ้นไปจำหน่าย ถ้าผู้ประกอบการของคุณ ๔ อย่างนี้จึงจะอาจสำเร็จ ไม่จำเป็นจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมืองเหนือ เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับปะรดหลัก ลิ่นจี้กั๊กออกจะไม่เป็นเยนดัลแมน ข้อสำคัญที่สุดนั้น ต้องหากระดาศปิดกั๊กให้หุ ถ้ากินแล้วเสร็จจะไปทำกระโถนก็แลเห็นงาม ยังไม่เห็นคนไทย ๆ ที่ใครจะสามารถดังที่ว่านี้

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๑๒ - ๑๓)

๓.๒.๑.๔ ด้านการศึกษา

การศึกษาในตั้งแต่โบราณมานั้น วัดเป็นศูนย์กลางในการเล่าเรียนหนังสือ ส่วนบ้านเป็นที่เรียนและฝึกฝนด้านการเลี้ยงชีพต่างๆ ของแต่ละตระกูลสืบทอดกันมา จนมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการปฏิรูปการศึกษาครั้งใหญ่ เนื่องจากพระองค์

ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงศิลปวิชาการต่าง ๆ ของบ้านเมืองเราให้เจริญขึ้น เพื่อป้องกันมิให้เสื่อมและเป็นจุดด้อยที่ทำให้ประเทศอื่นมาคุกคามเรา ดังเช่น ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่องการศึกษาของประเทศสยาม เมื่อ รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ที่ว่า

...บัดนี้การติดต่อกันระหว่างนานาประเทศทั่วโลกมีมากขึ้นแล้ว ทางทะเลก็มีเรือ ทางบกก็มีรถไฟ ความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้ากระทำในนานาประเทศคบหาสมาคมกัน อันเป็นเหตุให้ความรู้ทั้งฝ่ายวิชาและฝ่ายศิลปการทำด้วยฝีมือต้องหันเหียนเปลี่ยนไปหาที่ถูกต้องและที่ได้ประโยชน์ยิ่ง วิชาหรือศิลปใดแพ้กก็เสื่อมไป หรือต้องเปลี่ยนแปลงไปให้สู้กันได้ในประเภทเดียวกัน ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ่างถึงใน
ประยูรทิพย์ สิริพิพันธ์, ๒๕๒๗ : ๒๗๑)

พระราชดำรินี้ด้านการพัฒนาการศึกษา เช่น ทรงริเริ่มการตั้งโรงเรียน โดยเริ่มจากที่กรุงเทพฯ ก่อน แล้วจึงได้ขยายไปสู่ภูมิภาค โดยที่โรงเรียนในระยะเริ่มแรกมักตั้งอยู่ติดวัดหรืออยู่ในบริเวณเดียวกัน ทั้งนี้เพราะแต่เดิมนั้นวัดเป็นแหล่งชุมนุมชน เป็นศูนย์กลางการศึกษาอยู่แล้ว อีกทั้งวัดส่วนมากจะมีเนื้อที่กว้างขวางจึงสามารถแบ่งเนื้อที่มาเป็นที่สอนหนังสือได้ และพระสงฆ์ก็ยังมิพบทาบในการสอนหนังสืออยู่เพราะการปฏิรูปในระยะแรกนั้นทางรัฐบาลยังขาดบุคลากรที่จะมาสอน ดังนั้น ในระหว่างที่บุคลากรหรือครูยังไม่พร้อม จึงให้พระซึ่งเคยสอนหนังสือมาแต่เดิมรับหน้าที่สอนไปก่อน เพราะเหตุดังกล่าวนี้จึงทำให้โรงเรียนหลวงมักอยู่ตามวัดต่างๆ แล้วจึงค่อยมีการขยายออกไป ตัวอย่างการเสด็จตรวจตราโรงเรียน เช่น

เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสฝ่ายเหนือ ที่จังหวัดพิษณุโลก พระองค์มักจะทรงบันทึกถึงข้อบกพร่องของโรงเรียนที่พระองค์ทรงสำรวจ เช่น โรงเรียนคับแคบ ไม่เพียงพอต่อจำนวนนักเรียน เพื่อนำไปพิจารณาแก้ไขต่อไปว่า

... ไปดูวัดนางพระยาซึ่งอยู่ต่อจากวัดมหาธาตุติดกันทีเดียว
วัดนี้มีแต่วิหาร ไม่มีพระอุโบสถ มีโรงเรียนพิศณุโลกพิทยาคม ตั้งอยู่
ในนั้นโรงหนึ่ง พระสอนมีนักเรียนมากที่คับแคบไม่พอ ...

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๒)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการศึกษา วิชาการสมัยใหม่จากต่างประเทศเพื่อนำมาใช้ปรับปรุงประเทศให้เจริญทัดเทียมกับชาติตะวันตก ดังนั้น พระองค์จึงทรงส่งพระราชโอรสที่มีวัยอันควรไปศึกษาต่อต่างประเทศในสาขาวิชา ต่าง ๆ กัน เพราะบ้านเมืองในขณะนั้นต้องการบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยบริหาร ประเทศ แสดงให้เห็นถึงพระราชทัศนะในการวางแผนปฏิรูปประเทศของพระองค์ ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวเสด็จเสด็จไปประพาสเกาะชวาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ นอกจากที่พระองค์จะ เสด็จโดยมีจุดประสงค์เพื่อรักษาพระวรกายและเจริญสัมพันธไมตรีแล้ว พระองค์ยังเสด็จเพื่อส่ง พระราชโอรส (สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ) ไปศึกษาเล่าเรียนที่ ยุโรปด้วย ซึ่งการที่ทรงต้องจากกันนี้ทำให้พระองค์ทรงอาลัย ด้วยพระราชหฤทัยที่เต็มเปี่ยมด้วย ความรักที่มีต่อพระราชโอรส แต่พระองค์ก็ต้องเสียดสละเพื่อบ้านเมืองจึงต้องส่งพระราชโอรสไปทรง ศึกษาหาความรู้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

อนึ่ง การที่จะไปครั้งนี้ เป็นเหตุที่จะได้รับความสะดวก
กระวายเป็นใจที่จำจะต้องจากลูกชายเล็กอันเป็นที่รักอย่างยิ่ง ด้วยมีอายุ
สมควรจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขาต่อไป
ภายน่า

(ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน : ๓)

๓.๒.๑.๕ ด้านการศาสนา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการทำนุบำรุงพุทธศาสนามาก พระองค์มีพระราชดำริในการสร้าง บูรณปฏิสังขรณ์วัด การชำระและพิมพ์พระไตรปิฎก การ ประกอบประเพณีพิธีกรรมทางศาสนา ทรงทำนุบำรุงการศึกษาของสงฆ์ และการบำรุงศาสนา อื่นๆ ด้วย

การเสด็จประพาสมณฑลต่างๆ นั้น พระองค์มักเอาพระทัยใส่ในการพระศาสนา เป็นอย่างยิ่ง โดยทรงสำรวจตรวจตราสถานที่ต่าง ๆ ในวัด แล้วพระราชทานทรัพย์เพื่อสร้างหรือ บูรณปฏิสังขรณ์ตามสมควร และตรัสสนทนารวมกับภิกษุในวัด ซึ่งอาจตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่า

พระสงฆ์ควรจะเป็นผู้มีความประพฤติสุจริต เอาใจใส่ในการพระศาสนา ปฏิบัติตนตามพระธรรมวินัย สามารถถ่ายทอดและสั่งสอนพุทธศาสนาได้ ตัวอย่างพระราชกรณียกิจทางด้านศาสนา เช่น

เมื่อคราวเสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก พระองค์ทรงสำรวจวัดวาอารามต่างๆ แล้วทรงรับจะสร้างพระอุโบสถให้ อีกทั้งยังพระราชทานชื่อวัด “วิชคามคชทวีป” ให้วัดนี้ด้วย

...เวลาเช้าลงเรือกระเชียงเรือไฟลากไปที่สลักคอก ขึ้นไปตามบ้านพักที่วัดในตำบลนั้น เจ้านายข้าราชการข้างหน้าเรียกรายเงินถวายพระ ราษฎรพากันขอให้เหยียบที่สร้างพระอุโบสถ ด้วยวัดนั้นยังหาพระอุโบสถไม่ จึงได้รับจะสร้างพระอุโบสถให้ ตั้งชื่อวัดว่าวัดวิชคามคชทวีป

(เสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก : ๑๒ - ๑๓)

การที่พระองค์พระราชทานชื่อให้วัดต่างๆ ทำให้ราษฎรในท้องถิ่นเกิดความภาคภูมิใจ และยังเป็นสิริมงคลแก่วัดนั้นอีกด้วย โดยการตั้งชื่อบางชื่อได้แสดงถึงระบอบการปกครองในสมัยนั้นที่กษัตริย์เปรียบเหมือนสมมติเทพ ดังที่พระองค์พระราชทานชื่อให้วัดที่เมืองแกลง จังหวัดจันทบุรี ว่าวัดสมมติเทพถาปนาราม

...พันปราไปไม้ที่เขาทำไว้รับที่นั่นเห็นว่าภูมิฐานงาม จึงได้สั่งให้สร้างทำขึ้นประกอบกับพระเจดีย์เดิม ให้ชื่อว่า วัดสมมติเทพถาปนาราม

(เสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก : ๘ - ๙)

พระองค์ยังแสดงพระราชหัตถ์ต่อภิกษุสงฆ์ โดยมักจะทรงชื่นชมพระสงฆ์ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และทรงตำหนิพระสงฆ์ที่ขาดคุณสมบัติอันควร อย่างตรงไปตรงมา เช่น ทรงบันทึกถึงพระครูกาแก้วอย่างชื่นชมไว้ว่า

พระครูกาแก้วอายุ ๘๐ ปี ตาไม่เห็น หูตึง แต่รูปร่างยังอ้วนพีเปล่งปลั่ง จำการเก่า ๆ ได้มาก ปากคำอยู่ค่อนข้างจะแข็งแรง เรียบร้อย เป็นคนช่างเก็บของเก่าแก่อย่างเช่นผ้าไตรฉลองวัดพระศรี-

รัตนศาสดาราม เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผ้ากราบปักเป็นต้น ก็ยังรักษาไว้ได้ และเล่าเรื่องราวในการที่มีที่กรุงเทพฯ ประกอบสิ่งของได้ด้วย เรียกชื่อคนทั้งชั้นเก่าชั้นใหม่เต็มชื่อเสียงแม่น้ำ ได้สนทนากันก็ออกชอบใจ จึงได้รับปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๖๖)

ส่วนภิกษุสงฆ์รูปใดที่ประพฤติตนไม่เหมาะสม พระองค์ก็ทรงบันทึกไว้เช่นกัน เพื่อไม่ให้ เป็นเยี่ยงอย่าง ตัวอย่างเช่น ทรงบันทึกถึงพระสงฆ์ที่วัดพระงาม จังหวัดนครปฐมไว้ว่า

...เราไปเที่ยวคราวก่อนได้ไปวัดพระงาม ข้างหลังมีพระองค์เดียว เป็นหมอมเวทมนต์เสกน้ำมนต์ต่างๆ บอกหวัดด้วย แต่จะยถาสัพพีก็ไม่มี แต่เดี๋ยวนี้ได้ความว่า ขรัวองค์นั้นหายไปแล้วมีอื่นเปลี่ยนมาแทน ก็จึงจำอย่างนั้นเหมือนกัน ท่านผู้หญิงหนูบอกว่า เห็นจะเสียจริต

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๙)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่เอาพระทัยใส่วัดของคนไทยเท่านั้น พระองค์ยังทรงเห็นความสำคัญของคนไทยที่สืบเชื้อสายมาจากชาติอื่นด้วย เพราะถึงอย่างไรก็เป็นคนที่อยู่ใต้พระบรมโพธิสมภารเหมือนกัน ดังเช่น ทรงรับที่จะสร้างวัดให้กับคนจีน

... หนึ่งเมื่อถึงปากทางที่จะเข้าไปในลำธารนั้น หลวงจีน (ชื่อ “ซกหัง”) อาจารย์จีนวังสสมาธิวัตร ไปปักปรกตั้งโต๊ะเลี้ยงน้ำชาร้อน อยู่ข้างทาง ครั้นได้ถามก็ได้ความว่า มาอยู่ที่วัดซึ่งสร้างมานานแล้ว ชวนให้เข้าไปดูที่วัด ว่ามีรอยพระบาทที่ไหลเขา แลที่นั่นเป็นที่ห้องซุ้ยดีตามธรรมเนียมจีนจะขอให้สร้างวัดให้ เห็นว่าวัดนี้เป็นที่นับถือของพวกจีน ว่าไปตั้งอยู่ในที่เปลี่ยวไม่มีสัตว์ร้ายทำอันตรายได้ถึง ๑๐ ปีมาแล้ว ถึงรดุกีพากันไปถือศีลกินเจอยู่มาก ๆ จึงรับจะช่วยสร้างให้เป็นการสงเคราะห์พวกจีน ด้วยในเมืองจันทบุรีไม่มีที่อื่น นอกจากวัดโรมันกาทอลิก

(เสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก : ๑๕)

๓.๒.๑.๖ ด้านการแพทย์และสาธารณสุข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญด้านการสาธารณสุขของราษฎร ในสมัยก่อนคนไทยใช้สมุนไพรไทยต่าง ๆ ในการรักษาโรค จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ที่ชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาในประเทศไทยมากขึ้น แล้วมีการนำการใช้อยาแผนใหม่มารักษา พระองค์จึงเห็นว่าชาวตะวันตกสามารถอธิบายถึงสาเหตุของโรคและวิธีการรักษาที่เป็นเหตุเป็นผล น่าเชื่อถือมากกว่าการเชื่อภูติผีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือไสยศาสตร์ต่าง ๆ พระองค์จึงทรงยอมรับวิธีการรักษาแบบสมัยใหม่ จนกระทั่งมีการขยายไป โดยเริ่มมีการก่อตั้งโรงพยาบาล และในการเสด็จประพาสมณฑลต่าง ๆ ก็มักจะให้แพทย์ที่ตามเสด็จดูแลแนะนำ หากบ้านเมืองใดที่มีโรคไข้ทรพิษระบาด ก็จะทรงแก้ปัญหาด้วยการให้จัดคนมาฝึกหัดการปลูกฝีที่โรงพยาบาล เช่น

ในเดือนห้าปีนี้ มีไข้ทรพิษมากจนคนตายประมาณสักสามร้อยคน พระองค์หนึ่งมาปลูกฝีก็สับปลับไปคนไม่นับถือ ขยับจะหาเอาว่าฉ้อ ฉันทจึงได้สั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลูกทุกปี

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๘ - ๒๙)

เมื่อคราวเสด็จประพาสที่พระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี ทรงบันทึกถึงชาวกะเหรี่ยงว่ามักจะย้ายที่อยู่ไปเรื่อย ๆ เพราะกลัวเหตุต่าง ๆ โดยเฉพาะกลัวเป็นไข้ทรพิษหรือฝีดาษ พระองค์จึงมีพระราชอธิบายเกี่ยวกับโรคนี้ แล้วทรงชวนให้ชาวกะเหรี่ยงมาปลูกฝีว่า

ไถ่ถามกันถึงไฉนของกะเหรี่ยง บอกว่าที่อยู่นั้นมีอยู่ ๕ หลัง ๖ หลังเรือน ยักย้ายไปเพราะกลัวเหตุต่าง ๆ บ้าง แต่ไม่กลัวอะไรเหมือนฝีดาษ ถ้าเป็นขึ้นในบ้านสักคนหนึ่งก็พากันหนีหมด ทั้งแต่คนเจ็บไว้คนเดียว เราจึงชวนว่าให้ปลูกฝีเสียเถิด จะให้หมอสาบปลูกให้มันว่ากลัว เราก็อธิบายให้ฟังว่าติดกัน ปลูกแผลไหนเป็นแต่เฉพาะแผลนั้น คุณก็ยังไม่สู้จะเชื่อถือ ต่อเราบอกว่าตัวเราเองได้ปลูกเหมือนกัน แขนก็ยังเป็นแผลอยู่ ไม่เป็นอะไรเลยรับประกันได้ จึงได้เชื่อรับว่าจะยอมปลูก...

...หมอสายได้สอนวิธีปลูกให้คนที่มานั้นไปปลูกเพื่อนกันอีกต่อไปนั้น ถ้าไปทำสับปรับปลูกไม่ขึ้น หรือเอาพันธุ์หนองที่ไม่ดีมาปลูก เป็นผีตาขจริง ๆ ทัพบาจะเซ็ดเสียไม่ปลูกอีกต่อไป แต่ก็ไม่ใช่การยากเย็นอะไรนักที่จะปลูกผี ถ้าพวกกะเหรี่ยงนี้ คู่ันเคยกับที่ปลูกผีได้ เราจะเป็นที่ยินดีมาก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๙ - ๖๐)

นอกจากโรคที่เกิดในคนแล้ว พระองค์ยังทรงบันทึกถึงโรคที่เกิดจากสัตว์ โดยที่มีพระราชานิบายถึงสาเหตุของโรคและทรงแสดงพระราชหัตถ์ถึงข้อดีข้อเสีย ทำให้เข้าใจถึงโรคนี้มากขึ้น เช่น

ตามริมคลองเลี้ยงเปิดไทย เป็นเทศ ไร่ นักพิราบตลอด ทั้งนี้คงเป็นวิสัยแขกเพื่อจะเชื่อดง่าย ในเรื่องเชื่อดคอกอย่างแขก มันก็มีดี ที่ได้กินอาหารสด แต่ถ้าบทร้ายก็ร้ายมาก เล่ากันว่า เมื่อเวลาไปยุรปคราวนี้ พวกเมืองมีน เมืองธัญญ์พากันเจ็บเป็นโรคคล้ายเปล็กตายมาก แต่สังเกตว่าจะเพาะตายในพวกแขกมากกว่าไทย แต่เมื่อพิจารณาตรวจตรากันเข้าได้ความว่ามีไซโรคเปล็ก เป็นโรคที่เกิดขึ้นในฝูงสัตว์โคกระบือ พอเจ้าของรู้ว่าเจ็บก็ขายให้แขก ๆ ก็เชื่อดกิน คนที่กินแรกนั้นไม่มีรอดเลยแต่คนเดียว ส่วนคนที่พยาบาลกันตอนต้นตายบ้างรอดมาก แต่พยาบาลชั้นที่ ๓ ไม่มีใครตายเลย เป็นด้วยพิษโรคที่เกิดจากสัตว์อย่างเดียว

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๘ - ๙)

๓.๒.๑.๗ ด้านความมั่นคง

เมื่อชาติตะวันตกได้เข้ามาเผยแผ่อำนาจและครอบครองประเทศในแถบเอเชียในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ประเทศไทยต้องตั้งรับกับสถานการณ์ให้ทันทั่วทั้ง การพัฒนาและเสริมสร้างความมั่นคงให้ประเทศ แต่ถึงอย่างไรประเทศไทยก็ได้เสียดินแดนให้ต่างประเทศหลายครั้ง โดยเฉพาะประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสที่เข้ามาปกครองประเทศเพื่อนบ้านแล้วพยายามจะครอบครองประเทศไทยด้วย ดังนั้นในการเสด็จประพาสท้องที่ที่มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้

พระองค์ทรงสำรวจตรวจตราเขตแดนให้เกิดความถูกต้อง ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ไม่เสียเปรียบประเทศอื่น เช่น

เมื่อพระองค์เสด็จประพาสเกาะขวางที่จังหวัดระนอง แล้วทรงพบว่ามีปัญหา เรื่องการทำแผนที่ของไทยกับอังกฤษที่ยังไม่ชัดเจน ซึ่งอาจทำให้ไทยเสียเปรียบได้ พระองค์จึงได้ ทรงบันทึกลงถึงข้อตกลงตามหนังสือสัญญา กับสภาพความเป็นจริงที่ยังคลุมเครืออยู่ไว้ดังนี้

...ที่เกาะขวางนี้พระยาระนองร้องอยู่ว่าแผนที่อังกฤษทำ คือ แผนที่ที่ปักต้นแบกเป็นต้น หมายถึงไม่ต้องกันกับหนังสือสัญญา ใน หนังสือสัญญาว่าเกาะทั้งสองฝั่ง ใกล้เคียงข้างไทยเป็นของไทย ใกล้เคียง อังกฤษเป็นของอังกฤษ เว้นไว้แต่เกาะขวางเป็นของไทย ส่วนเกาะที่ ในแผนที่นั้น เกาะสมุดที่อยู่ใกล้เคียงข้างอังกฤษเป็นเกาะย่อม จุดชื่อว่า เกาะขวาง ทาสีเขียวให้เป็นของไทย ส่วนเกาะขวางซึ่งเป็นสามเกาะ ใหญ่ ๆ อยู่ใกล้เคียงข้างไทยเกาะหนึ่งอยู่เกือบจะศูนย์กลางค่อนข้างไทย สักหน่อยหนึ่ง สองเกาะที่ชาวบ้านนี้ตลอดจนถึงนายโปลิศฝ่ายอังกฤษ ก็ยอมรับว่าเป็นเกาะขวางนั้นหมายแดงเป็นของอังกฤษ ได้มีใบบอก เข้าไปก็ตัดสินรวม ๆ ออกมาว่า ที่หมายแดงเป็นของอังกฤษ ที่หมาย เขียวเป็นของไทย แต่ลักษณะเกาะที่เป็นอยู่นั้นขัดอยู่กับหนังสือ สัญญาเช่นนี้ขอให้ฉันดู ได้ตรวจดูก็เห็นเป็นน่าสงสัยจริงอย่างเช่นเขา ว่าจะเป็นตัวแกล้งหรือด้วยแผนที่ผิดก็ได้ เรื่องนี้จะได้ชี้แจงด้วยแผนที่ ในที่ประชุมต่อไป

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๐๔ - ๑๐๕)

จากปัญหาเรื่องแผนที่เกาะขวางนี้พระองค์ทรงแก้ปัญหาโดย เมื่อเสด็จกลับ พระนคร ได้โปรดฯ ให้มีการเจรจากับรัฐบาลของอังกฤษ จนได้คืนเป็นของไทยตามหนังสือสัญญา นอกจากนี้ เมื่อครั้งที่เสด็จประพาสชวา แล้วได้เสด็จผ่านเกาะกระและแหลมตานี พระองค์ได้ แสดงพระราชหัตถ์ตะนะว่าแผนที่ที่อังกฤษทำไม่ถูกต้องไว้ว่า

เวลาเที่ยงตรงเกาะกระตัดเข้าหาแหลมตานี ในระยะนี้แผนที่ เรือรบอังกฤษทำไม่ถูกเลย ทำเปนอ่าวเปนแหลมต่างๆ ที่หาไม่พบได้ ที่แท้เปนหาดยาวไปถึง ๓๐ ไมล์ แผนที่ทหารเรือเราทำเปนคนละ อย่างทีเดียว ถ้าฤดูคลื่นหาที่แอบไม่ได้

(ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน : ๖ - ๗)

นอกจากนั้น ในสมัยพระองค์นอกจากที่จะทรงแก้ปัญหาเรื่องความบาดหมางไปได้บ้างแล้ว แต่ก็ยังต้องเตรียมพร้อมในด้านการรักษาป้องกันรักษาประเทศไว้อยู่เสมอ เช่น ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องสถานที่ปฏิบัติการทางทหาร ซึ่งเป็นแหล่งเก็บอาวุธยุทโธปกรณ์และเป็นสถานที่ฝึกทหารเพื่อเตรียมพร้อมกับการป้องกันประเทศ เช่น ทรงติดตามผลสืบเนื่อง และความคืบหน้าเรื่องโรงทหารที่เคยได้สั่งการไว้ในการเสด็จประพาสที่จังหวัดราชบุรีคราวก่อน ความว่า

วันที่ ๒ กันยายน เวลาเช้า ได้ขึ้นรถไปข้ามสะพานรถไฟดูโรงทหารในเมือง การยังไม่สำเร็จเมื่อครั้งก่อน แล้วสำเร็จขึ้นอีกหลายอย่าง มีโรงทหารปืนใหญ่ เป็นต้น ได้ตรวจดูที่โรงทหารปืนใหญ่ และให้แสดงวิธีใช้ปืนใหญ่ให้ดูแล้ว

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๑๐)

อนึ่ง เมื่อหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนเป็นเมืองขึ้นแล้ว จึงได้อ้างสิทธิที่จะเข้าครอบครองสิบสองจุไทย ความขัดแย้งทางชายแดนได้ทวีความรุนแรงมากขึ้น ฝรั่งเศสและอังกฤษพยายามจะครอบครองเมืองที่เป็นเขตแดนของไทย จึงได้เกิดความขัดแย้งกันขึ้น จนกระทั่งฝรั่งเศสส่งเรือรบ ๒ ลำเข้าสู่น่านน้ำเจ้าพระยา จากเหตุการณ์นี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเร่งปฏิรูปกิจการทหารทั้งทหารบกและทหารเรือ เช่น มีการสำรวจกำลังยุทโธปกรณ์ ยานพาหนะ หานายทหารที่มีความรู้ความสามารถมาประจำการ เป็นต้น

จากเหตุการณ์ที่ต่างชาติพยายามเข้ายึดครองเมืองต่างๆ ของไทย ทำให้พระองค์ยังทรงเล็งเห็นความสำคัญของแผนที่ประเทศไทย ที่ต้องมีการสำรวจและระบุเขตแดนให้ชัดเจนถูกต้อง เพื่อที่จะเป็นหลักฐานสำคัญในการตอบโต้คำกล่าวอ้างของชาติอื่นได้ ซึ่งก็ได้เริ่มเปิดโรงเรียนแผนที่ขึ้นที่กรุงเทพฯ ก่อน แล้วจึงขยายไปสู่ภูมิภาคต่างๆ โดยในการเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ พระองค์ก็ได้ทรงติดตามความก้าวหน้าของโรงเรียนแผนที่ในพื้นที่นั้น ๆ เช่น

...กลับขึ้นมาดูโรงเรียนแผนที่ นักเรียนมี ๒๐ คน เปนบุตรกรมการในหัวเมืองนี้ มีหน้าตาคนสันดี คงจะเปนราชการได้ แต่โรงเรียนนั้นยังเล็กมีแต่ห้องนอนแลห้องเรียนยัดเยียดกัน จะได้ขยาย

ต่อปีน่า มีเรือนครุฝรั่งหลังหนึ่ง การรับรองดีมาก มีลาดดอกไม้ใบไม้
ตั้งแต่ประตูเข้าไปจนถึงบนโรงเรียน มีอ่านแอดเรส การแผนที่
ละเอียดทั้งบัญชีจำนวนที่ดิน ในอำเภอเมืองได้ทำแล้วเสร็จ เป็นการ
ที่ได้เริ่มไว้คืนกว่าอุดหนุน

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๔)

๓.๒.๑.๘ ด้านการต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริในการเจริญสัมพันธไมตรีกับ
ต่างประเทศทั้งชาติตะวันตกและตะวันออก เพื่อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ทั้งการทูต การค้าขาย
และเพื่อรับวิทยาการต่าง ๆ มาปรับใช้ แสดงให้เห็นถึงพระราชทัศนะที่กว้างไกล เปิดรับสิ่งใหม่
ทำให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักของต่างชาติ ตลอดจนรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของชาติอื่น
ตัวอย่างความสัมพันธ์กับต่างประเทศที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ เช่น

พระองค์ทรงบันทึกถึงสัมพันธไมตรีของไทยกับโปรตุเกส โดยทรงให้ความถึง
ความสัมพันธ์อันดีของไทยกับโปรตุเกสตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นราชธานี ว่าสมเด็จพระนารายณ์ก็
ทรงเคยต้อนรับทูตโปรตุเกสที่เมืองลพบุรีมาก่อน จนเมื่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีโอกาสต้อนรับทูตโปรตุเกสอีกครั้ง ที่จังหวัดราชบุรี ซึ่งถึงแม้จะประทับ
อยู่ต่างจังหวัด มิได้ประทับอย่างสะดวกสบายในพระนคร แต่พระองค์ก็ตั้งพระราชหฤทัยที่จะจัด
พิธีต้อนรับให้ยิ่งใหญ่เต็มตำราเหมือนอยู่กรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะการต้อนรับราชทูตถือเป็นเกียรติยศ
ศักดิ์ศรีของประเทศชาติที่อาจจะมีการกล่าวขานถึงไปชั่วกาลนาน และพระองค์ก็ได้ทรงบันทึกถึง
การเตรียมการในพิธีต้อนรับราชทูตไว้อย่างละเอียด ดังเช่น

...สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านว่า ขอให้ออกมารับที่นี้เถิด จะได้
เป็นเกียรติยศ เหมือนครั้งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า รับราชทูต
ฝรั่งเศส ของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่เมืองลพบุรี ท่านเป็นผู้
ทำการพระที่นั่งนี้ ได้ลงเรี่ยวแรงและความคิดพอจะเป็นเกียรติยศติด
จดหมายเหตุไป และเรามาดูที่ก็เห็นว่าสมควรพอจะรับแขกเมืองได้
ดูเหมือนจะกว้างกว่าห้องพระโรง ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้ารับ
เซฟเวลด็อยเดอซมอนต์ แต่ก่อนเสียอีก แล้วเมืองโปรตุเกสนี้ก็เป็น

พระราชไมตรีกับกรุงสยามมาช้านาน คู่กันกับฝรั่งเศสและวิลันดา
ท่านรับฝรั่งเศสคราวก่อนที่เมืองลพบุรี ครั้งนี้รับโปรตุเกสที่เมืองราชบุรี
ก็เห็นจะพอได้กันเป็นการดีอยู่ จึงได้เตรียมการที่จะรับให้ได้เต็ม
ตำราทุกอย่าง มิให้ขาดเหลือตามแบบอย่างเช่นรับที่กรุงเทพฯ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๑๗)

นอกจากความสัมพันธ์อันดีกับประเทศตะวันตกแล้ว ประเทศใกล้เคียง เช่น
เกาะชวา ก็มีความสัมพันธ์อันดีกับไทยมาช้านาน โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสอยู่หลายคราว ดังที่ทรงแสดงพระราชทัศนะต่อเกาะชวาไว้ว่า

...เหตุที่ควรจะไปชวามีหลายอย่าง เพราะได้เคยรู้จักใจพวก
วิลันดาทั้งปวง ว่าเป็นผู้ที่มีน้ำใจดี ในการที่จะต้อนรับผู้ซึ่งเป็นไมตรีที่
ไปถึงบ้านเมือง ทั้งทางราชการแลฉันมิตรสหาย ซึ่งเราได้เคยทดลอง
แล้ว ยังมีความชอบใจอยู่จนบัดนี้ อีกประการหนึ่ง ทางไมตรีของเรา
กับวิลันดายอมมีแต่การเรียบริบร้อยรักใคร่กัน ไม่มีเหตุอันใดในระหว่าง
สองพระนครซึ่งจะมีราชการเกี่ยวพัน ...

...เพราะเหตุว่าเมืองนี้ เป็นเหมือนหนึ่งประตูบ้านของเรา
เป็นสหายที่อยู่รั้วบ้านติดกัน การที่คบค้าขอบพอกันย่อมจะเป็นผลดี
แก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ความปรารถนทั้งหลายนี้ เป็นเครื่องอุดหนุน
ให้เรามีความปรารถนากล้าที่จะไปรักษาตัวในประเทศอื่นแต่เป็นมิตร
อันสนิทของเรา

(ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน : ๒ - ๓)

โดยสรุปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทัศนะที่กว้างไกล
โดยทรงเล็งเห็นว่าประเทศไทยจะยึดมั่นในการดำรงชีวิตเรียบง่ายแบบเดิมนั้นไม่ได้ เพราะโลก
ภายนอกเปลี่ยนแปลงไป มีการขยายอำนาจแผ่อิทธิพลมากขึ้น หากเราไม่เปลี่ยนแปลงก็จะทำให้ต้อง
ตกเป็นอาณานิคมของชาติอื่น ทำให้พระองค์มีพระราชดำริในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศใน
ทุก ๆ ด้าน ซึ่งการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงเข้าใจปัญหาและหาแนวทาง
ปรับปรุงแก้ไขได้อย่างตรงประเด็น โดยในการพัฒนาในแต่ละด้าน ทั้งด้านการเมืองการปกครอง
การสื่อสารและคมนาคม เศรษฐกิจ การศึกษา การศาสนา การสาธารณสุข ความมั่นคง และ

ด้านการต่างประเทศนั้น แสดงให้เห็นถึงการเอาพระราชหฤทัยใส่ในการตรวจสอบสภาพการณ์ การแก้ไขปัญหา พระราชทานแนวทางปรับปรุงพัฒนา การติดตามผลสืบเนื่องจากที่ได้ทรงสั่งการไว้แล้ว ตลอดจนการวางแผนปฏิบัติงานในอนาคต จึงทำให้ประเทศไทยผ่านพ้นวิกฤติจากการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจได้

๓.๒.๒ พระราชทัศนะเกี่ยวกับการให้ความรู้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาสามารถในวิทยาการต่างๆ หลายนแขนง ในการบันทึกเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่ทรงประสบพบเห็นนั้น พระองค์สามารถแสดงพระราชานิยามความรู้ประกอบได้อย่างชัดเจน พร้อมทั้งมีการแสดงพระราชวิจารณ์และพระบรมราชวินิจฉัยต่างๆ ได้อย่างสมเหตุสมผลน่าเชื่อถือ โดยในการเสด็จประพาสนั้น พระองค์มักทรงบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราว สาระความรู้ต่าง ๆ ในลักษณะของบันทึกประจำวัน เพื่อเก็บข้อมูลของสถานที่นั้น ๆ ไว้ ซึ่งพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการจดบันทึกนี้มาก ดังที่ทรงบันทึกขณะประทับที่ปากน้ำเมื่อคราวเสด็จกลับจากชวา โดยทรงพระราชนิพนธ์ถึงวิธีจดบันทึกในการเดินทางครั้งนี้ว่า

... เพราะการที่เราจดนี้ แต่เดิมไปไหนเอาสมุดนี้ไปด้วย เมื่อพบกับใครพูดอะไรจดลงไว้ในกระดาษเล็กน้อย พอว่างลงไม่ว่าเวลาใดที่ใดก็เขียนลงสมุดไปทันที ด้วยไปทางเรือมากกว่าทางบกแล้วก็เป็นคนไทย ๆ ด้วยกันทั้งนั้น การที่จดสั้น ๆ ไม่ค้างวันค้างคืนครั้งลงไปถึงหมู่เมืองไหนไปไหนก็ไปทางบก ในรถจะเขียนเล่มใหญ่ก็ไม่ได้ ต้องใช้สมุดปกอกเกตบุ๊กหนาขึ้นไป อะไร ๆ ก็จดย่อไว้ ๆ แล้วมาขยายใหญ่ทั้งวัน ๆ ครั้งลงไปถึงชั้นเมืองป็นัง เป็นต้น หาเวลาจดย่อก็ไม่ได้ใครจะได้ ต้องใช้จำด้วยห้อยมากขึ้นทุกที ยังซ้ำเวลาเขียนไม่มีต้องทิ้งค้างไว้หลายวันสม ๆ กันมากขึ้นก็ต้องแข็งใจจำจนหลังแข็งคอเบือนเกือบไม่ได้ ยังไม่ทันหมดมีมากมาใหม่ คือเรื่องไปเมืองไหนในวันเดียวกลับ ต้องว่าในวันเดียวหมดในเมืองเช่นนี้ เป็นการทวีขึ้นเท่ากับ ๒ - ๓ วัน พอใจละลายหายไปเสียมาก การที่ใช้หนังสือเช่นนี้ทำให้เสียการเป็นอย่างยิ่ง ถ้าจะให้ได้ดีจริงๆ แล้วอย่างรวดเร็วเพียงเมืองละ ๓ วัน

จึงจะพอเราแต่งหนังสือเรื่องเมืองเหล่านี้ให้ละเอียดดีควรอ่านได้เป็น
อย่างยิ่ง

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๓๙-๒๓๙๙)

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงพระราชทัศนะว่าการจดบันทึกเป็นสิ่งสำคัญ ในการเสด็จ
ประพาสที่ใด ๆ พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะบันทึกและอธิบายความรู้ให้ละเอียดมากที่สุด
เพื่อจะเป็นหนังสือที่รวบรวมข้อมูลของเมืองนั้น ๆ ไว้ ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อ่านต่อไป ตัวอย่าง
การบันทึกสาระความรู้ที่พระองค์แสดงพระราชทัศนะประกอบไว้ ได้แก่

๓.๒.๒.๑ การแสดงพระราชทัศนะด้านประวัติศาสตร์

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชทัศนะกว้างไกลเปิดรับ
วิทยาการสมัยใหม่จากต่างประเทศ แต่พระองค์ก็ทรงไม่ละเลยต่อประวัติหรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็น
ของไทย โดยเฉพาะทรงเป็นผู้รอบรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ สามารถแสดงพระราชทัศนะต่อ
สิ่งต่างๆ โดยใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์มาประกอบได้อย่างสมเหตุสมผล ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะ
พระองค์ทรงใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นผู้ที่รอบรู้เรื่องประวัติศาสตร์
เป็นอย่างมากเช่นกัน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ว่า “...แต่ตัวเรา
เองเห็นว่าในกระบวนหนังสือไทย และกระบวนที่ทราบการเก่า ๆ ไม่มีใครรู้ทุกกระหม่อมได้ ...”
(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๑)

ตัวอย่างการแสดงพระราชทัศนะโดยใช้ความรู้ประกอบ เช่น ทรงแสดงพระราช-
ทัศนะเกี่ยวกับการใช้ศิลาแลงก่อสร้างปราสาทเมืองสิงห์ ที่จังหวัดกาญจนบุรี พระองค์ทรง
วิเคราะห์ลักษณะของศิลา แล้วทรงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นศิลาแลงที่หล่อเอง มีไซ้ของแท้ตาม
ธรรมชาติ พร้อมทั้งทรงวิเคราะห์ถึงที่มาการสร้างปราสาทนี้ไว้อย่างเป็นทางการเป็นเหตุเป็นผล เช่นที่ทรง
บันทึกไว้ว่า

...ที่ปราสาทและกำแพงแก้วเรือนจันทน์ทั้งปวงนี้ก่อด้วยแลง
แผ่นใหญ่ ๆ แต่พิเคราะห์ดูมิใช่ศิลาแลงอย่างเช่นเคยใช้ในที่อื่น ต่อย
ออกก็เป็นกรวดเม็ดกลม ๆ ดำ ๆ คล้าย ๆ กับกรวดที่ทุ่งนาคราช จะ
ประสมปูนหรือสิ่งใดตัดเป็นแผ่นอิฐสี่แดงคร่ำ ๆ เหมือนศิลาแลง ดู
เป็นอาติพิเชียยล มิใช่ศิลาแลงจริง ถ้าจะประมาณการดูก็เห็นว่าจะ

เป็นของสร้างมาช้านานแล้ว จะเรื่องเดียวกันกับสร้างนครวัดหรือที่
 หลังกมา เมื่อยังเล่นฝีมือช่างชนิดนี้อยู่แถบนี้ คงจะเป็นเมืองใหญ่ ใน
 แผ่นดินสยามครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง แต่จะไม่สู้ใหญ่โตบริบูรณ์มากนัก
 แต่อยากจะได้ไว้เกียรติยศให้เลื่องลือต่อผู้ข้างฝ่ายตะวันออกเขาบ้าง
 ครั้นจะสร้างปราสาทขึ้นด้วยศิลาเช่นเขาทำกันทางนั้น อานุภาพผู้คน
 ก็จะไม่บริบูรณ์ทำไปไม่ได้ จึงได้คิดแบ่งเขาทำศิลาปลอมใช้ดังนี้ คุ้ม
 เป็นของทน ๆ อยู่ได้นาน ไม่ผุเปื่อยเหมือนอิฐตามธรรมเนียม

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๐)

พระองค์ทรงตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับ การใช้น้ำราชาภิเษกที่ต้องตักจากแม่น้ำ ๕ สาย
 ว่าเพราะเหตุใดจึงไม่ใช้แม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลัก พระองค์จึงทรงแสดงพระราชทัศนะ
 ที่ทรงสันนิษฐานไว้ ดังนี้

ชื่อตำบลที่เรียกว่าท่า ๆ นั้น คือเป็นท่าสำหรับฝักของไร่ เช่น
 ฝักเหลือง ฝักเขียว เป็นต้น ลงเรือลำโต ๆ เพราะที่สองข้างแม่น้ำ
 นั้นเป็นไรต์ตลอดไป ทางที่ขึ้นไปนี้เกินท่าชัย ซึ่งเป็นที่ตักน้ำเสวยขึ้นไป
 เป็นอันมาก มีข้อหนึ่งซึ่งลึกลับอยู่ คือน้ำราชาภิเษกนั้น ไม่ใช่ใช้แต่น้ำ
 ๔ สระ ใช้น้ำแม่น้ำทั้ง ๕ ในกรุงสยาม คือ แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำ
 คักดี แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเพชรบุรี มีชื่อตำบลที่
 ตักทุกเมือง แต่เพชรบุรีนี้ที่ท่าชัย มีข้อที่น่าสงสัยอยู่ว่าเหตุใดจึงไม่
 ใช้แม่น้ำเจ้าพระยา ข้อนี้ควรจะสันนิษฐานได้ว่า แม่น้ำห้วยรอที่กรุงเก่า
 นี้เป็นน้ำใหม่ ลำน้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นสายน้ำที่มาจากน้ำคักดี
 ลำน้ำชัยนาทตอนบนลงลำน้ำมะขามแก้วไปลำน้ำท่าจีน การที่น้ำ
 เปลี่ยนสายมาลงเจ้าพระยามาก ก็เพราะเหตุที่ชุดคลองน้ำพัดมาเสีย
 แม่น้ำท่าจีนจึงได้เสีย ตำราตักน้ำนี้คงจะได้ตั้งมาก่อนเวลาชุดคลองใน
 ระวาง ๒ แม่น้ำ จึงยังยืนยันอยู่ตามเดิม เรื่องนี้ก็ป็นนอกเรื่องที่มา
 เทียว จดลงไว้ให้เป็นหลักฐาน

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๓๐ - ๓๑)

พระองค์มีพระราชวินิจฉัยถึงประวัติความเป็นมาของเมืองสุพรรณบุรี โดยทรงชี้แจงแสดงเหตุผลเกี่ยวกับเมืองใหม่ – เมืองเก่า พร้อมทั้งยังเปิดประเด็นทั้งทำการศึกษาเรื่องลำนํ้าต่อไป ว่า

เมืองสุพรรณใหม่นี้คงอายุราว ๖๐๐ ปี ก่อนนั้นขึ้นไปอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ในแม่น้ำเก่า ห่างแม่น้ำนี้ประมาณ ๗๐๐ เส้น ตามระยะทางที่ได้กล่าวแล้วเมื่อก่อนนี้ เมื่อเก่านั้นมีโคกเนินดินอย่างเดียวกับปฐุมเจดีย์ จะเป็นรูนเดียวกันหรือเลื่อนมาจากปฐุมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินี้เห็นจะเลื่อนขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาโดยประเทศ คือ พวกที่อยู่แหลมมลายูขึ้นมารบกวาน ตรงกันกับที่ข้างเหนือเลื่อนลงมาตามปลายลำนํ้าของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำนํ้าได้สำเร็จ คงจะได้ความสว่างไสวออกไปอีก

(เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า : หน้า ๑๔๐)

๓.๒.๒.๒ การแสดงพระราชทัศนะด้านศิลปะ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการพระราชวิจารณ์ศิลปกรรมต่าง ๆ โดยสามารถแสดงพระราชอาธิบายได้อย่างทรงภูมิรู้ สามารถมีพระราชวิจารณ์และพระบรมราชวินิจฉัยถึงยุคสมัย หรือประวัติของศิลปะนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระราชนิยมและทรงพระปรีชาทางด้านศิลปะแขนงต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง ทั้งศิลปะไทยและศิลปะตะวันตก เนื่องจากการสั่งสมประสบการณ์มาเป็นเวลานาน ทำให้ทรงพระราชวิจารณ์ศิลปะต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน มีหลักเกณฑ์ น่าเชื่อถือ ดังที่ อารดา กิระนันท์ ได้กล่าวไว้ว่า

ประสบการณ์ชีวิตนับตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งการได้รับการศึกษาในราชสำนัก การได้ใกล้ชิดพระยุคลบาทของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ประกอบกับพระปรีชาญาณ ช่างสังเกตจดจำก่อเกื้อให้ทรงมีพระราชนิยมทางศิลปะไทยอย่างลึกซึ้ง โปรดที่จะทอดพระเนตรงานศิลปะงานช่างชั้นดีทุกหนแห่งในแผ่นดินไทย และสามารถที่จะทรงพระราชวิจารณ์งานศิลปะหลากหลายแขนงได้อย่างมีหลักเกณฑ์ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วหลายต่อหลายเรื่อง ในขณะเดียวกันกับการสั่งสมพระราชอุปนิสัยในเชิงศิลปะไทยนี้เอง ก็ได้

ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่ในราชสำนัก ซึ่งเป็นไปพร้อม ๆ กับการศึกษาวิทยาการของชาวตะวันตก ประกอบกับในสมัยนั้นเมืองไทยอยู่ในท่ามกลางสมรภูมิของนานาชาติตะวันตกที่ล้อมรอบเข้ามาแสวงหาอำนาจเพิ่มเติมในดินแดนตะวันออก ด้วยเหตุนี้จึงทรงเปิดพระทัยใฝ่ศึกษาวิทยาการทุกด้านอย่างแตกฉาน และในโอกาสเดียวกันก็ทรงเปิดประตูของศิลปะตะวันตกได้อย่างดีเกินคาดเดา ...

(อารดา กิระนันท์พนฺ, ๒๕๔๒ : ๙๕)

ตัวอย่างพระราชวิจารณ์งานศิลปะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยฝีมือช่างในวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ว่ามีฝีมือการวาดลวดลายเหมือนช่างโบราณยากที่จะหาได้ในปัจจุบัน พร้อมทั้งทรงสนนินษฐานถึงอายุของศิลปะนั้น ๆ ดังนี้

พระในวัดนี้ตั้งแต่พระครูเป็นต้นไปเป็นช่างด้วยกันมาก รู้จักรักษาของเก่าดีเป็นอย่างยิ่ง เช่นการเปรียญซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ ไม้ท่อนไหนผุเปลี่ยนแต่ท่อนนั้น ส่วนที่เป็นลวดลายสลักหรือเขียนอันจะยังใช้ได้เก็บของเก่าประกอบอย่างดีที่สุดซึ่งจะทำได้ แต่ในการที่จะซ่อมขึ้นให้บริบูรณ์ดีอย่างเก่านั้น ไม่แต่ฝีมือพระ ถึงฝีมือช่างหลวงทุกวันนี้ก็ยากที่จะทำให้เข้ากันกับของเดิมได้ รูปภาพเทพชุมนุมที่นั่งเป็นชั้น ๆ ในผนังพระอุโบสถดูได้ทุกตัว แลเห็นได้ว่าไม่มีฝีมือแห่งใดในกรุงเทพฯ เหมือนเลย เช่น หน้ายักษ์ไม่ได้เขียนเป็นหัวโขน เขียนเป็นหน้าคนที อ้วน ๆ ย่น ๆ ที่ซึ่งเป็นนกนกก็เขียนเป็นหนวดเครา แต่อย่าเข้าใจว่าเขียนเป็นภาพกาก เขียนแบบแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่เขียนนั้นรู้ความคิด เดิมว่ายักษ์หมายความว่า เป็นคนชนิดใด เทวดาเป็นคนชนิดใด การนุ่งห่มเครื่องแต่งตัวรู้ว่า จะสอดสวมอย่างไร ไม่ได้เขียนพุง ๆ อย่างเช่นทุกวันนี้ รูปนั้นอยู่ข้างจะลบเลือนมาก เพราะเหตุว่าคงจะได้เขียนก่อน ๓๐๐ ปีขึ้นไป

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๒๕)

งานประติมากรรมสำคัญงานหนึ่งในรัชสมัยของพระองค์ ได้แก่ พระพุทธรชินราชจำลองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรชินราชจำลองขึ้นในปี

พ.ศ. ๒๔๔๕ เพื่ออัญเชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธาน ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรฯ โดยพระองค์ได้เสด็จไปทำพิธีเททองหล่อพระพุทธรชินราชจำลอง ที่จังหวัดพิษณุโลก ด้วยพระองค์เอง ซึ่งเมื่อหล่อเสร็จแล้ว พระองค์ได้ทรงพระราชวิจารณ์ถึงฝีมือช่าง และทรงพระบรมราชวินิจฉัยว่า เหมือนกับพระพุทธรชินราชของค์จริง ไว้ดังนี้

ได้ลงเรือเล็กข้ามไปดูพระชินราชซึ่งหล่อใหม่อันได้เชิญลงมา
บรรทุกเรือไว้แล้ว ช่างได้ลงมือแต่งพระภักตร์แลพระองค์บ้าง ดิน
เมืองพิษณุโลกผิดกันกับกรุงเทพฯ เวลาสุ่มพิมพ์ช่างในกระเทาะได้
บ้าง จึงมีทองปนกาบติดรุงรังหลายแห่ง ทำให้งานที่ตกแต่งนั้นมาก
ขึ้น ได้พร้อมกันพิเคราะห์ดูพระที่หล่อใหม่ แลพระซึ่งตั้งอยู่ในวิหาร
เห็นว่าเหมือนกันมาก

(เสด็จประพาสสมณทลฝ่ายเหนือ : ๖๑)

ส่วนด้านสถาปัตยกรรม พระองค์ได้มีพระราชวิจารณ์ศิลปะตกแต่งที่ “วังเขื่อนเพชร” ไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาในการช่างสังเกตและทรงแตกฉานในงานศิลปะอย่างแท้จริง จนสามารถวิเคราะห์ถึงการฝังลายไม้ได้อย่างละเอียดลออ ดังนี้

...แต่ทาสีในพระที่นั่งทั้งปวงหมด ทาด้วยดินเหลืองดินแดง
บานหน้าต่างประตุน้ำมัน มีสิ่งที่เป็นฝีมือช่างเรียบริบร้อยอยู่ คือ
บันไดและผนังที่ห้องพระโรง และบันไดขึ้นพระที่นั่ง ลูกหีบใช้ไม้ลาย
ฝังเป็นลวดลายงามดี มีประหลาดอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าไม่มีผู้ใดสังเกตก็
จะไม่เห็น จะเข้าใจว่าเป็นลำบากมากในการที่จำทำลายไม้ฝังในไม้
ที่พริ้งและที่เสามะหวดยกพื้นห้องพระโรง แต่ที่จริงใช้ไม้แดง
สลักเป็นลายแล้วเอาปูนน้ำมันฝังทาน้ำมันทับ ดูเหมือนยังกับฝังด้วย
ไม้ไมกมันปนฉลาดทำที่เดียว

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๔)

๓.๒.๒.๓ การแสดงพระราชทัศน์ระดับด้านคติความเชื่อ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นกษัตริย์ที่มีแนวคิดสมัยใหม่ ในการแสดงพระราชทัศน์ใด ๆ จึงมักจะใช้การแสดงเหตุผล มีหลักเกณฑ์ หลักฐานต่าง ๆ อ้างอิง

ทำให้ข้อมูลน่าเชื่อถือ และทำให้ผู้อ่านคล้อยตามได้ ซึ่งกระบวนการคิดดังกล่าวเป็นการคิดแบบวิทยาศาสตร์ คือ คิดอย่างเป็นเหตุเป็นผลและเชื่อในสิ่งที่พิสูจน์ได้ ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน พระองค์ได้แสดงพระราชทัศนะเหล่านี้ประกอบการเล่าถึงความเชื่อ เนื่องจากคนไทยในอดีตมักมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ซึ่งได้รับการปลูกฝังมาเป็นเวลานาน หากพระองค์ทรงมิเห็นด้วยก็จะทรงแสดงพระราชทัศนะประกอบพระราชอธิบาย โดยที่มิได้ทรง คัดค้านอย่างรุนแรง แต่จะทรงแสดงเหตุผลตามพระบรมราชวินิจฉัยของพระองค์เอง ดังตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ถึงความเชื่อของคนไทยว่าส่วนมากจะนับถือศรัทธาพุทธสถานที่เชื่อกันว่ามีปาฏิหาริย์ ศักดิ์สิทธิ์ มากกว่าที่จะเชื่อด้วยหลักฐานที่อ้างอิงได้ตามพุทธประวัติ เช่น คนไทยส่วนมากจะนับถือพระแท่นดงรัง ที่จังหวัดกาญจนบุรี เป็นอย่างมาก เนื่องจากมีของศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่ชวนให้กราบไหว้อิทธิฤทธิ์ เช่น น้ำบ้วนพระโอษฐ์นั้น ถ้าเป็นตาแดงหยอดหาย ส่วนหินบดนั้น ถ้าบดไปไม่ได้ ๆ ก็จะเป็นยาทั้งสิ้น หรือถ้านับขึ้นบันไดขึ้นเขา ถวายเพลิงได้เท่าใด ผู้นั้นก็จะอายุยืนเท่านั้น เป็นต้น เรื่องเล่าเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านเลื่อมใสศรัทธาเป็นอย่างมาก ต่างจากพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ที่มีหลักฐานอ้างอิงที่เทียบเคียงได้หลายอย่างว่าเป็นเจดีย์ที่มีประวัติยาวนานหลังพุทธกาลจริง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้แสดงพระราชทัศนะและแสดงเหตุผลประกอบได้อย่างสมเหตุสมผล ตัวอย่างเช่น

แต่ธรรมดาคนไทย ๆ เรา มักจะถือการที่ขลังศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ มากกว่าที่ถือพระพุทธรูปโดยแท้ ถ้าเห็นเจดีย์ฐานแห่งใดไม่ขลัง ศักดิ์สิทธิ์ก็ไม่ใคร่จะนับถือ ถ้าแห่งใดมีค่าเล่าลือว่าขลังศักดิ์สิทธิ์อย่างนั้นอย่างนี้ ก็มักจะศรัทธามากขึ้น เหมือนหนึ่งที่พระแท่นดงรังนี้ มีเรื่องราววิเศษต่างๆ หลายอย่าง...

...การเรื่องปาฏิหาริย์เหล่านี้ ถ้าผู้มีสติปัญญาคิดตรึกตรองแล้วก็มักจะไม่มีใครเชื่อถือ แต่ที่ว่ามานี้ตามน้ำใจคนที่มักจะนับถือการปาฏิหาริย์ต่างๆ ให้เห็นว่าที่พระปฐมเจดีย์ก็มีปาฏิหาริย์มากเหมือนกัน น่าเชื่อถือกว่าปาฏิหาริย์ที่ลือกันว่าพระแท่นปาฏิหาริย์ ... แต่ถึงเราได้พุดติเตียนพระแท่นฝ่ายหนึ่ง สรรเสริญพระปฐมเจดีย์ฝ่ายหนึ่งดังนี้ ใ้ว่าจะคัดค้านติเตียนเสียว่าพระแท่นดงรัง ไม่เป็นที่ควรบูชานั้นก็มิได้ เพราะสิ่งใด ๆ ก็ดี เป็นเครื่องที่จะเตือนใจจะนำใจให้

ระลึกถึงพระพุทธคุณได้ สิ่งนั้นก็เป็นที่ควรบูชาทุกอย่าง เพราะเรา
ไม่ได้ถือตามความปาฏิหาริย์ศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งใด ๆ ว่าเป็นพระพุทธเจ้า
แท้ไม่แท้...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๔๘ - ๕๐)

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อของชาวบ้านที่เล่ากันว่าห้ามเข้าป่าเขาในฤดูฝน เพราะผี
เจ้าป่าเจ้าเขาจะทำให้เป็นไข้จนเสียชีวิต พระองค์ก็แสดงพระราชทัศนะไว้ว่าสาเหตุที่เป็นเช่นนั้น
เพราะเขาที่นั่นเป็นเขาหินปูน เมื่อเวลาถูกแดดจะร้อน แล้วถ้าฝนตกลงมาจะทำให้เป็นไอบบ จึง
ไม่สบายได้ ซึ่งก็เป็นกระบวนการคิดแบบหาเหตุผลตามหลักวิทยาศาสตร์ที่น่าเชื่อถือ ดังนี้

ข้อที่ฉันรังเกียจไม่ยอมขึ้นไปอยู่บนเขาในฤดูฝนก็ด้วยเรื่องกลัว
ไข้ เพราะได้เคยถูกมาเมื่อครั้งลูกหญิงพาหุรัตครั้งหนึ่งแล้ว ด้วยเขา
นั่นเป็นศิลาปูน เวลาถูกแดดเผาร้อน ฝนตกลงมาก็เกิดเป็นไอบบขึ้น
เพราะฉะนั้นหน้าฝนจึงไม่ค่อยสบาย การที่เสด็จแต่ก่อนท่านเสด็จ
เดือนสี่เดือนห้า หรือเดือนสิบสอง เดือนอ้าย ซึ่งเป็นเวลาแล้งจึงไม่มี
ไข้เจ็บ แต่ในที่พื้นราบเพชรบุรีไม่เป็นที่ไข้เจ็บเลย ถ้ามพระมหาสมณ-
วงศ์ ก็บอกว่าไข้มีเสมอบทุกปีและเป็นในฤดูฝน

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๒๙)

ส่วนตัวอย่างความเชื่อเรื่องสมุนไพรรักษาโรค การรักษาโรคบางกรณีอิงอยู่กับคติ
ความเชื่อดั้งเดิม เช่น พระยามหามุนีนำจอกหินในถ้ำมาถวายพระองค์ เล่ากันว่าพระรูดงศ์
ท่านแช่น้ำร้อนฉันทนน้ำชา เชื่อว่าจะมีกำลังดี ไม่เมื่อยขา เมื่อพระองค์ทรงรับจอกหินมาแล้วก็
มิได้เชื่อเรื่องนี้ในทันที แต่พระองค์ได้มีพระราชวิจารณ์ถึง รูปพรรณสัณฐานและทรงทดลองแช่
น้ำดูปฏิกิริยา เนื่องจากพระองค์ทรงได้รับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์อยู่บ้าง จึงมีพระราชอุปนิสัย
โปรดการทดลองก่อน จากนั้นจึงค่อยมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าเป็นอย่างไร ดังตัวอย่างว่า

... ได้ลองแช่ดู เมื่อยังแห้งอยู่นั้นรูปร่างเหมือนยังกับจอกแห้ง
เล็ก ๆ ทีเดียว ประมาณสัก ๓ กระเบียดก็ ๓ ครั้งแช่น้ำร้อนลงค่อย ๆ
กางใบออก มีรากเหมือนจอก ใบมีก้านยาว ออกไปจากรากเป็นสี
น้ำตาล ตัวใบข้างหน้าสีเขียวสดเหมือนใบไม้ที่ชุ่มชื้นอยู่ตามธรรมชาติ

มีขนเป็นขุย ๆ ทั้งใบ ใบนั้นรูปพรรณคล้ายหย้าน้ำดับไฟ เวลาแห้งลงในน้ำสักครู่ใหญ่ ๆ ใบก็กระจายออกเหมือนอย่างจอกแต่จมน้ำโดยประมาณสัก ๔ นิ้ว ถ้าแช่น้ำกินแล้วเก็บขึ้นผึ่งแดดก็แห้งงอเข้าไปอย่างเก่า ถ้าจะแช่อีกก็กระจายออกเป็นใบเขียวสด เหมือนดังเช่นที่ว่ามาแล้ว ดูประหลาดอยู่ แต่ไม่ใช่จอกน้ำตามธรรมเนียมเป็นแน่ เห็นจะเป็นจอกบก ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๑๔ - ๒๑๕)

๓.๒.๓ พระราชทัศนะด้านธรรมชาติ

ในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักทรงสำราญพระราชอิริยาบถ ด้วยการชื่นชมธรรมชาติ โดยที่พระองค์สามารถถ่ายทอดความงามของธรรมชาติได้อย่างละเอียดลออสละสลวย ทำให้จินตนาการคล้อยตามได้ แสดงถึงความโปรดปรานธรรมชาติป่าเขาลำเนาไพรเป็นพิเศษจึงทรงพยายามถ่ายทอดทัศนียภาพต่าง ๆ ให้ผู้อ่านเห็นจริงตามที่พระองค์ทอดพระเนตร ตัวอย่างเช่น

การเดินทางไปไทรโยคในอดีตค่อนข้างจะยากลำบาก พระองค์จึงทรงบันทึกเรื่องราวและสิ่งต่าง ๆ ที่ทอดพระเนตรอย่างละเอียด เพื่อให้ผู้ที่ไม่เคยไปสามารถทราบได้จากการอ่านพระราชนิพนธ์ของพระองค์ การพรรณนาธรรมชาติเป็นประเด็นหนึ่งที่พระองค์สนพระทัยเป็นอย่างมาก จึงทรงบันทึกถึงอย่างละเอียด เพราะพระองค์ตั้งพระราชหฤทัยที่จะพรรณนาให้ผู้อ่านเห็นจริงได้ ดังเช่น ได้มีพระราชวิจารณ์ความงามของน้ำตกที่ไทรโยคก็ทรงพรรณนาความงามของน้ำตกที่ละอ่าง ที่ละชั้น ทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการตามได้ ดังนี้

...จึงต่ายกลับมาลงเรือข้ามไปอาบน้ำพุใหญ่ มีบันไดพาดขึ้นไปที่อ่างใหญ่ ที่ตรงกลางน้ำนั้นตกลงมาเป็นหลายทาง ทางหนึ่งตกลงมาในอ่าง กระแทกกันเป็นชั้น ๆ หลายอ่าง ดูเหมือนหนึ่งเขียนหรือที่ไทย ๆ แกล้งทำแต่ก่อนยากจะพรรณนาให้เห็นจริง ข้างซ้ายมือเป็นศิลาหน้าผาชันยอดข้างบนเสมอพื้น น้ำตกกรอบเขาลงมาถึงอ่างใหญ่ ที่มีบันไดขึ้นไป เหมือนหนึ่งกับกรอบแก้ว ที่หน้าผานั้นมีต้นไม้และต้นใบแฉกเล็ก ๆ ขึ้นเต็มทั้งหน้าผา เหมือนหนึ่งเอาพรมหรือ

กระดาศปิดผนัง หรือดอกไม้ร้อยแบบขึ้นไปปะไว้เขียวสด ๆ เวลา
น้ำตกข้างนอก ต้นไม้ที่หน้าผานั้นอยู่ข้างในงามแท้ทีเดียว

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๓)

เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรความงามของน้ำตก พระองค์ก็ได้ทรงชื่นชม
ความงามทางการมองเห็นเพียงอย่างเดียว พระองค์ยังทรงโปรดที่จะเพิ่มความงดงามด้วยการ
แทรกคำประพันธ์ที่ไพเราะเสนาะหูไว้ในพระราชนิพนธ์ด้วย ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า “...กรมพิชิตว่า
ฉันทสำหรับน้ำพุที่ห้องข้างมายืนที่หลังดอก แต่คัดลงไว้ในทำยนี้เสียทีเดียว จะได้เห็นงามและ
เพราะหูพร้อมกัน” (เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๙) นอกจากนี้ยังทรงโปรดความงามของน้ำตก จน
นำไปสร้างเป็นน้ำตกจำลองที่พระนคร หรือแม้แต่เมื่อพระองค์ทรงน้ำตกอยู่ก็ทรงพินิจพิจารณา
กระแสน้ำ แล้วทรงนำก้อนหินมาวางกันทางน้ำ ให้มีลักษณะเป็นน้ำตกอันแสดงให้เห็นถึง
จินตนาการทางธรรมชาติของพระองค์ ดังตัวอย่างเช่น

เราอาบน้ำแล้วนั่งอยู่ที่ก้อนศิลาริมน้ำน้อยหนึ่ง ที่ตรงนั้น
เปนน้ำไหลแรง เราเอาก้อนหินเล็กๆ ตั้งกันน้ำลองดู ให้น้ำไหลมา
กระทบดูก็เปนน้ำตกเล็ก ๆ งามดีได้

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๐๖)

ในการทอดพระเนตรความงามของน้ำตก พระองค์ทรงทอดพระเนตรจาก
จุดเดียว พระองค์ทรงเปลี่ยนมุม เปลี่ยนจุดยืนในการทอดพระเนตร เพื่อให้เห็นความงามที่
แตกต่างกันไป เช่นที่ทรงบันทึกไว้ว่า หากมองจากใต้ชะง่อนผาก็จะได้น้ำเป็นละอองเต็มทั้ง
ช่องเขา เหมือนลลอกจากการบีบน้ำหอมดูงามมาก ดังนี้

น้ำตกลงมาเป็นฝอยตั้งแต่ยอดเขาจนถึงอ่าง ที่เปนครีลาคั้นอยู่
บ้างก็ลงเป็นหลายทางลงมาแต่เปนนฝอยเสมอกันหมด ถ้าไปที่ใต้
ฉ่องนเปนนฝอยอยู่หนึ่ง แล้วแลเห็นน้ำเปนนละอองเต็มทั้งช่องเขา
ที่เปนน้ำพุเหมือนกับลลองน้ำที่ออกจากที่บีบน้ำหอมดูงามยิ่งนัก

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๙๑)

นอกจากที่พระองค์จะทรงโปรดความงามของน้ำตกแล้ว ยังทรงโปรดการพินิจพิจารณาธรรมชาติอื่นๆ อีก เช่น ต้นไม้ ดอกไม้ ดังเช่น เมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์ทอดพระเนตรดอกไม้ที่หาได้ยาก ๒ ชนิด คือ ต้นโคลงเคลง กับต้นพันจำ พระองค์จึงทรงบันทึกถึงไว้อย่างละเอียด และมีพระราชวิจารณ์ความงามประกอบด้วยรูปพรรณสัณฐานและสี ดังนี้

เราไม่ได้เห็นดอกไม้อะไรเลยในป่านี้ เว้นแต่ต้นไม้สองอย่างที่ริมทาง เมื่อเรามาถึงที่ว่างแห่งหนึ่ง พื้นปนหญ้าแพรกมีต้นไม้อย่างหนึ่งต้นต่ำ ๆ อย่างสูงที่สุดที่เดียวก็สักคอกคืบใบปนขน ๆ แต่ไม่คายดอกตูมคล้าย ๆ กับดอกบานมีรูโรย สีบัวโรย รูปร่างก็เท่ากัน ดอกที่บานนั้นเป็นสีม่วงเจือแดง ระบายเกสรเป็นสีชมพู ต้นเหลืองปลายดอกโตเต็มทีกว้างสักสองนิ้วเศษ ต้นไม้ที่ว่านี้เป็นตัวเมีย ยังมีตัวผู้อีกที่ขั้วเหมือนบานมีรูโรยนั้น เพนกลีบเขียวหุ้มใบไม้พองเหมือนกับตัวเมียมีมากงามดี เขาเรียกว่าต้นโคลงเคลง กับอีกต้นหนึ่งดอกแดง ๆ ต้นสูงเป็นไม้ใหญ่เรียกพันจำ กับเราเห็นกล้วยไม้หางสิงห์ห้อยกับต้นไม้ไม้เหมือนกับกระเช้ากล้วยไม้ที่พิเรนทรสถานขนาดใหญ่ แล้วมีกล้วยไม้อีกอย่างห้อยลงมา เป็นเหมือนกับกลีบนำผ้ามุ้งสีอันดูงามจริง ๆ เป็นของเป็นเอง แต่ดูงามเหมือนกับคนช่วยจัดทีเดียว

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๘๘ - ๘๙)

นอกจากทรงมีพระราชวิจารณ์ต่อพืชพรรณแล้ว ยังทรงมีพระราชวิจารณ์ต่อสัตว์ เช่น ทรงบันทึกถึงความน่ารักของกระเจง พร้อมทั้งเปรียบเทียบกับสัตว์อื่นที่พบเห็นได้ทั่วไปทำให้ผู้อ่านจินตนาการตามได้ อีกทั้งยังทรงบรรยายเหมือนเป็นภาพเคลื่อนไหว ว่า

... และกระเจงที่นี้ตัวเล็ก ๆ เล็กกว่ากระเจงที่เคยเห็น ๆ กันอยู่สักครึ่งหนึ่ง สีตัวเหลืองทองขาว ไม่โตกว่ากระต่าย ดูน่ารักมาก ต้อนมาเข้าข่ายแล้วก็ตะครุบจับเอาได้ง่าย ๆ กิริยาที่จะมาไม่เหมือนเนื้อ ไม่นีคนไกล วิ่ง ๆ หยุต ไม่ใคร่จะเข้าที่รก วิ่งก็ช้าไม่เหมือนกระต่าย กิริยาที่วิ่งคล้ายหนูมากกว่าอย่างอื่น

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๓)

โดยสรุป การแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับความรู้นั้น พระองค์โปรดการแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับเรื่องประวัติศาสตร์ ศิลปะ คติความเชื่อและธรรมเนียมมากเป็นพิเศษ โดยการแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชอุปนิสัยและความสนพระราชหฤทัยของพระองค์ ในด้านที่ทรงเป็นผู้ช่างสังเกต ใฝ่หาความรู้ จดจำและวิพากษ์วิจารณ์ สำหรับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์พระองค์มักสนพระทัยที่จะแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับอายุ ประวัติและความเป็นมา ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับศิลปะมักสนพระทัยที่จะแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับฝีมือช่าง สุนทรียศาสตร์และวิธีการทำ ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับคติความเชื่อพระองค์มักแสดงพระราชทัศน์เกี่ยวกับหลักการ วิธีคิด วิธีการพิสูจน์ความเชื่อเหล่านั้น สำหรับเนื้อหาที่เกี่ยวกับธรรมเนียม พระองค์มักสนพระทัยที่จะแสดงพระราชทัศน์ในทางสุนทรียศาสตร์เป็นสำคัญ

๓.๓ คุณค่าของเนื้อหาสาระในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ได้มีโอกาสตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นพระราชบิดาออกประพาสหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เนืองนิตย์ จนกระทั่งเมื่อพระองค์ทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติในกาลต่อมา ก็ยังทรงโปรดการเสด็จประพาสหัวเมืองน้อยใหญ่แทบทุกมณฑลตลอดรัชกาล ทั้งที่เป็นการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ และเสด็จประพาสแบบส่วนพระองค์เสมือนว่าทรงเป็นราษฎรสามัญ หรือที่เรียกว่า “ประพาสต้น” การเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ใหญ่หลวงต่อการพัฒนาประเทศ เพราะทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรทุกข์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง และการเสด็จประพาสแต่ละครั้งพระองค์มักทรงจดบันทึกเรื่องราวในแต่ละวันไว้ในลักษณะของบันทึกประจำวัน ซึ่งเมื่อพิจารณาในด้านเนื้อหาสาระแล้ว พบว่านอกจากทรงบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์ในแต่ละวันแล้ว ยังทรงบันทึกสาระความรู้ต่าง ๆ ไว้โดยละเอียด มีคุณค่ามากเกินกว่าที่จะเป็นบันทึกประจำวันทั่วไป ซึ่งสรุปเป็นคุณค่าในด้านเนื้อหาได้ ดังนี้

๑. คุณค่าของเนื้อหาด้านการให้ความรู้

ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักโปรดการสำรวจตรวจตราและบันทึกสภาพบ้านเมือง สังคม วัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่และภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ดังนั้นการเสด็จประพาสจึงทำให้ได้ทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง ชีวิต

ความเป็นอยู่ด้วยพระองค์เอง มีประโยชน์ในด้านการวางรากฐานเพื่อการปฏิรูปและพัฒนาประเทศ พระราชนิพนธ์ที่ทรงบันทึกในระหว่างการเสด็จประพาสยังมีคุณค่าในการบันทึกความรู้ เพราะทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวและเกิดภาพตามมุมมองของพระองค์เหมือนได้อยู่ในขบวนเสด็จ รับรู้เหตุการณ์ทั้งที่เกิดขึ้นในขบวนเสด็จ และเรื่องราวที่ทรงประสบพบเห็นในท้องถิ่น ดังนั้นพระราชนิพนธ์ชุดนี้ของพระองค์จึงเป็นแหล่งบันทึกข้อมูลที่สะท้อนสภาพสังคมในสมัยนั้นได้อย่างหลากหลายและละเอียดชัดเจน

การบันทึกสิ่งที่ทรงประสบพบเห็น พระองค์มักจะทรงบันทึกถึงสถานที่ บุคคล เรื่องราว เหตุการณ์ที่ทอดพระเนตรในแต่ละวันอย่างละเอียดตลอดการเสด็จประพาส ประการแรก การบันทึกสภาพการเดินทางในการเสด็จประพาส การเดินทางในสมัยนั้นยังคงยากลำบากเพราะกำลังอยู่ในช่วงบุกเบิกพัฒนา ระยะทางที่พระองค์เสด็จผ่านจึงมีทั้งที่สะดวกสบายแล้วและที่ทุรกันดาร แต่พระองค์ก็ทรงพระวิริยะอุตสาหะเสด็จไป แม้จะต้องเปลี่ยนพาหนะในการเดินทางบ่อยครั้ง ทั้งรถยนต์ รถไฟ ช้าง ม้า พระองค์มักทรงจดบันทึกสภาพเส้นทางและบรรยากาศในการเสด็จประพาสไว้อย่างสม่าเสมอ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ที่ยังไม่เคยไปจะได้ทราบได้จากการอ่านพระราชนิพนธ์ของพระองค์ โดยเฉพาะการบันทึกระยะทางนั้นพระองค์ทรงให้ความสำคัญเป็นพิเศษสังเกตได้ว่า พระองค์มักทรงบันทึกว่า จะกล่าวถึง “ระยะทาง” “ระยะบ้าน” “ระยะเส้น” เป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งมักทรงระบุความยาวของระยะทางและเวลาที่นับเป็นชั่วโมงและนาที เมื่อผู้อ่านได้อ่านแล้วจะทราบข้อมูลที่ละเอียดชัดเจน สร้างภาพตามได้เสมือนหนึ่งว่าอยู่ในขบวนเสด็จ ผู้อ่านยังสามารถรับรู้บรรยากาศรอบ ๆ สถานที่นั้น ๆ จากที่ทรงบันทึกถึงอุณหภูมิและสภาพอากาศ ความแห้งแล้ง ร้อนชื้น หนาวเย็นหรือฝนตก นอกจากนี้พระองค์ยังคงให้ความสำคัญกับการบันทึกถึงพลับพลาที่ประทับที่ข้าราชการและข้าราชการบริพารตั้งใจสร้างถวาย โดยมักทรงบันทึกถึงอย่างละเอียดเป็นส่วนๆ ที่ละส่วนประกอบ ตลอดจนรายละเอียดของวิธีสร้าง นอกจากนี้จะสะท้อนถึงการใช้วัสดุธรรมชาติที่พบได้มากในท้องถิ่นนั้น ๆ แล้ว ยังสะท้อนถึงความเอาพระทัยใส่ต่อสิ่งที่ผู้อื่นตั้งใจทำเพื่อพระองค์อีกด้วย เนื้อหาสาระที่ทรงบันทึกถึงในขบวนเสด็จเหล่านี้ ทำให้ ผู้อ่านเกิดการสร้างภาพคล้ายตามเสมือนหนึ่งว่าได้เดินทาง เคลื่อนย้ายสถานที่ไปพร้อมๆ กับพระองค์ด้วย

การบันทึกสภาพบ้านเมือง สภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของราษฎรเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พระองค์ให้ความสำคัญในการจดบันทึกถึงอย่างมาก สถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์มักทรงบันทึกไว้ ได้แก่ วัด ตลาด บ้านเรือนในชุมชน เพราะสถานที่เหล่านี้เป็นศูนย์กลางของชุมชน ความ

เจริญของวัดสะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาของคนในท้องถิ่นและอาจแสดงถึงความอยู่ดี
 กินดีของราษฎรได้ว่ามีกำลังทรัพย์ในการทะนุบำรุงวัดมากน้อยเพียงใด ส่วนการเสด็จประพาส
 ตลาดและบ้านเรือนนั้นทำให้ได้เห็นถึงความมีระเบียบเรียบร้อยของชุมชน ได้เห็นถึงอาหารและ
 สินค้าพื้นเมือง ส่วนการบันทึกวิถีชีวิตของราษฎรนั้น พระองค์มักสนพระทัยเรื่องอาชีพของราษฎร
 เป็นพิเศษ โดยมักทรงบันทึกถึงอาชีพและสินค้าส่งออกอย่างละเอียดถึงกระบวนการขั้นตอนวิธีทำ
 ตลอดจนลวดลายของหัตถกรรมต่าง ๆ เช่น การทอผ้า การสานเสื่อ การทำอุปกรณ์จับปลา
 เป็นต้น ส่วนการคมนาคม มักทรงบันทึกเกี่ยวกับถนนหนทางและพาหนะที่ราษฎรในท้องถิ่นนั้น ๆ
 ใช้กัน นอกจากนี้ มักทรงบันทึกถึงวิถีชีวิตในเชิงวัฒนธรรม อันได้แก่ ความเชื่อ ประเพณี
 พิธีกรรม อาหาร การแต่งกายและการแสดง ซึ่งวิถีชีวิตของราษฎรเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึง
 ค่านิยมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี อนึ่ง การที่พระองค์ทรงจดบันทึกไว้นี้
 ทำให้ผู้รู้เห็นว่าพระองค์อาจจริงเอาจริงในการเสด็จประพาสและการจดบันทึก ทั้งนี้เพราะว่าในบันทึก
 มีการเปรียบเทียบสิ่งที่พระองค์เคยประสบพบเห็นมาแล้วในการเสด็จครั้งก่อน ๆ กับการพบเห็น
 ครั้งใหม่ ดังนั้นจึงเป็นการกระตุ้นให้ผู้คนตื่นตัวที่จะเร่งแก้ไข พัฒนาสิ่งต่างๆ ให้ดีอยู่เสมอ เพราะ
 พระองค์อาจจะเสด็จกลับมาอีก รวมถึงมีการบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ๆ
 เช่น เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของเมืองจันทบุรีและกาญจนบุรี ประวัติของพระปฐม
 เจดีย์ เป็นต้น ตลอดจนการตั้งชื่อสถานที่ต่าง ๆ เช่น ถนน วัด ป้อมปราการ เป็นต้น และยัง
 ทรงให้ความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ เช่น ทิศทาง ตำแหน่งที่ตั้ง เป็นต้น

การบันทึกถึงบุคคลที่ทรงประสบพบเห็น พระองค์มักทรงบันทึกถึงการสนทนากับ
 ราษฎรทั่วไปเพื่อสอบถามทุกข์สุข การที่พระองค์เสด็จประพาสพบปะราษฎรเช่นนี้ ทำให้พระองค์
 ทรงทราบทุกข์สุขและความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างละเอียดด้วยพระองค์เอง โดยทรงเอา
 พระทัยใส่ในเรื่องต่าง ๆ อย่างพิถีพิถัน เช่น ทรงให้ความสำคัญกับการปฏิบัติงานของข้าราชการ
 หากผู้ใดที่ชื่อตรงต่อหน้าที่ ปฏิบัติงานได้เรียบร้อยดีก็จะทรงปูนบำเหน็จรางวัลให้ หากผู้ใดที่คิดขี้
 ช่มเหง ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน พระองค์ก็จะลงโทษตามสมควร เช่นเดียวกับที่พระองค์
 มักทรงโปรดที่จะสนทนารธรรม สอบถามข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ การที่ทรงปฏิบัติ
 พระองค์ต่อบุคคลเหล่านี้แตกต่างกัน แสดงให้เห็นถึงพระราชหฤทัยที่ประสงค์จะให้ผู้ที่ทำดีและทำ
 ไม่ดีได้รู้สึกตัว และได้รับผลตอบแทนตามที่ผู้นั้นได้กระทำไว้ตามสมควร ดังนั้นการที่ทรงใกล้ชิดกับ
 ราษฎรเช่นนี้จึงทำให้ราษฎรเกิดทั้งความยำเกรงและความเคารพเทิดทูนยิ่งขึ้น เสมือนเป็นการ
 บำรุงขวัญกำลังใจของพลเมืองทางหนึ่ง

สาระความรู้อีกลักษณะหนึ่ง คือ การบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่ทรงประสบพบเห็น เป็นความรู้ที่พระองค์มีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมจากสิ่งที่ทรงประสบพบเห็น ความรู้ดังกล่าวอาจได้มาจากการสั่งสมความรู้มาเป็นเวลานานของพระองค์ ทั้งจากที่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ได้เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ แล้วพระองค์ก็ทรงจดจำเก็บข้อมูลเอาไว้ และอาจได้มาจากการศึกษาค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมจากแหล่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเอกสารลายลักษณ์ เช่น พงศาวดาร จดหมายเหตุ จารึก ตำรา วรรณคดี เป็นต้น และจากการสอบถามจากบุคคล เช่น ข้าราชการในท้องถิ่น พระสงฆ์ ราษฎร เป็นต้น จากการบันทึกความรู้ประกอบสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นนี้ แสดงให้เห็นว่าพระองค์มีความตั้งพระทัยที่จะเก็บข้อมูลและรวบรวมความรู้อย่างแท้จริง สังเกตได้ว่าพระองค์ไม่ได้เก็บข้อมูลในขณะที่เสด็จประพาสท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีการเตรียมตัวล่วงหน้า เช่น อาจจะไปค้นคว้าข้อมูลความรู้ก่อนเสด็จไปท้องถิ่นต่าง ๆ ผสมผสานกับความรู้เดิมที่พระองค์สั่งสมไว้อยู่แล้ว ทำให้เมื่อทรงบันทึกถึงแล้วมีการขยายความรู้อย่างชัดเจนและมีการอ้างอิงอย่างมีหลักการ

นอกจากนี้ยังทรงบันทึกความรู้เกี่ยวกับวรรณกรรม เรื่องเล่าต่าง ๆ ที่อาจได้ข้อมูลจากการสอบถามบุคคลในท้องถิ่นเป็นหลัก เช่น นิทานประจำถิ่น นิทานเชิงประวัติ ตำนาน พระพุทธรูป ทั้งนี้หากว่าเรื่องเล่าใดมีหลายสำนวน พระองค์ก็จะทรงบันทึกไว้หลายสำนวนด้วย แสดงให้เห็นถึงการเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบระเบียบ ทำให้พระราชนิพนธ์ของพระองค์มีคุณค่าในด้านกรรวบรวมข้อมูลที่เป็นสาระความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นต่างๆ ที่สำคัญชุดหนึ่ง

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากสาระความรู้เกี่ยวกับสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นและความรู้ประกอบที่พระองค์มีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมอย่างชัดเจนดังกล่าวแล้ว ยังมีเนื้อหาสาระในส่วนที่เป็นเรื่องราวส่วนพระองค์ อันได้แก่ พระราชอิริยาบถที่ทรงปฏิบัติในระหว่างวันและพระราชอารมณ์ความรู้สึก ทำให้ผู้อ่านได้รับรู้ว่าถึงแม้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ แต่ก็ทรงมีอารมณ์ความรู้สึกที่หลากหลายเช่นเดียวกับผู้คนทั่วไป

จากการอ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้ทำให้ทราบถึงพระราชอุปนิสัยอื่น ๆ ของพระองค์ได้อีก เช่น ความพิถีพิถันละเอียดละไมในการทอดพระเนตรสิ่งต่าง ๆ และการจดบันทึกอย่างตั้งพระทัยจริง ตลอดจนยังสะท้อนถึงความอ่อนโยนและเป็นกันเองกับผู้คนรอบข้าง ซึ่งเป็นบุคคลที่

หลากหลายทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ราษฎร ที่พระองค์ทรงใกล้ชิดด้วย เมื่อพิจารณาจากพระราชนิพนธ์ของพระองค์ มีสาระที่เป็นแก่นสาร สามารถมองเห็นพระราชอุปนิสัย พระราชบุคลิก ด้านเป็นผู้ที่ช่างสังเกต ช่างสงสัย บ่อยครั้งยังทรงโปรดที่จะค้นคว้าเพิ่มเติม

เนื้อหาอีกส่วนหนึ่งเป็นเรื่องที่ทรงชื่นชมกับงานสร้างสรรค์ โดยเฉพาะศิลปะไทยที่มักจะทรงแสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับยุคสมัย วิธีการสร้าง ตลอดจนมีพระราชวิจารณ์ประเมินความพึงพอใจพระทัยของพระองค์ต่องานชิ้นนั้น เช่นเดียวกับที่ทรงโปรดการชื่นชมกับความงดงามตามธรรมชาติ พืช สัตว์ และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ สังเกตได้จากที่พระองค์มักจะทอดพระเนตรสิ่งสวยงามเหล่านี้แล้ว จะทรงวิพากษ์วิจารณ์อย่างเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ นอกจากนี้ยังมีพระราชอุปนิสัยดั้งเดิมที่ทรงชอบวรรณคดี จึงทำให้โปรดที่จะแต่งคำประพันธ์ และท่องจำ คัดลอกแทรกไว้ในพระราชนิพนธ์เสมอ อนึ่ง พระองค์ยังมีความสนพระราชหฤทัยเป็นพิเศษเกี่ยวกับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ โดยมักทรงแสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับยุคสมัยของสถานที่ประวัติศาสตร์ และข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่ และเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ซึ่งไม่เพียงแต่จะปรากฏเฉพาะข้อมูลชุดนี้เท่านั้น ในพระราชนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ ก็พบว่าพระองค์ทรงพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ไว้มากเช่นกัน

พระองค์ไม่เพียงแต่สนพระทัยเรื่องราวแบบไทยเท่านั้น แต่ยังมีพระราชนิยมเกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่อีกด้วย ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นเป็นยุคที่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นช่วงรับวิทยาการสมัยใหม่ เทคโนโลยีใหม่ ๆ ได้เข้ามาอย่างรวดเร็ว ซึ่งพระองค์ก็สนพระทัยอย่างจริงจัง เช่น โปรดการถ่ายภาพ จะเห็นได้จากการอ่านว่าพระองค์ทรงบันทึกถึงเรื่องถ่ายภาพบ่อยครั้ง ซึ่งมีทั้งการถ่ายเอง การให้ผู้อื่นถ่ายให้ ตลอดจนทรงบันทึกถึงการล้างรูปเองอีกด้วย การใช้เครื่องวัดอื่น ๆ ก็ทรงสนพระทัยมาก โดยเฉพาะเทอร์มอมิเตอร์ที่พระองค์มักจะทรงบันทึกอุณหภูมิได้แต่ละวันอย่างละเอียดทุกช่วงเวลา ส่วนการใช้บาร์อมิเตอร์ก็ทรงให้ความสนใจเช่นกัน อันแสดงให้เห็นถึงว่าพระองค์เป็นผู้ที่มีความผสมผสานระหว่างความเป็นไทยและความทันสมัย ในการเปิดรับสิ่งใหม่ ๆ

๒. คุณค่าของเนื้อหาด้านการเสนอความคิด

โดยพระราชอุปนิสัยส่วนพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่ช่างสังเกต ช่างคิด ช่างสงสัย เมื่อทรงประสบพบเห็นสิ่งใด ก็จะสังเกต แล้วเกิดความสงสัย

ตั้งประเด็นต่าง ๆ หลังจากนั้นก็ทรงขบคิดหาคำตอบ ทั้งนี้สังเกตจากงานพระราชนิพนธ์หลาย ๆ เรื่องที่มักจะพบว่ามึลักษณะการเขียนที่เหมือนกัน คือพระองค์จะคิดจากประเด็นหนึ่งไปสู่อีกประเด็นหนึ่ง หลังจากนั้นก็จะทรงแสวงหาคำตอบต่อประเด็นสงสัยดังกล่าว เมื่อมีประเด็นคำตอบแล้วมักจะทรงบันทึกไว้เป็นหลักฐานเสมอ บางครั้งหรือบางประเด็นก็เป็นการคิดในลักษณะเปรียบเทียบเชื่อมโยงกับสิ่งอื่นที่สามารถนำมารวมเป็นกลุ่มเดียวกันได้ หรือเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความเหมือน ความแตกต่าง บ้างก็เป็นการคิดเพื่อการพัฒนา การแก้ไขในระยะยาว บ้างก็เป็นความคิดริเริ่ม บ้างก็เป็นการตั้งข้อสงสัย บ้างก็เป็นการตัดสินและประเมินค่า วิพากษ์วิจารณ์ โดยภาพรวมจึงเรียกการแสดงความคิดเหล่านี้ว่า เป็น “พระราชทัศนะ” จากการศึกษาพระราชนิพนธ์ชุดนี้จะเห็นได้ว่ามีความคิดที่หลากหลาย เมื่อแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ แล้ว พบว่าเรื่องเรื่องที่เด่นที่สุด คือ พระราชทัศนะต่อการพัฒนาประเทศ จากที่พระองค์ได้เสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศนี้ จึงน่าจะเป็นแนวทางให้ พระองค์นำไปปฏิบัติพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาอารยประเทศได้

พระราชดำริในการวางรากฐานในวิถีชีวิต จากแนวคิดที่ว่าถ้าเราแข่งแกร่งในทุกจุด ถึงแม้จะเป็นจุดเล็กจุดน้อยแต่ถ้าทุกจุดแข็งแกร่งตามกัน ก็จะทำให้กลายเป็นความแข็งแกร่งมั่นคงของชาติได้ในที่สุด ดังนั้น ในการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ พระองค์จึงเอาพระทัยใส่ในรายละเอียดของทุก ๆ ที่ที่เสด็จไป แม้แต่การดำเนินชีวิตของประชาชนพระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญ เช่น มีความปรารถนาให้ประชาชนมีการทำมาหากินและมีอาชีพที่มั่นคง มีรายได้ดี จึงทรงสนพระทัยที่จะสอบถามความคล่องตัวในการทำมาหากินของประชาชน ตลอดจนจนรายได้ที่ได้รับ พร้อมทั้งทรงคิดค้นหาแนวทางพัฒนาให้ดียิ่ง ๆ ขึ้น ส่วนในด้านการเดินทางคมนาคม พระองค์ก็มักทรงตรวจตราและพัฒนาถนนหนทาง ถ้าคลองต่าง ๆ ให้ใช้เป็นทางสัญจรไปมาได้ อย่างสะดวกสบายขึ้น ตลอดจนทรงห่วงใยสุขภาพอนามัยของประชาชนทุกเชื้อชาติ เช่น ทรงมุ่งหวังจะให้ชาวกะเหรี่ยงมาปลูกฝ้าย เป็นต้น

พระราชดำริในการพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ให้ทัดเทียมกับต่างประเทศ เพื่อการพ้นฝ่าภัยคุกคามจากการแสวงหาอาณานิคม ทำให้ทรงสำรวจ ตรวจตรา แก้ไขปัญหา และติดตามผลสืบเนื่องในด้านต่าง ๆ อยู่เสมอ ทั้งด้านการเมืองการปกครอง สาธารณูปโภค เศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา สาธารณสุข ความมั่นคง เป็นต้น ตัวอย่างเช่น มีพระราชดำริริเริ่มการทำสำมะโนประชากร เมื่อเสด็จประพาสที่ใดก็จะทรงสอบถามข้อมูลและบันทึกไว้ หรือไม่ก็สั่งการให้มีการสำรวจประชากรขึ้น อีกทั้งมีการปฏิรูปการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น มีการ

จัดการปกครองเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ขึ้นทำให้ราษฎรได้รับการดูแลอย่างทั่วถึงมากขึ้น นอกจากนี้ยังทรงให้ความสำคัญกับการตรวจตราสถานที่สำคัญ ๆ ของทางราชการอย่างสม่ำเสมอ เช่น ศาล เรือนจำ โรงตำรวจ โรงทหาร โรงเรียน ด้านการต่างประเทศพระองค์ก็มักดำเนินการแก้ไขข้อตกลงและสัญญาต่างๆ ที่ไม่เป็นธรรมให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น เรื่องแผนที่เขตแดนต่าง ๆ ส่วนด้านสาธารณูปโภค พระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญอย่างมาก กล่าวคือ ทรงสำรวจและติดตามผลสืบเนื่องจากการติดตั้งสายโทรเลขอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนี้ยังมีพระราชดำริให้ขุดคลองหลายสายและให้ขุดลอกคลองที่ตื้นเขิน ซึ่งเกิดผลดีต่อการสัญจรของประชาชน การค้าขาย และเศรษฐกิจของชาติ

นอกจากนี้ยังมี พระราชดำริในการสร้างขวัญกำลังใจ โดยการเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนราษฎรอย่างใกล้ชิด การที่พระองค์ทรงพบปะราษฎรด้วยพระองค์เองทำให้ทราบทุกข์สุขของราษฎรตามความเป็นจริง สามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างตรงจุด และยังมีประโยชน์ในด้านการสร้างขวัญกำลังใจ เพราะหากพระองค์เสด็จประพาสที่ได้ก็จะเป็นสิริมงคล เป็นเกียรติประวัติแก่ท้องถิ่นนั้น ๆ พระองค์จึงเป็นที่เคารพเทิดทูนและเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชาติ เสริมสร้างความมั่นคงเป็นปึกแผ่นสืบไป

ภาพรวมเกี่ยวกับการพัฒนาประเทศเหล่านี้ แสดงถึงสายพระเนตรที่ยาวไกล ทันทสมัย และพระราชดำริที่เปิดกว้างสู่โลกสากล พระองค์มีแผนพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ให้ทัดเทียมอารยประเทศ เนื่องจากขณะนั้นบ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะล่อแหลม มีภัยคุกคามจากชาติตะวันตกมาก การที่พระองค์ทรงเก็บข้อมูลและสั่งสมประสบการณ์จากการเสด็จประพาสมณฑลต่างๆ ในประเทศ จึงเป็นแนวทางให้ดำเนินการปฏิรูปบ้านเมืองส่วนท้องถิ่นต่อไป

๓. คุณค่าของเนื้อหาด้านการประเทืองอารมณ

การอ่านพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดความเพลิดเพลินไปในตัวเพราะผู้อ่านจะได้รับความรู้ เรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่ที่แปลกใหม่ เหมือนกับผู้อ่านได้เดินทางไปทีนั้น ๆ ด้วยตนเอง หรือหากเคยไปแล้วก็นับเป็นการทบทวนความทรงจำระลึกถึงความหลังและอาจรับทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงบันทึกเนื้อหาอย่างละเอียดจนผู้อ่านสามารถติดตามได้

ในการบันทึกถึงธรรมชาติ ยังสามารถทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ร่วมคล้อยตามสิ่งที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ เช่น พระองค์มักทรงบันทึกถึงบรรยากาศของน้ำตกไว้อย่างประณีตละเอียดลออจนทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการถึงความงดงามตามที่ทรงกล่าวถึงไว้เหมือนได้เข้าไปอยู่ในเรื่องราวนั้นด้วย สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์เพลิดเพลินคล้อยตามเรื่องราวได้เป็นอย่างดี การบันทึกที่ทำให้ผู้อ่านคล้อยตามสิ่งที่พระองค์ทรงบันทึกถึงนี้ จึงเป็นการเปิดโลกจินตนาการของ ผู้อ่านให้กว้างไกล เกิดภาพเกิดความรู้สึกร่วมในเรื่องราวนั้น ๆ

นอกจากนี้พระองค์ยังใช้กลวิธีแทรกเนื้อหาหรือเรื่องราวที่ก่อให้เกิดความเพลิดเพลินไว้ตามส่วนต่างๆ ทำให้เกิดความน่าสนใจชวนติดตาม เช่น เรื่องเล่าหรือวรรณกรรมประจำถิ่นซึ่งเป็นเรื่องแปลกใหม่ไม่เคยได้ยินมาก่อน ตลอดจนอารมณ์ขันจากเหตุการณ์ที่ทรงบันทึกถึง บางเรื่องอาจเป็นเรื่องร้ายแรงที่ควรตำหนิติเตียน แต่พระองค์กลับใช้วิธีการบันทึกถึงแบบเสียดสีเหน็บแนม จึงทำให้ดูเป็นเรื่องที่ไม่ร้ายแรงเท่าที่ควร แต่ก็เหมือนการปราชญ์อยู่ในที่ว่า หากทำผิดอีกก็จะถูกบันทึกไว้เช่นนี้และยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์เอาพระทัยใส่เรื่องดังกล่าวไม่ได้ละเลยแต่อย่างใด

อนึ่ง การอ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้ยังทำให้ผู้อ่านเกิดความภาคภูมิใจที่ได้ทราบถึงเรื่องราวที่เป็นพระราชกิจและพระราชอุปนิสัยส่วนพระองค์ของพระองค์ เสมือนผ่านการเล่าสู่กันฟังจากพระองค์เอง และการอ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้ อาจทำให้ผู้อ่านเกิดแรงบันดาลใจในการใช้ชีวิตอย่างละเอียดประณีต กล่าวคือ ได้รับแบบอย่างการปฏิบัติพระองค์ในด้านของความวิริยะอุตสาหะ ถึงแม้พระองค์จะเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชที่มีพระราชภารกิจมากมาย แต่ก็ไม่ทรงละเลยที่จะจดบันทึกไว้เพื่อระลึกถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ในชีวิต และยังคงคิดเผื่อแผ่ถึงบุคคลอื่นที่ไม่ได้เดินทางมาด้วย ผู้อ่านจึงมีความประทับใจต่อพระองค์มากขึ้น อีกด้านหนึ่งได้ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจต่อชาติบ้านเมือง อันเกิดจากการอ่านเนื้อหาสาระต่าง ๆ แล้วเห็นว่ากว่าที่ประเทศชาติจะเจริญรุ่งเรืองได้ถึงทุกวันนี้ ได้ผ่านอุปสรรคมาแล้วมากมายในอดีต และผ่านการพัฒนาปฏิรูปบ้านเมืองในหลาย ๆ ด้าน และยิ่งภาคภูมิใจที่มี พระมหากษัตริย์ที่ทรงเหนื่อยยากเพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง

จากเนื้อหาสาระดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นว่าพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันชุดนี้ มีคุณค่าหลากหลายมากกว่าที่จะเป็นเพียงเนื้อหาธรรมดาในบันทึกประจำวันทั่วไป คุณค่าของพระราชนิพนธ์ชุดนี้ต่อคนในสมัยของพระองค์ คือ เป็นเสมือนหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับการเดินทางไปในที่ต่างๆ ซึ่งก่อนหน้ารัชสมัยของพระองค์ยังไม่ค่อยมีหนังสือประเภทนี้ โดยในการบันทึกนั้นพระองค์ทรงปรารถนาที่จะบันทึกไว้ให้เป็นแนวทางและเป็นความรู้สำหรับคนที่ไม่เคยมาหรือคิดจะเดินทางตามรอยพระองค์ในอนาคต ซึ่งการบันทึกนั้นมีใช้การบันทึกอย่างพอเป็นพิธี แต่เป็นการบันทึกด้วยความตั้งใจว่าจะให้ละเอียดและเกิดประโยชน์มากที่สุด หากมองในฐานะที่ผู้อ่านเป็นคนในสมัยปัจจุบัน เมื่อได้อ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้แล้วก็เหมือนกับการมองย้อนอดีต ได้รับทราบข้อมูลความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรม อีกทั้งยังก่อให้เกิดความเพลิดเพลินจากการอ่านเรื่องเล่าและบรรยายกาศในท้องถิ่น ผู้อ่านจึงได้รับทั้งข้อมูลความรู้ที่ประโยชน์ และได้รับความเพลิดเพลินคล้อยตามสิ่งที่ทรงบันทึกถึง แม้เวลาและเรื่องราวที่ทรงกล่าวถึงจะล่วงเลยมานานนับร้อยปีแล้วก็ตาม แต่คุณค่าของงานชุดนี้ก็ยังมีอยู่ พระราชนิพนธ์ชุดนี้ของพระองค์จึงเปรียบเสมือนสารคดีที่มีคุณภาพชุดหนึ่ง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๔

กลวิธีการประพันธ์ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวัน การเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการเขียนแบบบันทึก ซึ่งเป็นการให้ข้อมูลตามความเป็นจริง โดยมีการแสดงความคิดเห็นและการแสดงเหตุผลประกอบ สำหรับพระราชนิพนธ์ของพระองค์นี้มีเนื้อหาที่มีความน่าสนใจในตนเองอยู่แล้ว ทั้งนี้เพราะเป็นการบันทึกประจำวันในขณะที่ได้เสด็จไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ หลายภูมิภาค ทำให้มีการบันทึกเรื่องราวทั้งข้อมูลท้องถิ่น ตลอดจนความรู้ ความคิดต่าง ๆ ที่แปลกใหม่ที่น่าสนใจ อีกทั้งพระองค์ได้มีกลวิธีการประพันธ์ที่ดี สามารถดึงดูดความสนใจและชวนติดตามได้เป็นอย่างดี

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลักษณะการเขียนบันทึกถ่ายทอดประสบการณ์เรื่องราวในแต่ละวัน การเรียบเรียงข้อความจึงเป็นการใช้ภาษาที่มีความเรียบง่ายเป็นหลัก เพื่อให้สามารถเล่าสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นได้อย่างครบถ้วนชัดเจน แต่ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงใช้ศิลปะการประพันธ์ที่หลากหลายน่าสนใจ โดยในการศึกษากลวิธีการประพันธ์ในที่นี้ จะเน้นการศึกษาในด้านกลวิธีการนำเสนอ และกลวิธีทางการใช้ภาษาที่มีส่วนทำให้พระราชนิพนธ์ของพระองค์มีคุณค่าต่อผู้อ่านในยุคต่อมา

๔.๑ กลวิธีการนำเสนอ

การนำเสนอพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันนั้นเป็นการถ่ายทอดสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นและความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ มีลักษณะเด่นในเรื่องการให้ความสำคัญกับรายละเอียดซึ่งส่งผลให้เป็นบันทึกที่มีข้อมูลครบถ้วนชัดเจน และยังมีกรนำเสนอในรูปแบบอื่น ๆ ได้แก่ การนำเสนอตามลำดับ การเปรียบเทียบ การการอ้างอิง การแสดงความคิดเห็น และแสดงอารมณ์ขัน ดังนี้

๔.๑.๑ การนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอุปนิสัยที่ละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งสังเกตได้จากทรงปฏิบัติพระกรณกิจมากมาย แต่พระองค์ก็ทรงสละเวลาในการเอาพระราชหฤทัยใส่แม้รายละเอียดปลีกย่อยซึ่งเป็นเรื่องเล็กๆ น้อย ๆ เช่น อุณหภูมิ ขนาด ความยาว เป็นต้น พระองค์มิได้ทรงละเลย ทรงบันทึกไว้อย่างละเอียดลออ ทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการสร้างภาพ สร้างความรู้สึกคล้อยตามได้ ถึงแม้ไม่ได้ตามเสด็จด้วยก็ตาม

พระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการบันทึกข้อมูลที่ละเอียดชัดเจน มีความครบถ้วนสมบูรณ์ เนื่องจากมีการจำแนก แจกแจง บอกละเอียด การใช้หน่วยวัดหรืออัตราเปรียบเทียบ การยกตัวอย่างและการเปรียบเทียบ ซึ่งก่อให้เกิดภาพและความเข้าใจ ดังนี้

๔.๑.๑.๑ การจำแนกแจกแจงและให้รายละเอียด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกข้อมูลบางส่วนด้วยการจำแนก แจกแจง ทำให้เห็นถึงรายละเอียดเป็นส่วน ๆ อย่างชัดเจน บ้างก็มีการจำแนกเป็นข้อ ๆ โดยทรงบันทึกเรื่องที่จะอธิบายก่อน แล้วจึงจำแนกแจกแจงรายละเอียดของเรื่องนั้นประกอบ ตัวอย่างเช่น

ทรงจำแนกแจกแจงบ้านของราษฎรที่อาศัยอยู่ใกล้บริเวณด้านโป่งสะแกว่ามีบ้านต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งมีการแบ่งข้อมูลว่า บ้านใดมีคนไทย – คนจีนอาศัยอยู่มาก ทำให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับจำนวน ชื่อบ้านและเชื้อชาติของคนในท้องถิ่น ดังต่อไปนี้

ด้านโป่งสะแกขุนหมื่นไพร่ ๒๖ ที่ด้านไม่สำคัญมีอีกหลาย
อยู่ในบังคับพระพลสงครามทั้งสิ้น มีบ้านคนอยู่มาก มีชื่อบ้านหนอง
ขาว บ้านทุ่งสมอ บ้านห้วยตะพาน บ้านหนองแดง บ้านพวน บ้าน
น้อย บ้านดอนกระดี เป็นบ้านไทยมาก บ้านลาดหญ้า บ้านหนอง
บัว บ้านเกาะกว้าง บ้านศรีคะหิน บ้านท่ามะขาม บ้านอำเภอเมือง
บ้านเขาดก บ้านท่าพ้อ บ้านเขาถ้ำ บ้านสีโละ บ้านใหม่ บ้าน

สำรวจ บ้านเหล่านี้มีจีนมาก ทำไร่ยาบุหรี บ้านหนองหญ้า บ้าน
แก่งหลวง บ้านยางเกาะ บ้านกลอนโต บ้านท่าตะคร้อ บ้านจรเข้
เผือก บ้านห้วยแมงลัก ในบ้านเหล่านี้มีคนไทยมาก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๗๙)

นอกจากนี้ ยังมีการจำแนกแจกแจงข้อมูลเกี่ยวกับสินค้าออกของเมืองจันทบุรีว่า
มีสินค้าอะไรบ้าง ซึ่งพระองค์ก็ทรงหาข้อมูลและแจกแจงอย่างละเอียด พร้อมทั้งมีการเน้นย้ำ
จำนวนประเภทของสินค้าว่าเป็น ๑ ประเภท ส่วนสินค้าใดที่แบ่งเป็น ๒ ประเภทก็ทรงจำแนกไว้
เช่น พริกไทยที่เป็นสินค้าออกมีอยู่ ๒ ประเภท คือพริกไทยดำพริกไทยขาว พระองค์ก็จะทรง
จำแนกไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

การค้าขายในเมืองจันทบุรี ซึ่งเป็นสินค้าออกจากเมืองนั้น
คือ พริกไทย ๑ เข้า ๑ กระวา ๑ เร่ว ๑ น้ำตาลทราย ๑ พงทลาย ๑
รง ๑ แดงอุลิต ๑ เสื่อต่าง ๑ กระสอบ ๑ ผ้าพื้น ๑ ผ้าห่อหมาก ๑
ผ้าอบน้ำ ๑ เนื้อไม้ ๑ ฟืน ๑ ไม้ค้ำพลู ๑ ไม้ระกำ ๑ ไม้ตะเคียน
๑ ชีผึ้ง ๑ เปลือกปะโลง ๑ ไม้แดง ๑ กุ้งแห้งฟัด ๑ เยื่อเคย ๑
ปลิงทะเล ๑ ใต้ ๑ ยาสูบ ๑ คราม ๑ ถั่ว ๑ หวาย พศเดา ๑ ไม้
กระยาเลย ๑ พริกไทยนั้นมีเป็นสินค้าอยู่ ๒ อย่าง คือพริกไทยดำ
พริกไทยขาว ...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๖)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นการกล่าวถึงดอกไม้ที่ใช้ในพิธีต้อนรับราชทูตจากโปรตุเกส
ที่จัดขึ้นที่ราชบุรี พระองค์ก็ทรงบันทึกถึงดอกไม้ที่นำมาใช้ประดับในพิธีนี้ว่าเป็นดอกไม้ป่าเป็น
ส่วนมาก จากนั้นก็ทรงจำแนกแจกแจงว่ามีดอกไม้อะไรบ้าง ดังนี้

มีดอกไม้ป่ามาก ดอกไม้มีหลายอย่าง จัดได้งามเหมือน
บางกอกเหมือนกัน แต่ที่เราได้เห็นดอกกระดังงา, พิภูล, เข็มขาว,
เข็มแดง, ลำดวน, กรรณิกา, มะลิเป็นพื้น หงอนไก่, พุดซ้อน,
กระถิน, ลำเจียกมีมาก ที่เป็นดอกไม้ป่าแท้ๆ เหมือนดอกข้างน้ำ

ดอกไม้แดงกล้วยไม้ต่าง ๆ ดอกนมนตำเรียมีชุ่ม แต่ที่ยังไม่รู้จักชื่อก็
มาก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๒๒)

ส่วนการจำแนกรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ พระองค์ก็ได้ทรงจำแนกรายละเอียด
ของพระที่นั่งว่ามีส่วนปลีกย่อยอะไรบ้าง ทำให้เกิดภาพที่ละเอียดชัดเจน ดังนี้

พระที่นั่งสองหลังนี้หลังละ ... ห้อง ที่มุมพระที่นั่งทั้งสองหลัง
มีห้องย่อยออกไปทั้ง ๔ มุม สองหลังเป็น ๘ ห้องด้วยกันที่ พระที่นั่งต่อ
กัน มีมุขยื่นออกมาในระหว่างมุมที่ย่อ ข้างละสองห้องทั้งสองหลัง
ในระหว่างกลางมีเป็นทางปาสเซจแคบ ๆ เดินตลอดถึงกันทั้งสองหลัง
ในระหว่างห้องที่ย่อมุมพระที่นั่งทั้งสองหลังนอกหลังในมีเฉลียงโอบรอบ
กันกับห้องที่ย่อทุกแห่ง ที่ปาสเซจก็มีเฉลียงเหมือนกัน ที่หน้าห้องพระ
โรงมีเฉลียงตัดเสมอกับห้องย่อย แต่ข้างหลังมีพระจันทร์ครึ่งซีกออกไป
เป็นที่นั่ง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๐๓)

การบันทึกข้อมูลลงในบันทึกประจำวัน พระองค์มักจะทรงศึกษาเรื่องราวต่างๆ อย่าง
แจ่มแจ้ง ข้อมูลใดที่มีประโยชน์หรือน่าสนใจ พระองค์ก็จะทรงบันทึกไว้อย่างละเอียด มีเนื้อความ
ที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจที่กระจ่างชัด ดังตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกถึงการนมัสการบูชาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่พระปฐมเจดีย์ ซึ่งมีสถานที่
หลายแห่ง พระองค์ก็ทรงบันทึกไว้ทุกแห่งอย่างละเอียดตั้งแต่ลำดับที่ ๑ - ๒๗ และบางจุดก็ทรง
กล่าวถึงทิศทางตำแหน่งที่ตั้งไว้ด้วย ซึ่งเป็นการให้ข้อมูลที่ละเอียดครบถ้วนสมบูรณ์ ดัง
ตัวอย่างเช่น

...จะนับแต่ที่ปูชาก่อนที่ ๑ พระศรีมหาโพธิ์มุมตะวันออก
เฉียงใต้ ที่ ๒ พระปฐมเจดีย์เดิมจำลอง ที่ ๓ พระมหาธาตุเมือง
นครศรีธรรมราชจำลองอยู่ที่กระเปาะทิศใต้ ที่ ๔ พระศรีมหาโพธิ์
ตะวันออกเฉียงใต้ ที่ ๕ ไม้ม่วง ที่ ๖ ไม้เกษ ที่ ๗ ไม้จิก ที่ ๘ ไม้

นิโครธ ที่ ๙ ไม้ไทร ที่ ๑๐ ไม้หว้า ที่ ๑๑ ไม้รัง เจ็ดนี้อยู่ในกระเปาะ
ด้านตะวันตก พระศรีมหาโพธิ์อยู่บนทักษิณชั้นตรงวิหารพระไสยาสน์
เป็นที่ ๑๒ ที่ ๑๓ พระศรีมหาโพธิ์ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ ๑๖
ในโรงธรรม ที่ ๑๗ เก่งงเต็กแผ่นศิลาเขตรรมา ที่ ๑๘ พระคันธาราช
ในพระอุโบสถเข้าวงชั้นใน ที่ ๑๙ วิหารใต้พระแสงธรรมจักร ที่ ๒๐
พระนาคปรก ที่ ๒๑ วิหารทิศตะวันตกพระเข้าปรีนิพพาน ที่ ๒๒
พระพุทธรูปไสยาสน์ ที่ ๒๓ วิหารเหนือพระป่าเลไล ที่ ๒๔ พระประสูติ
ที่ ๑๕ วิหารตะวันออกพระสมาธิได้ตรัส ที่ ๒๖ พระปฐมเจดีย์ตรง
อาสนบูชา ที่ ๒๗ พระพุทธรูปในซุ้มบนองค์พระเจดีย์ รวมที่บูชาถึง
เท่านี้

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๘ - ๒๙)

ในการเสด็จประพาสหากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบพบเห็น
สิ่งแปลกใหม่หรือน่าสนใจ พระองค์ก็มักจะทรงบันทึกไว้อย่างละเอียด เพื่อให้ได้ข้อมูลที่
ครบถ้วนชัดเจน สามารถจินตนาการถึงสิ่งนั้น ๆ ได้ ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกเกี่ยวกับลักษณะของนกกกระต่ายตีวิดไว้อย่างละเอียด เพราะทรงเห็น
ว่าเป็นนกที่แปลก ไม่เคยทอดพระเนตรนกนี้ที่อื่น ดังนี้

...พระยากาญจนบุรีเรียกว่านกกกระต่ายตีวิด แต่เราไม่ได้เห็น
มีที่อื่นเลย เห็นมีอยู่แต่ที่แม่น้ำเมืองกาญจนบุรีนี้ สีตัวเป็นสีเทาและมี
ดำสลับ มีขนเป็นเส้นหงอน ตีนดำ มีเดือยที่หัวปีกทั้ง ๒ ข้าง ตัว
ขนาดนกพริก เป็นนกไม่มีนิ้ว หลังนอนกับพื้นแผ่นดิน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๗๗)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรไปไม่เป็นสัตว์ที่สมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้นำมาถวาย แล้วทรงเห็นว่าเป็นของแปลกจึง
ทรงบันทึกไว้อย่างละเอียดลออ พร้อมทั้งมีการเปรียบเทียบกับสิ่งอื่น ๆ เพื่อให้สามารถจินตนาการ
คล้อยตามได้ ดังนี้

อนึ่งเวลากินข้าวกลางวัน ๆ นี้ ดิศได้ใบไม้เป็นสัตว์มาตัวหนึ่ง ว่าจับอยู่บนใบมดกา มีหัวออกที่ตรงก้านใบ มีหนวดสั้น ๆ ๒ เส้น และนัยน์ตามีหัวอยู่แต่เพียงคอ ต่อนั้นไปเป็นใบไม้เรียวยาวตามรูปใบไม้ สีคล้าย ๆ ใบมะขามเทศ ที่กลางตัวนั้นยังมีแกนกระดูกไป ๆ จนถึงปลายใบ ใบพับเป็นข้อ ๆ เหมือนกับหักใบไม้ยกขึ้นได้ เหมือนหางแมลงป่อง มีตีน ๖ ตีน ๆ หลังเหมือนกับฉีกออกจากใบ ที่หางเป็นรอยแหวน ตีนคู่กลางก็เป็นใบไม้ฉีก ตีนคู่หน้ากว้างกว่าตีน ๒ คู่ที่ตามมาแล้ว ที่ริม ๆ ตีนเป็นรอยใบแห้งเหมือนฉีกใบไม้ไว้ค้าง ที่ปลายขามีเส้นเล็กกลมเหมือนดั่งขาตักแต่นแต่ยังเล็กอยู่ เป็นตีนทั้ง ๖ ตีน ปลายหางแตกออกเป็นสองแฉกแต่ยังสั้นอยู่ ข้างหลังสัตว์นั้นเป็นเหมือนหลังใบไม้ ข้างหน้าสีเข้มเหมือนหน้าใบไม้ สัตว์นี้เป็นด้วยใบไม้เป็นแท้ ไม่ต้องสงสัยเลย โดยยาวตั้งแต่หัวตลอดปลายหางนี้ หนึ่งกับกระเปียดครึ่ง โดยกว้างที่ตรงหาง ๒ กระเปียดครึ่ง มือเหนียว เอาขึ้นวางบนมือต่ายตามแขนทั่วไป เหมือนสัตว์ที่เป็นตัวแล้วจริง ๆ ขาหลังนั้นเวลาตั้งขึ้นทำท่าทางเหมือนตักแต่น วิธีจะเดินก็คล้ายตักแต่น เสียบเข็มก้าดประกบไว้วันยังค่ำแล้วยังไม่ตาย เป็นแต่ใบไม้ที่เป็นหางยกงอไม่ขึ้นเหมือนแต่ก่อน ช่องที่เสียบเข็มนั้นแห้งขาวเหมือนหนึ่งใบไม้ถูกเหล็กแทงขาด สัตว์อย่างนี้ได้เห็นแต่ก่อนทีหนึ่งแล้ว แต่ดูเหมือนจะใหญ่ยาวกว่านี้ เห็นจะเป็นด้วยใบไม้อื่น คราวนี้ได้ชอบใจอยู่จะไปไว้ในมิวเซียม

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๕ - ๒๖)

นอกจากนี้ ยังทรงบันทึกให้รายละเอียดเกี่ยวกับโคมไฟ ซึ่งเป็นของใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกไว้อย่างละเอียด โดยทรงบันทึกเกี่ยวกับรูปพรรณสัณฐานและความสว่างของโคม ไว่ดังนี้

โคม ๆ นั้นมีฝาชั้นนอกเป็นทกเหลี่ยม มีกระจกบานใหญ่กรูพอเต็มเหลี่ยม ๆ แผ่นกระจกห่างตัวโคมประมาณศอกเศษ ตัวโคมข้างในนั้นเป็นรูปกลม มีแก้ว ๓ เหลี่ยมโค้งกลมตามรูปโคม มีครอบทองเหลืองยึด แก้ว ๓ เหลี่ยมนั้นวางระยะห่าง ๆ กัน ประมาณสักนิ้วกึ่ง พอฉายไฟดูห่าง ๆ เหมือนหนึ่งติดกันเป็นพืด ๆ ตัวโคมนั้นสูง

ตั้งแต่พื้นประมาณ ๔ ศอก มีเสาเหล็กรับข้างล่าง ต่อขึ้นไป
 จึงเป็นโคมแก้วประมาณสองศอกคืบ กว้างศูนย์กลางประมาณศอก
 เศษ ที่ใต้นั้นเล็กเกือบจะเท่ากับโคมน้ำมันปรักโตเหลี่ยมขนาดใหญ่ ๆ
 แต่เป็นไส้กลมสองชั้น ถ้าเวลาจุดไส้รอบนอกเปิดสูงกว่าไส้รอบใน ไส้
 รอบในนั้นเปิดต่ำ ๆ ชับให้แสงไฟโตกว่าไฟปรกติมาก ที่น้ำมันนั้นอยู่
 ข้างบน มีหลอดแลดวงไขน้ำมันลงมาถึงไส้พอสมควรกับไฟที่จะกิน
 น้ำมัน

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๐)

๔.๑.๑.๒ การใช้หน่วยวัดหรืออัตราเปรียบเทียบ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการบันทึกหน่วยวัดต่าง ๆ ทั้งการบันทึก
 ระยะทาง อัตราเร็ว ขนาด ความยาว ความกว้าง ความสูง จำนวน ปริมาณ เวลาและอุณหภูมิ
 บ้างก็มีการคำนวณอัตราเปรียบเทียบเพื่อหาความถี่ ความเร็วต่างๆ ซึ่งการที่พระองค์ทรงบันทึก
 ข้อมูลอย่างละเอียดเช่นนี้ทำให้เกิดความละเอียด ชัดเจน จนกระทั่งสามารถเข้าใจ นึกภาพตาม
 หรืออาจเกิดความรู้สึกคล้อยตามได้ด้วย

ก. ระยะทาง / อัตราเร็ว

การเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ สิ่งหนึ่งที่พระองค์มักทรงให้ความสำคัญเสมอ คือ การ
 บันทึกระยะทางหรือเส้นทางในการเสด็จประพาส ว่าทรงประพาสผ่านที่ใดบ้าง แต่ด้วยทรงเป็น
 ผู้ที่ละเอียดถี่ถ้วน จึงมีการบันทึกระยะหรือความยาวของเส้นทางไว้ด้วย หรือในบางครั้งอาจจะ
 ทรงคำนวณเทียบกับเวลา หรือเปรียบเทียบการใช้เวลาในการเดินทางกับการทรงช้าง เป็นต้น

บางครั้งพระองค์ทรงนับจังหวะการเดินในแต่ละรอบ แล้วนำมาคำนวณกับเวลา
 ว่าใช้เวลาเท่าใด เช่น

เดินเรียงกันเป็นแถวดูพระเดินเร็ว ได้ลองให้พระวุฒิการถือ
 นาฬิกาสำหรับนับก้าวดูรอบหนึ่งได้ ๘๙๖ ก้าว คิดก้าวละศอกเป็น
 ๑๑ เส้น ๔ วา เดินใน ๔ นาทีบรรจบรอบ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๒)

นอกจากนั้น พระองค์ก็ทรงจับเวลาในการเดินทางถึงแต่ละหลัก แล้วคำนวณเวลารวม จากนั้นก็ทรงเปรียบเทียบกับเวลาในการเดินของช้าง ดังนี้

เดินทางวันนี้แรกออกเดินห้อยเต็มที่ได้ตรวจนาฬิกาทุกหลัก
เข่าปักหลักละ ๕๐ หลักรแรกที่ห้วยตะโก ๒๔ นาที หลักรที่ ๒ ถึงธรรม
ศาลา ๔๒ นาที รวมกันใน ๑๐๐ เส้นเดินถึงโมง ๑ กับ ๖ นาที ซ้ำ
กว่าฝีตีนช้างอยู่ถึง ๒๖ นาที...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓)

นอกจากการบันทึกเวลาในแต่ละวันแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงรวบรวมสถิติในแต่ละวัน แล้วนำมารวมในตอนท้ายเป็นการสรุปเวลาที่ใช้ในการเดินทางจากสถานที่หนึ่งถึงสถานที่หนึ่ง เช่น ทรงรวมเวลาและระยะทางตั้งแต่ปากแพรกเมืองกาญจนบุรีจนถึงเมือง ไทรโยค แล้วนำมาเฉลี่ยว่าในแต่ละวันใช้เวลาเดินทางเท่าใด ดังนี้

...จึงรวมระยะทางที่มาตั้งแต่กาญจนบุรีลองดู เมื่อวันที่ ๑
เดิน ๘ ชั่วโมง ๔๓ วันที่ ๒ เดิน ๘ ชั่วโมง ๓๐ วันที่ ๓ เดิน ๖
ชั่วโมง วันที่ ๔ เดิน ๗ ชั่วโมง ๒๕ วันที่ ๕ เดิน ๑๑ ชั่วโมง ๔๕
วันที่ ๖ เดิน ๔ ชั่วโมง ๓๐ วันที่ ๗ เดิน ๑๐ ชั่วโมง ๒๖ รวมเดิน ๗
วัน ๕๗ ชั่วโมง ๑๙ นาที ระยะทางตั้งแต่ปากแพรกเมืองกาญจนบุรี
จนถึงเมือง ไทรโยค ตามจดหมายที่ได้ลงเส้นเชือกวัดว่าเป็นทาง ๓,
๗๕๔ เส้น คิดถัวให้เดินเท่า ๆ กันทุกวัน ๆ ละ ๘ ชั่วโมง ๑๑ นาที
ทางวันละ ๕๓๖ เส้น ๖ วา เรือเดินร้อยละชั่วโมงครึ่ง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๘ - ๑๓๙)

ถึงแม้การเดินทางระยะใกล้ เช่น การเดินทางจากเรือไปปากถ้ำ พระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญโดยทรงบันทึกระยะทางไว้ว่าแต่ละระยะนั้น ๆ มีความยาวเท่าใด พร้อมทั้งทรงรวมระยะทางจากน้ำถึงปากถ้ำไว้ ดังนี้

...ข้ามฟากไปข้างขวามือเขาถางทำขึ้นไปถ้ำพระ ตั้งแต่ขึ้น
จากเรือไป ๖ วา ๒ ศอกถึงพื้นชั้นหนึ่ง แล้วขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ๘ วา
ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ๑๓ วา ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งยาวเส้นหนึ่งกับ ๘ วา เดิน
ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ๑๒ วาถึงปากถ้ำ รวมทางตั้งแต่น้ำขึ้นไปจนถึง ปาก
ถ้ำ ๓ เส้น ๗ วา ๒ ศอก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๓ - ๑๕๔)

ข. ขนาด

ในขณะที่เสด็จประพาสที่ต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็น
ความสำคัญต่อสิ่งรอบพระวรกาย โดยมักทรงบันทึกถึงอย่างละเอียด ชัดเจน มีการระบุหน่วยวัด
ในการบอกขนาด ลักษณะพื้นฐาน ความยาว ความกว้าง ความสูง ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกถึงขนาดของพลับพลาที่เมืองกาญจนบุรี ทำให้เข้าใจและกะประมาณ
ขนาดของพลับพลาที่ทรงกล่าวถึงได้ อีกทั้งยังจินตนาการถึงส่วนต่างๆ ของพลับพลา เช่น
ห้อง ชาน เป็นต้น ดังที่ทรงกล่าวถึงไว้ดังนี้

...พลับพลายาว ๘ วา คือแปลว่าตรงนั้นกว้างแต่หน้า
พลับพลาไป ๘ วา ยาวตลอดทั้ง ๒ พลับพลา ประมาณสัก ๒๕ วา
มีชานด้านหน้าตรง ข้างนอกกว้าง ๔ ศอกเศษ สำหรับนั่งเล่นริมน้ำ
หรือลงเรือเล่นได้ มีปราสาทพลับพลาติดกัน ทั้ง ๒ พลับพลา กว้าง
ประมาณ ๕ วา...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๖)

ทรงบันทึกถึงขนาดของปลาที่มีผู้นำมาถวายให้ทอดพระเนตร ซึ่งหากปลาตัวใดแปลก
พระองค์จะรับสั่งให้นำไปไว้ในพิพิธภัณฑ์

คุณสุรวงศ์เอาปลามาให้ดู ว่าไปลงอวนที่วังสตัง ได้ปลา
อีชุปตัวหนึ่ง วัดดูยาว ๓ ศอก กว้างศอกหนึ่ง เป็นปลาหนังหนาไม่มี
เกล็ด เป็นปลาใหญ่ในแม่น้ำนี้ ต้องกะเกณฑ์ให้มิสเตอร์ไปเยสตัดฟ์

ไปไว้มิวเซียม ต้องทำอยู่ ๗ ทุ่มจึงได้แล้ว ได้ปลาเลี้ยงอีก ๕๐ ตัว
ยาวศอกคืบ ๖ นิ้ว กว้างคืบ ๑

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑๖)

ในการเสด็จประพาสผ่านลำน้ำ พระองค์ก็จะทรงบันทึกถึงความลึกของลำน้ำ ตลอดจนความลึกตื้นในขณะน้ำขึ้น - น้ำลง ทำให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับการขึ้น - ลง ของน้ำซึ่งสัมพันธ์กับเวลาและฤดูกาลต่าง ๆ รวมทั้งอาจจะท่อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของน้ำในท้องถิ่นนั้นๆ ได้ด้วย ดังตัวอย่างเช่น

ในแม่น้ำนี้รู้สึกว่ามีน้ำขึ้นน้ำลงเป็นเวลา แต่เห็นจะไม่เกิน ๔
นิ้ว ๕ นิ้ว แต่ทำให้น้ำ ๆ เห็นจะมากนัก ดูที่เขาคราบน้ำขึ้นไป ๓
วา ๓ วาเศษ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๐)

ในการบันทึกข้อมูลเป็นตัวเลขและหน่วยวัดนั้น บางครั้งพระองค์ก็ทรงเป็นผู้วัดเอง บ้างก็มีผู้ตามเสด็จวัดให้ โดยการใช้เครื่องมือเฉพาะที่แตกต่างกัน เช่น อาจใช้บารอมิเตอร์วัดระดับความสูง ซึ่งเป็นเครื่องวัดที่ทันสมัยในขณะนั้น ดังตัวอย่างเช่น

อนึ่งเขาแดงจันทน์นั้น วัดด้วยบารอมิเตอร์ยอดสูง ๓๘๕
ฟิต คิดเป็นไทย ๒ เส้น ๑๗ วา ๓ ศอก ยอดต่ำ ๒๖๐ ฟิต คิดเป็น
ไทย ๑ เส้น ๑๙ วา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๑๓)

ค. จำนวน ปริมาณ

การบันทึกจำนวน ปริมาณทำให้ได้ข้อมูลที่ละเอียดชัดเจน มีการระบุตัวเลขหรือปริมาณที่แน่นอน ก่อให้เกิดมโนภาพและยังก่อให้เกิดความน่าเชื่อถืออีกด้วย ตัวอย่างเช่น

ทรงกล่าวถึงช้างและสิ่งของอื่นๆ ที่ใช้ในการประกอบพิธีต้อนรับราชทูตโปรตุเกส โดยมีการระบุจำนวน และประเภทของช้างไว้อย่างละเอียดชัดเจน ทำให้ผู้อ่านได้รับข้อมูลความรู้ที่ครบถ้วน ดังตัวอย่างเช่น

...มีข้างพระที่นั่งยืนเกยพลับพลาเชิงเขา ผูกเครื่องกุดัน พระที่นั่งละคอข้างหนึ่ง มีข้างนำด้วยอีกข้างหนึ่ง ข้างเชือกข้างหนึ่ง ม้าพระที่นั่งผูกเครื่องอานไทยเทพพนมและกุดัน ๒ อานฝรั่ง ๒ มี คันฉิ่ง ๔ แซ่หวาย ๑๖ มีปราข้างระวางข้างซ้ายมือ ๒ ปรา มีข้าง ระวางยืนปราละ ๒ ข้าง พลายข้างหนึ่ง ฟังข้างหนึ่ง ผูกเครื่อง ถมปิดพู่ตาข่ายผ้าปกหลังพร้อมหมอสวมเสื้อเสนาภูกฎ หมอมวมกุดัมปี หักทองขวาง ความญแต่งตัวเป็นทหารยืน ๒ ปรา ๔ ข้าง ข้างผูก สัปคับเขน ๔ มีเครื่องอาวุธทหารนั่ง ๒ หมอความญข้างแต่งตัวเป็นท หาร ข้างฟังผูกเครื่องพลูหุ้มปัสตุแดงคันข้างเขน ๓ ข้าง รวมใน กระบวนข้างเป็น ๗ ข้างทั้งฟังพลาย ข้างที่ต้องใช้คราวนี้พลาย ๗ ข้างฟัง ๗ ข้าง เป็น ๑๔ ข้างด้วยกัน ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๑๙)

ทรงระบุรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ และมีการระบุจำนวนห้อง จำนวนสระในวัง และ สถานที่รอบๆ วัง ทำให้เกิดภาพที่ละเอียดแจ่มชัด

...เรือนนี้อยู่พอสบาย ถ้าจะอยู่จริง ๆ ก็อยู่ได้ดีกว่ากรุงเก่า มาก เรือนข้างในมี ๔ห้องสองหลัง ๕ ห้อง ๔ หลัง ๖ ห้อง ๒ หลัง ๗ ห้องหลังหนึ่ง แถว ๑๕ ห้องหลังหนึ่ง มีห้องเครื่อง ๗ ห้องเฉลี่ยง รอบหลัง ๑ สระมีสระ ๑ แต่น้ำแห้งเรือนก็ยังคงดีกว่าที่กรุงเก่าเป็นหมด ที่ก่อสร้างในวัง นอกวังด้านใต้มีโรงม้า ๒ โรง โรงทหารปืนใหญ่โรง ๑ โรงรถอีกสกัดด้านทิศตะวันออกมาถึงเขื่อนเพชรโรง ๑...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๕)

ในการบันทึกถึงการหล่อพระพุทธรูปชินราชจำลอง พระองค์ได้ทรงบันทึกถึงปริมาณ ของทองที่ใช้หล่อพระในแต่ละส่วนไว้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นข้อมูลความรู้ที่มีประโยชน์ต่อคนในยุค ต่อมา

จำนวนทองซึ่งหล่อพระชินราชที่ได้บอกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่ ถูกต้อง บัดนี้ได้รายการโดยโทรเลขว่า พระวัดมีทองเข้าครั้ง ๖๐ ซึ่ง

ไทย พระหัตถ์ซ้ายเบาหนึ่ง เปนทอง ๘๐ ชั่ง พระเศียร ๒๘ เบ้า
ทอง ๑๑๒๐ ชั่ง พระองค์ ๒๕ เบ้า ทอง ๑๐๐๐ ชั่ง น้ำตัก ๓๖ เบ้า
ทอง ๑๔๔๐ ชั่ง ยังจะหล่ออีกท่อนหนึ่งต่อภายหลัง

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๔๕)

ง. กำหนดเวลา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความสนพระราชหฤทัยส่วนพระองค์ในการ
ทอดพระเนตรนาฬิกา เทอร์มอมิเตอร์วัดอุณหภูมิ และปรอทที่จะบันทึกเวลา พร้อมด้วยสภาพ
อากาศและอุณหภูมิอย่างละเอียดไว้ในบันทึกประจำวัน ซึ่งในการบันทึกเวลานั้น บ้างก็ทรงบันทึก
เวลาโดยประมาณ บ้างก็ทรงบันทึกเวลาอย่างละเอียด เช่น มีการระบุเวลาเป็นนาที ซึ่งเป็นการ
บันทึกข้อมูลที่ชัดเจนแน่นอน ตัวอย่างเช่น

ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ พระองค์ทรงบันทึกเวลาเมื่อเสด็จผ่านสถานที่
ต่างๆ เป็นระยะๆ ตลอดจนการเสด็จพระราชดำเนิน ทำให้ได้ผู้อ่านได้ทราบเป็นลำดับขั้นตอนว่าใน
แต่ละวันพระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระราชกิจหรือพระราชอิริยาบถอย่างไร ตัวอย่างเช่น

...เมื่อเข้าในแก่งนั้นอีก ๕ นาทีจะบ่าย ๔ โมง จน ๔ โมง ๒๕
นาทีจึงได้พ้นแก่ง เบ็ดเสร็จถึงครึ่งโมง...

...คราวนี้ถึงวังพระแท่นในแผนกที่ ล่วงเข้าไปถึง ๕ โมง ๕๐ แล้ว
นึกวิตกว่าจะข้ามแก่งปรังตาไม่ทัน แต่เห็นว่าจะไม่เป็นไร...

...ทุ่ม ๑ กับ ๘ นาที ถึงพลับพลา ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๖ - ๑๓๗)

...เวลา ๔ โมง ๒๕ ถึงทเลมหาราชขึ้นเป็นทางสามแยก
มาทางกลางบางนางร้าก็มาร่วมที่นั่นที่ทเลมหาราชนั้นเปนทุ่งใหญ่
เหมือนลานเท...

...เวลา ๕ โมง ๑๕ นาทีถึงบ้านเจ้าปลุก มีที่ร้างอยู่ริมทุ่งข้าง
ซ้ายมือ...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๙)

นอกจากทรงบันทึกเวลาอย่างละเอียดแล้ว ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงบันทึกเวลาโดยประมาณ กล่าวคือ มิได้ทรงระบุเวลาแน่นอนเป็นนาที แต่ทรงกล่าวถึงหน่วยเป็นชั่วโมง เช่น

วันนี้เวลาย่ำรุ่งไปที่วัดมหาธาตุ ทองยังไม่ได้ที่จึงได้เลี้ยงพระเสี้ยก่อน จนเวลาเช้า ๒ โมงจึงได้เททอง...

...ได้ออกจากเมืองพิษณุโลก เวลาเช้า ๕ โมงเศษ มาถึงที่นี่ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๘ - ๓๙)

วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสิบเอ็ดค่ำเวลา ๒ โมงเศษขึ้นไปทางตะพานเรือก้างหน้าไปตามฉนวน ๕๐ ห้อง...

...ออกจากวัดป่าโมกข์ เวลา ๔ โมงเช้า...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๔๒ - ๔๓)

จ. อุณหภูมิ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การวัดอุณหภูมิด้วยการใช้เทอร์โมมิเตอร์นั้น ถือว่าเป็นเครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งในการเสด็จประพาสที่ต่างๆ นั้น พระองค์มักจะทรงพกติดพระวรกายไว้เสมอ โดยมักสนพระราชหฤทัยในการจดบันทึกอุณหภูมิในระหว่างวัน มีการเปรียบเทียบและรวบรวมสถิติไว้ด้วย เช่น

ทรงบันทึกความแตกต่างของสภาพอากาศในระหว่างวันไว้อย่างเป็นลำดับขั้น ซึ่งมักจะใช้การกล่าวถึงเวลาประกอบ ทำให้เข้าใจได้ชัดเจนมากขึ้นเพราะช่วงเวลาและสภาพอากาศ มักเป็นปัจจัยในการกำหนดอุณหภูมิ เช่น เวลากลางวันอุณหภูมิจะสูง ทำให้เกิดความรู้สึกร้อน แต่พอเวลาและสภาพอากาศเปลี่ยนไป อุณหภูมิก็จะเปลี่ยนไป ดังนี้

อากาศที่เมืองเพชรบุรี เวลากลางวันอยู่ข้างร้อน แต่ถ้าหากว่าฝนจะตกยิ่งร้อนจัด แต่พอฝนตกแล้วเป็นหายร้อนทันที เวลากลางคืนเย็น จวนรุ่งหนาวต้องห่มผ้า หมอบเอบอเคอชอบว่าสบายดีกว่าที่ไหน ๆ ในเมืองไทย

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๓๕)

พระองค์มักทรงเปรียบเทียบเทียบอากาศในระหว่างวัน โดยมักจะทรงบันทึกอุณหภูมิเป็นหน่วยของศาฟาร์เรนไฮท์ (Fahrenheit) ดังเห็นได้จากตัวอย่างทั้ง ๒ ตัวอย่างนี้

อนึ่งเทอร์โมมิเตอร์ในวันนี้ เมื่อเวลา ๔ โมงเช้า ๘๒ ดีกรี
ในเวลาเที่ยง ๘๗ ดีกรี บ่ายลงก็ลดลงนิดหน่อยไม่มาก จนเวลา ๒
ทุ่มมี ๘๒ ดีกรี

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙)

เทอร์โมมิเตอร์เวลาเที่ยง ๘๕ กรมมเสศว่าในเรือแหวด ๙๑
เรารอคอยดูมาว่าจะถึง ๙๐ เมื่อไร จนถึงบ่ายสองโมง จนขึ้นถึง ๙๐
สามโมงขึ้นไป ๙๑ สามโมงครึ่งเป็น ๙๒ เป็นสิ้นเกณฑ์ขึ้นอยู่เพียง
เท่านี้ กรมมเสศว่า ๙๓ เป็นสิ้นเกณฑ์ขึ้น

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙๓)

จ. ราคา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดที่จะบันทึกอาชีพการค้าขาย
การแลกเปลี่ยนสินค้าของบ้านเมืองที่พระองค์เสด็จประพาสถึง และมักทรงระบุราคาของสินค้า
นั้นๆ ไว้ ซึ่งเป็นการสะท้อนถึงเศรษฐกิจ ค่าของเงิน อัตราการแลกเปลี่ยนเงินตรา การ
ทำมาหากิน อีกทั้งยังได้รับความรู้เรื่องราวได้ของราษฎรในสมัยนั้น ซึ่งระบุเป็นข้อมูลตัวเลขที่
ชัดเจน ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกถึงราคาฝางของราษฎรเมืองกาญจนบุรี ซึ่งเป็นสินค้าชนิดหนึ่งที่สร้าง
รายได้ให้กับเมืองกาญจนบุรีได้ดี จากการบันทึกของพระองค์ทำให้คนรุ่นหลังได้ทราบข้อมูล
เกี่ยวกับการประกอบอาชีพของชนพื้นเมือง อัตราเงินตำลึงซึ่งเป็นอัตราเงินของไทยในสมัยก่อน
ไว้ดังนี้

ที่ทำบ้านอื่นและเมืองศรีสวัสดิ์และหัวเมืองมอญ ๗ เมือง มี
พวกมอญ ละว้า ข่าสอูดตัดฝางบรรทุกแพล่องลงมาขายเมือง
กาญจนบุรีบ้าง ล่องลงไปขายถึงเมืองราชบุรีบ้าง ราคาฝาง ๓ ดุ้น

หน้าทาบ ๑ เป็นฝาขนาดใหญ่วราคา ๑๖ ตำลึง ฝา ๔ ดุ้นหน้าทาบ ๑ เป็นอย่างกลาง ราคา ๙ ตำลึง ฝา ๕ ดุ้น ๖ ดุ้นหน้าทาบหนึ่ง ร้อยดุ้นเป็นราคา ๖ ตำลึง ยังฝางย้อมดุ้นเล็กน้อยไม่ได้นับเป็นดุ้นขาย ขายกันหาบละบาท ราคานี้เป็นราคากลาง ปี ๑ ฝางออกเมือง กาญจนบุรีใหญ่เล็กประมาณสองแสนดุ้นเศษเสมอเป็นธรรมดา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๘๒)

ทรงบันทึกถึงราคาค่าบำรุงรักษาโคมไฟที่เมืองจันทบุรี ซึ่งเป็นค่าใช้จ่ายที่สูง ทั้งนี้เพราะเป็นเครื่องใช้ที่เป็นของใหม่ซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตก คนไทยยังไม่เข้าใจเรื่องการใช้ การดูแลรักษาเท่าที่ควร ดังนั้นจึงทำให้ต้องจ้างชาวตะวันตกให้เป็นผู้ดูแล ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรง บันทึกไว้ดังนี้

เงินที่ใช้ในการไลต์เฮาส์นี้ เก็บจากเรือลูกค้าเป็นต้นๆ ละ เซ็นครึ่งแต่ไม่พอ ต้องเอาเงินภาษีทำถนนเดิม คิดเงินตั้งแต่เดือน ๑๑ ปีจอฉศก มาถึงเดือน ๑๑ ปีกฤษศสปีตศก เก็บเงินตามเรือลูกค้า ๕๒ ซึ่งเศษ เงินขาดอยู่ ๒๒ ซึ่งเศษจึงจะพอ ต้องจ่ายเต็มให้คิดเบ็ดเสร็จ เปนค่าตามตะเกียงแลรักษาไลต์เฮาส์ปีละ ๗๕ ซึ่ง แต่ปีนี้มีมอเตอร์ ฟอกว่าขาดสัก ๒๐๐ เหรียญเศษ

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๑)

ทรงบันทึกถึงเรือกระวานซึ่งเป็นสินค้าออกของเมืองจันทบุรี ทำให้ทราบถึงอัตรา แลกเปลี่ยนเงินตรา และสภาพสังคมการปกครองว่ายังมีระบบที่ต้องส่งส่วยให้ทางการ แสดงให้เห็นว่าเป็นพืชที่สำคัญชนิดหนึ่ง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

เรือกระวานนั้นเปนของส่วยเสียโดยมาก กระวานปีหนึ่งมี ประมาณ ๗๐ หาบ ซื่อขายกันที่เมืองนี้ ตั้งแต่ ๑๗๐ บาทถึง ๒๐๐ บาท เรื่อนั้นผู้ไปหาเอามาปกเปลือกเอาแต่เมล็ดในไว้ แล้วส่ง เปนส่วย เหลือจากส่วยแล้วจึงได้ขายกันเปนราคาหาบละ ๔๐ บาท...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๓๗)

ในด้านกลวิธีการนำเสนอ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราช-
 อนุบัญญัติที่ช่างสังเกต และทรงละเอียดถี่ถ้วน เอาพระทัยใส่แม้เรื่องเล็กน้อย ทำให้พระราชนิพนธ์
 บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระองค์มีข้อมูลที่ละเอียด ชัดเจน สมบูรณ์
 ครบถ้วน มีการจำแนกแจกแจง ให้รายละเอียดต่างๆ นอกจากนี้ในการนำเสนอข้อมูลยังมีการใช้
 หน่วยวัดหรืออัตราเปรียบเทียบ ทั้งหน่วยวัดระยะทาง ความยาว ความกว้าง ความสูง จำนวน
 ปริมาณ เวลา อุณหภูมิ และราคา ทำให้ได้รับทราบข้อมูลที่ละเอียด เทียบตรง อีกทั้งในการ
 บันทึกถึงสิ่งใดก็มักจะมีการยกตัวอย่างและเปรียบเทียบ ทำให้ผู้อ่านได้รับข้อมูลที่สมบูรณ์ชัดเจน
 เข้าใจง่าย และสามารถเทียบเคียงกับความรู้หรือประสบการณ์เดิมได้ เกิดภาพและความรู้สึก
 คล้อยตามเรื่องราวต่าง ๆ ที่ทรงบันทึกถึง

๔.๑.๒ การนำเสนอตามลำดับ

ในการบันทึกเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ ในบันทึกประจำวัน พระบาทสมเด็จพระ-
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกข้อมูลอย่างเป็นขั้นตอน มีการลำดับความเวลาที่ดี โดยทรงเริ่ม
 บันทึกตั้งแต่เช้าจรดเย็น เนื้อหาเรียงลำดับสม่าเสมอ ทำให้ผู้อ่านไม่เกิดความสับสน ดังที่ได้เคย
 กล่าวถึงมาบ้างแล้ว

ส่วนเนื้อหาที่เป็นรายละเอียดในแต่ละวัน เช่น การลำดับความในลักษณะที่เป็นเรื่องเล่า
 หรือวิธีการนั้น นอกจากเนื้อหาที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว พระองค์ยังทรงเรียบเรียงได้เป็น
 ลำดับ มีการเชื่อมโยงต่อเนื่องและมีเอกภาพ กล่าวคือ ส่วนที่เป็นเรื่องราวและเรื่องเล่าต่างๆ
 พระองค์ทรงเรียบเรียงเนื้อหาตามลำดับเวลาและความสำคัญ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย และส่วนที่
 เป็นขั้นตอน วิธีการ พระองค์ก็ทรงบันทึกได้อย่างเป็นลำดับตั้งแต่เริ่มจนจบ สามารถเข้าใจ
 กระบวนการ ขั้นตอน วิธีการนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน และส่วนที่เป็นเส้นทางก็ทรงลำดับไว้อย่าง
 ชัดเจนเข้าใจง่าย มีการระบุตำแหน่งแห่งที่ที่สำคัญหรือทิศทางไว้ด้วย

๔.๑.๒.๑ การลำดับเวลา

พระองค์ทรงบันทึกประจำวันตามลำดับเวลาที่เกิดขึ้น ตั้งแต่เช้าเวลาจนเย็น ทำให้เกิด
 ความราบรื่นและเข้าใจง่าย เช่น

วัน ๑ ๆ ๒ วันนี้ตื่นย่ารุ่งแล้ว พรอท ๗๒ แต่งตัวมาลงเรือ
 แหวด ยังต้องคอยของอะไรอยู่บ้างเล็กน้อยประมาณสัก ๗ นาที จน
 โมง ๑ กับ ๓๕ นาทีจึงได้ออกเรือ ที่วัดเหนือพระมาชยันโต เรือแจว
 มาถึงหลัก ๕๐ สองโมง ๒๖ นาที ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๘๒)

ในส่วนเนื้อหาที่เป็นเหตุการณ์ก็ทรงบันทึกตามลำดับของเวลา กล่าวคือ ทรงเล่า
 เรื่องตั้งแต่เริ่มเกิดเหตุการณ์ เล่าถึงรายละเอียดของเรื่องตามลำดับเวลา จนจบเรื่องราวหรือ
 เหตุการณ์นั้น ๆ โดยที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวหรือเหตุการณ์นั้น ๆ ได้อย่างดี สามารถ
 จินตนาการเชื่อมโยงเนื้อหาได้ชัดเจน ตัวอย่างเช่น ทรงเล่าถึงเหตุการณ์ที่นายพรานถูกเสือกัดจน
 เสียชีวิต โดยทรงเล่าเรื่องตามลำดับเวลาและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ทำให้สามารถจินตนาการตามได้
 เกิดอารมณ์ความรู้สึกตื่นเต้นร่วมในเหตุการณ์นั้น ดังนี้

...เดิมตาพรานกับพวกไปล้อมช้าง ไปด้วยกันประมาณสัก
 ๓๐ คน หยุดนอนอยู่กลางป่า เวลากลางคืนที่ทับตะโก ชื่อม่วงคน
 หนึ่งนอนอยู่ใกล้กับตาปาน แต่เจ้าม่วงนั้นอยู่กลางที่เดียว เวลา
 กลางคืนเสือชะเง้อขึ้นไปบนแคร่ ลากเอาตัวอำยม่วงไป คนร้องกรือ
 กราวเอะอะกันขึ้น ได้ยินเสียงอำยม่วงนั้นสองหนก็เงียบไป ครั้น
 จะติดตามไปก็เป็นเวลากลางคืนมืดนัก รอกันอยู่จนรุ่งสว่าง ตาปาน
 ก็ออกตามไปคนเดียว พบรอยเลือดเป็นทางไป พบกางเกงและผ้าที่
 อำยม่วงม้วนงู ไปหน่อยหนึ่งก็พบขาข้างหนึ่ง ตาปานก็เอานั่นไป
 ด้วย แล้วไปพบตัวกัดกินเสียเพียงบั้นเอวแล้ว ตาปานจึงเอาตัวผู้นั้น
 ผูกเข้ากับไม้ให้แน่นแล้ว ชัดห้างขึ้นอยู่บนต้นไม้สักครู่หนึ่ง เสือก็มา
 กินที่ศพ ดิ่งเชือกมัดอยู่แน่นไม่หลุด ตาปานยังถูกไหล่รวบตัดหัวใจ
 ตาย...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๓ - ๑๐๔)

นอกจากนั้นยังทรงบันทึกถึงบุคคลตามลำดับก่อน – หลัง โดยเริ่มตั้งแต่ผู้ที่เกิดก่อน เรียงเรื่อยมาตามลำดับช่วงชีวิต เช่น ทรงบันทึกถึงการบูชาสังเวจเจ้าครองนครที่พิษณุโลก พระองค์ก็ทรงลำดับตั้งแต่ผู้สร้างนคร และกษัตริย์ที่สำคัญ ๆ ตามลำดับ ดังเช่น ทรงลำดับจากพระบรมไตรโลกนาถ (ครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑) พระอาทิตย์วงศ์ (ครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒) พระมหาธรรมราชา (ครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒) สมเด็จพระนเรศวร (ครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓) พระเอกาทศรถ (ครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘)

...ได้ตั้งเครื่องสังเวจบูชาเจ้าผู้ครองเมืองแต่ที่สำคัญ คือ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกซึ่งเป็นผู้สร้าง ๑ พระเจ้าไกรสรราชซึ่งเป็นพระมหาธรรมราชาองค์แรก ๑ พระรามศวรซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ๑ พระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งปรากฏพระนามว่า บรมราชาหน่อพุทธางกูร ๑ พระมหาธรรมราชา ซึ่งเป็นสมเด็จพระสรรเพชญ์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถมหาราช ๑ องค์หลังนี้ถือว่าเป็นที่ประสูติ

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๓๑)

๔.๑.๒.๒ การลำดับชั้นตอน

ในส่วนเนื้อหาที่เป็นพิธีกรรมหรือวิธีการต่าง ๆ พระองค์มักทรงบันทึกไว้อย่างละเอียด โดยมีการลำดับชั้นตอนตั้งแต่ต้นจนจบไว้อย่างละเอียด ทำให้เป็นข้อมูลที่บันทึกไว้อย่างครบถ้วน สมบูรณ์ จนอาจนำไปปฏิบัติจริงได้ด้วย ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกขั้นตอนการนมัสการพระที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ไว้อย่างเป็นลำดับชั้นตอน ทำให้ทราบลำดับพิธีการตั้งแต่เริ่มจนจบ ดังนี้

...อยู่จนพลบจึงขึ้นไปบนพระปฐมเจดีย์พบเสด็จยาย ท่านขึ้นไปก่อน สนนหากันอยู่บ้าง แล้วไปจุดธูปเทียนนมัสการพระที่วิหาร ตะวันออก มีเทียนเจ้าเซ็นด้วยคู่หนึ่ง เทียนเจ้าเซ็นอีกคู่หนึ่ง ขึ้นไปจุดที่ซุ้มคูหาพระพุทธรูปด้านตะวันออก และมีเทียนคู่จุดทั้ง ๔ ทิศ ร่ายเทียนรอบทักษิณทางบน เวลาจุดเทียนรายแล้ว เดินเทียนประทักษิณ ๓ รอบ พร้อมด้วยเจ้านายและมหาดเล็ก สมเด็จพระ

กรมพระท่านเดินได้รอบเดียวต้องหยุด แล้วสนทนากับสมเด็จพระเจ้าอยู่ข้าง เล็กน้อย กลับลงมาขึ้นที่ไปรยทานพระระเบียงชั้นนอก ดูหนึ่งจุด ดอกไม้เพลิง เป็นการสมโภชพระเจดีย์ จะมีต่อไปอีกสองวัน เป็น สามวันทั้งคืนนี้

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖)

นอกจากนี้ เมื่อคราวนี้ที่พระองค์เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ พระองค์ได้ทรง บันทึกวิธีการทอดกฐินของท้องถิ่นนั้นไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ทั้งการเตรียมของและวิธีการ ทอดกฐิน ดังนี้

...ทอดกฐินตำบลวัดหัวเวียง เขาจัดการทอดที่การเปรียญ เพราะโบสถ์นั้นน้ำจวนจะท่วม เครื่องบริกขารไม่มากนัก แต่เป็นของ อย่างที่ถือกันว่าเป็นของดี คือตุ๋นกระเจก หมอนปัก กระจ่าง บ้านถั่วย เป็นต้น คู่สวดก็ได้เครื่องบริกขาร อันดับได้สงบและหีบระฆัง หนักพลูปเทียน ได้ออกเงินช่วยองค์กฐิน ๒๐ บาท คู่สวดองค์ละ ๖ บาท ... วิธีที่จะทอดนั้นคือตั้งไตรและเครื่องบริกขารอ่างของกินไว้ กลางศาลา แล้วมีดอกไม้ธูปเทียนตามแต่จะมีมากเท่าใดมาวาง มั่วสุมอยู่ที่ไตร สัปบุรุษที่ไปมาน้อยเท่าใดไม่ว่านั่งล้อมกันอยู่ที่นั่น เจ้านายนั่งเก้าอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เป็นแถว พอพระลงนั่งเรียบริษัทยแล้วเอา สายสิญจน์กลุ่มหนึ่งมาคล้องโยงผ้าไตร แล้วจ่ายกันถือทั่วไปอย่าง หล่อพระ จึงมีหัวหน้าสัปบุรุษนำตั้งนมพร้อมกันก่อน แล้วว่าอรหัง สัมมาสัมพุทธโธ แล้วถวายกฐิน ผู้นำนำคนทั้งปวงว่าตามอย่าง เด็นเทียน...

(เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า : ๒๖ - ๒๗)

อนึ่ง พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับอาชีพของราษฎร จึงทรงบันทึกข้อมูลการ ประกอบอาชีพต่างๆ ไว้อย่างละเอียด โดยมีการลำดับความที่ดี เป็นขั้นตอน ทำให้เห็นภาพและ เข้าใจได้ง่าย โดยทรงกล่าวถึงวิธีปลูกต้นยา ตั้งแต่เริ่มต้นปลูกยา การดูแลรักษา จนกระทั่งการ เก็บเกี่ยวทำให้เห็นภาพรวมทั้งหมด ดังนี้

...เดือนหกลงมือพวนดิน เอาแกลบโรย เมล็ดยาโปรย เหมือนหนึ่งตกล้ำต้องรดน้ำทุกวัน กำหนดเดือนหนึ่งจึงจะเอาต้นยา ไปปลูกที่อื่นอีก พวนดินครบ ๓ ครั้ง แล้วจึงถอนยาไปปลูกใหม่ได้ ๒๐ วัน ยกร่องต่อไปอีก ๒๐ วัน จึงเด็ดยอดอีก ๑๕ วันลิดแขนง แล้วต่อไปอีก ๗ วัน ลิดแขนงอีก ๗ ครั้ง ปลูกยามาได้ ๓ เดือนกับสิบ วัน จึงหักใบริมดินมาบ่มไว้ ๓ วัน และฉีกก้านออกเสีย ม้วนแต่ใบ วางบนผ้า หั่นลงแผงผึ่งแดดผึ่งน้ำค้างได้ ๓ วัน ๓ คืน และตัดเป็น อัน ๆ ห้าอัน ซ้อนกันนับเป็นตั้งหนึ่ง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๖๘)

๔.๑.๒.๓ การลำดับเส้นทาง ทิศทางและตำแหน่งสำคัญ

ในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ พระองค์มักจะทรงบันทึกเส้นทาง ทิศทางและตำแหน่ง สำคัญๆ ไว้ ซึ่งอาจเรียกการบันทึกเส้นทางเหล่านี้โดยใช้คำเรียกต่างๆ เช่น ระยะเวลา บอกระยะทาง บอกระยะบ้าน เป็นต้น หรือในบางครั้งก็ทรงบรรยายเส้นทางโดยที่ไม่ได้ใช้คำเรียกก็มี ตัวอย่างเช่น

วันที่ ๗ วันนี้ได้ขึ้นไปดูเมือง ขึ้นตรงประตูเหนือ แล้วเลี้ยวมา หน้าเมืองดูป้อมกำแพง ชำรุดมากกว่าราชบุรี ไปจนถึงวัดท้ายเมือง แวะที่วัดเรียกว่าชุมพลชนะสงคราม แล้วกลับเข้าประตูข้างใต้ ซึ่งแบ่ง เขตเป็นฝ่ายทหาร ดูที่ว่าการและโรงทหาร แล้วไปแวะที่หลักเมืองซึ่ง มีศิลาจารึก

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๑๖)

ในการเสด็จประพาสทางทะเลพระองค์ทรงประทับในเรือพระที่นั่ง แต่ในการ บันทึกพระองค์มิได้ทรงบันทึกถึงแต่เรือพระที่นั่งเพียงอย่างเดียว ทรงบันทึกข้อมูลแจกแจง ครอบคลุมถึงเรืออื่น ๆ ที่รายล้อม พร้อมทั้งบอกตำแหน่งอย่างชัดเจน ทำให้ได้ทราบข้อมูล เกี่ยวกับตำแหน่งของเรืออย่างครบถ้วน เช่น

เรืออรรคราชแล่นมานั้น เรือกมุทมาลากับเรือปานมารุตไปนำ
เรือภริมย์ไปตรงเรือพระที่นั่ง เรือบุษบาแบ่งกลีบไปตรงท้ายเรือ ช่าง
หลังนั้นเรือไรชิงชันมาขวา เรือเขจรชคคตีมาซ้าย เรือกันโบดมากกลาง
ดูเปนหมู่กันงามงามดี

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๙ - ๒๐)

นอกจากนี้ ยังทรงบันทึกถึงชื่อเกาะและตำแหน่งของเกาะที่พระองค์ทรงประสบ
พบเห็นไว้อย่างละเอียด ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับเกาะที่อยู่ในพื้นที่นั้นได้อย่างดีตามที่พระองค์ทรง
แจกแจงตามทิศต่างๆ ไว้ เช่น

อนึ่งที่จอดเรือในช่องเสม็ดนี้ ตั้งเข็มดูข้างทิศเหนือเปนฝั่ง
ตลอดมาจนถึงวันตกเฉียงใต้ ในระยะตั้งแต่เหนือมานั้น แลเห็นศิลา
ขาวเปนที่สังเกตว่าคลองเมืองแกลงอยู่ที่นั่น ต่อมานั้นคลองกรุนที่ขึ้น
ไปเย็นวันนี้ ต่อไปนั้นอีกระยะหนึ่งเรียกว่าบ้านแพ ทิศใต้ไปจน
วันตกเฉียงใต้เต็มนั้นเกาะเสม็ด นอกเสม็ดไปนั้นเกาะท้ายจำเปรี๊ยะ
นอกเกาะนี้ออกไปเกาะเสม็ดฉลาม ทิศวันตกเฉียงใต้นั้นเกาะกูด
เปนเกาะใหญ่เกาะหนึ่งเล็กอยู่เกาะหนึ่ง ใกล้กัน แต่เรียกชื่อเดียว
เท่านี้ ต่อเกาะกูดไปนั้นเกาะทูลเกาะทลาย เกาะปลาตีนนี้เกือบเปน
ตัวนอกแล้ว อนึ่งแลเห็นเกาะมันอยู่ลิบ ๆ เกาะมันนี้เป็นสามเกาะ
แต่ถ้าเหลือบไปจากเรือเห็นเหมือนเกาะเดียว ต่อเพ่ง ๆ จึงเห็นเปน
สองเกาะ ยังไม่ครบสาม

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๓๖ - ๓๗)

ในเรื่องการลำดับความนั้น นอกจากที่พระองค์ทรงลำดับความดีโดยการจดบันทึกลำดับ
ตามเวลาในแต่ละวันแล้ว ในการเรียบเรียงข้อมูลที่เป็นเนื้อหาพระองค์ก็ทรงมีการลำดับความที่ดี
กล่าวคือ มีการลำดับขั้นตอนการเกิดก่อน - หลัง ตั้งแต่เริ่มต้น - สิ้นสุด บ้างก็เรียงตามลำดับ
ความสำคัญ และยังมีการบันทึกเส้นทาง ทิศทางและตำแหน่งสำคัญ ๆ อย่างเป็นลำดับ ซึ่งการ
ลำดับความที่ดีนี้มีคุณค่าในด้านก่อให้เกิดความเข้าใจง่าย มีความราบรื่นสละสลวยชัดเจน และ
เป็นระบบระเบียบชัดเจน

๔.๑.๓ การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอุปนิสัยช่างคิด ช่างสังเกต ช่างอ่าน และช่างจดจำ ทำให้ในการมีพระบรมราชาธิบายใด ๆ จึงมักจะทรงเล่าเชื่อมโยงหรือเปรียบเทียบ อ้างถึงสิ่งที่ได้ประสบพบเห็นหรือคุ้นเคยมาก่อน ในการเปรียบเทียบจึงมีทั้งการเปรียบเทียบกับ พระราชประสบการณ์เดิมของพระองค์และการเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคยดี ผู้อ่านจึง ได้รับความรู้ทั้งจากเรื่องราวที่พระองค์ทรงประสบพบเห็น และจากพระราชประสบการณ์ของ พระองค์ด้วย อีกทั้งเมื่อพระองค์ทรงประสบพบเห็นเรื่องราว เหตุการณ์ หรือสถานที่สิ่งของใด ๆ ในขณะที่เสด็จประพาส พระองค์ก็มักจะเปรียบเทียบถึงความคล้ายคลึง ความเหมือนความต่าง ของสิ่งเหล่านั้นเทียบกับสิ่งที่พระองค์ทรงได้เคยประสบพบเห็นมาก่อนหรืออาจเปรียบเทียบกับสิ่งที่ สามารถพบเห็นได้ทั่วไป เพื่อให้เกิดความชัดเจน สามารถเข้าใจและนึกภาพตามได้

๔.๑.๓.๑ การเปรียบเทียบกับพระราชประสบการณ์เดิม

ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ พระองค์มักทรงบันทึกถึงเรื่องราว เหตุการณ์ สถานที่ สิ่งของ ซึ่งเป็นรายละเอียดต่างๆ ของข้อมูลท้องถิ่น โดยในช่วงใดที่พระองค์ได้เคยเสด็จประพาส แล้ว ก็ทรงบันทึกเชื่อมโยงถึงพระราชประสบการณ์เดิมของพระองค์ ทำให้ผู้อ่านได้ทราบ เรื่องราวที่เกิดขึ้นปัจจุบันในขณะนั้น และเหตุการณ์ในอดีตประกอบด้วย จึงได้รับข้อมูลที่ ครอบคลุมสมบูรณ์ และอาจทำให้ได้เห็นถึงพัฒนาการหรือความต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปตาม กาลเวลาด้วย ดังตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สนองพระยุคลบาทตามเสด็จ ท้องที่ต่าง ๆ ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ ทำให้เมื่อพระองค์ได้เสด็จอีกครั้งในรัชสมัยของพระองค์ จึงมักทรงอ้างถึงเหตุการณ์ในอดีตนั้น ด้วย ดังตัวอย่างเช่น ทรงบันทึกถึงสมัยที่พระองค์ผนวชเป็นเณร ตามเสด็จรัชกาลที่ ๔ มา นมัสการพระเหลือและพระพุทธชินราช ไว้ดังนี้

...แวะเข้านมัสการพระเหลือซึ่งฉันได้ปฏิสังขรณ์แต่เมื่อยังเป็น เณรตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมานั้น เขาได้ขัดสีทองซึ่งเคยปิดหน้า จนสังเกตไม่มีใครได้ว่ารูปจะเป็นอย่างไรนั้นออก เห็นรูปชัดเจนดวง พระภักตร์งามอยู่เกินกว่าฉันได้เคยคเนว่าจะงาม แล้วเข้านมัสการ

พระชินราชซึ่งเวลานี้ลงรักแลตั้งเกยเตรียมจะปิดทอง แต่เกยเขาดัง
ไม่ได้ ไม่ใช่ผ้าบังยังพอแลเห็นได้ถนัด วิหารนั้นก็ทำช่องกระจกที่
หลังคาเฉลียง มีลั่นเลื่อนปิดให้มืด ฤๅเปิดให้สว่างได้ตลอด แต่เปน
ธรรมดาที่เคยเห็นอะไรแต่เมื่อเด็ก ๆ เป็นใหญ่โต บัดนี้ยอมลงไปเป็น
อันมาก...

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๒๔)

อีกคราวหนึ่ง เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสเกาะครามน้อย ครามใหญ่
พระองค์ก็ทรงเล่าถึงเหตุการณ์เมื่อคราวที่ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ
ครั้งยังทรงพระเยาว์ว่า ทรงได้สำราญพระราชอิริยาบถต่าง ๆ อย่างสนุกสนาน พร้อมทั้งทรงเล่าถึง
พระราชดำรัสของรัชกาลที่ ๔ ที่ตรัสกับพระราชโอรสพระราชธิดาในครั้งนั้น แสดงถึงว่า
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจดจำเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างแม่นยำ ถึงแม้
เหตุการณ์นั้นได้เกิดมาเป็นเวลานานแล้วก็ตาม ดังตัวอย่างเช่น

ข้างตะวันตกตรงปากช่องเกล็ดแก้วมีเกาะครามน้อยต่อมา
ครามใหญ่ เกาะนี้เราไปตามเสด็จทูลกระหม่อมครั้งหนึ่งแล้ว วันนั้น
เวลาเย็นแล้วคลื่นจัด เรากับเจ้านายทั้งปวงพากันเก็บหอยบ้าง คุยน้ำ
ริมหาดบ้าง ถ้าคลื่นมาแล้ววิ่งหนีเปนสนุกที่สุด ที่สูงขึ้นไปริมไม้
มีหอยเม่นฤๅพวกที่เราเรียกว่าหอยกระปุกบ้าง ตั้งกองเที่ยวหากัน
ขนานใหญ่ บ้างก็เล่นลูกหญ้าที่เรียกว่าลูกลมกลิ้งตามลมวิ่งไล่กัน
ครั้นเวลาเย็นจนค่ำทูลกระหม่อมรับสั่งว่า “ลูกจากรับไปเถิด” ต่าง
คนต่างก็พากันวิ่งมา แต่ฟ้าน้องหญิง* กับเจ้าอีก ๒ คน คือ ภักทร
นั้นคนหนึ่ง กับใครอีกจำไม่ได้หายไป ทูลกระหม่อมรับสั่งให้เที่ยวค้น
จนค่ำก็ไม่ได้ตัว เราก็กึ่งเดินตามหากก็ไม่พบ จนค่ำมืดทีเดียวจึงได้
ตัวมา เพราะหลงเดินไปไกลกลับมาไม่ไหว

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๒๒ - ๒๓)

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์

นอกจากนี้ เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรบ้อมปราการต่างๆ พระองค์ก็ทรงเชื่อมโยงถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรงผนวชและเสด็จประพาสบ้อมดังกล่าวแล้วได้พระราชทานชื่อไว้ด้วย ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับที่มาของบ้อมเหล่านั้น ดังนี้

...บ้อมนั้นทำก็คล้าย ๆ กับที่ปากน้ำเจ้าพระยาไม่ผิดอะไรกันนัก แต่ยังไม่ชื่อ มาเมื่อทูลกระหม่อมยังทรงผนวชอยู่นั้น เสด็จออกมาทอดพระเนตรเห็นบ้อมถามชื่อไม่มี จึงประทานชื่อบ้อมเขาแหลมสิงห์นั้นว่า (บ้อมไพร่พินาศ) บ้อมหัวแหลมนั้นว่า (บ้อมพิมาภูเข้าศึก) แลบ้อมทั้ง ๒ นี้มีที่ไว้ดินดำแลเป็นพร้อม มาครั้งทูลกระหม่อมเสด็จมา ท่านทรงเห็นว่าไม่มีราชการสิ่งใดแล้วบ้อมก็ทรุดโทรมมาก จึงรับสั่งให้ขนปืนไปไว้เสียที่เมืองบ้อมนั้นจึงเป็นบ้อมเปล่าทั้ง ๒ บ้อม

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๗๒)

๔.๑.๓.๒ การเปรียบเทียบกับสิ่งทีคนทั่วไปคุ้นเคย

ด้วยพระราชอุปนิสัยที่ทรงช่างสังเกต ช่างจดจำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์โปรดที่จะเปรียบเทียบสิ่งต่างๆ ที่ทรงประสบพบเห็นในขณะนั้นกับสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นมาก่อนแล้วหรือคนทั่วไปคุ้นเคยดี ซึ่งทำให้ผู้อ่านเข้าใจและเห็นภาพได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงเปรียบเทียบวิธีที่ตั้งวัดพระมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลกว่าคล้ายคลึงกับวัดโสมนัสและวัดมกุฏกษัตริย์ และมีลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงกับสถานที่อื่น ๆ เช่น พระวิหารและกำแพงคล้ายคลึงกับที่วัดพระมหาธาตุทุ่งยั้ง จังหวัดอุดรธานี ส่วนที่บานประตูมีลายสลักก้านขดคล้ายคลึงกับบานประตูวัดสุทัศนเทพวราราม เป็นต้น ซึ่งเป็นกรเก็บข้อมูลที่เป็นการรวบรวมข้อมูลเดียวกันจากที่ต่างๆ ให้มาอยู่ด้วยกัน ดังตัวอย่างนี้

...พระมหาธาตุจึงห่างฝั่งน้ำอยู่ประมาณ ๕ เส้น ที่ซึ่งตั้งวัดนั้นเป็นเนินสูงขึ้นไปหน่อย มีกำแพง ๔ ด้านอย่างเดียวกันกับพระมหาธาตุทุ่งยั้ง แต่มุมข้างหนึ่งย่อออกไปสำหรับพระอุโบสถ วัดข้างเหนือนี้ใช้พระอุโบสถเล็ก แลพระวิหารหลวงใหญ่ เช่น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำวัดโสมนัสแล้ววัดมกุฏกษัตริย์ ที่ทุ่งยั้งพระอุโบสถก็เล็กเหมือนกัน แต่ไม่สั้นลับเหมือนที่เมืองฝาง พระวิหารหลวงที่เมืองฝางก็เป็นลักษณะเดียวกันกับที่ทุ่งยั้งลายประตูก็เป็นลายสลักกำนวด แต่ที่ซึ่งเป็นภาพต่าง ๆ นั้นเป็นนกไกบั้งปิดทอง ...

...ลายประตูเป็นลายสลักกำนวดหน้าสัตว์ต่างๆ เหมือนอย่าง บานมูข แต่สลักบานเช่นนี้ ใช้ชุดไม้ลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่น บานวัดสุทัศน์ แต่เด่นออกมามากกว่าวัดสุทัศน์ ใช้ไม้หนาชุดเอาจริง ๆ ไม่ได้สลักลายมาทาบ ทำงามดีมาก

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๔)

เมื่อคราวเสด็จวัดป่าเลไลยก์ จังหวัดสุพรรณบุรี พระองค์ก็ทรงสังเกตเห็นคล่องและทรงเปรียบเทียบว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับคล่องหลอด ที่กรุงเทพฯ อีกทั้งยังมีลักษณะเป็นการสืบทอดตามกันเหมือนกับภูเขาทองที่พระนครศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ อีกด้วย ซึ่งเป็นการเปิดประเด็นกระตุ้นความคิดให้คนที่ไปวัดป่าเลไลยก์ นึกถึงความคล้ายคลึงกับคล่องหลอดและภูเขาทอง ดังนี้

...คล่องไปวัดป่าเลไลยก์นี้เป็นลักษณะคล่องหลอด วัดป่าเลไลยก์เองเป็นลักษณะภูเขาทองกรุงเก่าหรือภูเขาทองกรุงเทพฯ ซึ่งเอาอย่างกัน เป็นที่ประชุมไหว้พระในเดือน ๑๑

(เสด็จประพาสลำน้ามะขามเฒ่า : ๑๙)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงบันทึกถึงการสร้างคูและกำแพงของเมืองลพบุรี เมื่อครั้งที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงพระราชดำริสร้างเป็นพระนคร ว่ามีการสร้างกำแพงเมืองที่แน่นอนมั่นคงถึงสองชั้น เมื่อทรงกล่าวดังนี้แล้ว จึงทรงเปรียบเทียบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชดำริในการสร้างคูเมืองคล้ายคลึงกับสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้สามารถเทียบเคียงและเห็นภาพ เกิดความเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น ดังนี้

...ครั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นมาสร้างเป็นพระนคร จึงได้สร้างกำแพงเมืองนอกขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แนวประตูพญาด เพื่อจะ

ให้แขวงแสงสมเปนพระนครใหญ่ ที่ได้ป้องกันข้าศึกศัตรูทั้งภายใน
ภายนอก กำแพงเก่าชั้นนั้นก็เห็นจะไม่ได้รั้วจะคงไว้เป็นกำแพงสองชั้น
ดังพระราชดำริให้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรง
ชูดคลองผดุงกรุงเกษมเปนคูพระนครชั้นนอก แล้วจึงสร้างป้อมป้อง
ปัจจามิตร ปิดปัจจามิตร แผลงศัตรูราบ ปราบศัตรูป่าย ทำลายแรง
ปรปักษ์ วางไว้เป็นระยะ ๆ ตลอดลำคลอง ก็ทรงพระราชดำริที่จะใคร่
ก่อกำแพงรอบนอกอีกชั้นหนึ่งตามแนวป้อม แต่เห็นว่าเป็นการป่วย
การเรี่ยวแรงมากจึงได้งดไว้ เมื่อมีข้าศึกศัตรูมาอย่างไร ก็คิดตั้งค่าย
ชักป้อมต่อป้อมให้ถึงกันตลอด ก็จะเป็นกำแพงชั้นนอกขึ้นได้ในขณะที่
มีราชการ การที่ทรงพระราชดำรินี้เห็นจะเหมือนกันกับเมืองลพบุรี
ทีเดียว

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๒๒)

นอกจากนี้ ยังทรงเปรียบเทียบขนาดของก้อนหินว่ามีขนาดเท่า ๆ กับผลส้มโอ
และส้มเกลี้ยง ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีหลายขนาดทั้งเล็กทั้งใหญ่ใกล้เคียงกับขนาดของผลส้มที่ยกมา
เปรียบเทียบ การเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้อ่านสามารถนึกภาพและกะประมาณขนาดได้ ดัง
ตัวอย่างเช่น

ศิลาอยู่แห่งใดก็แลเห็นเป็นน้ำใจอยู่ที่ตรงนั้น ที่ใกล้ ๆ ร่องมี
ศิลาก้อนย่อม ๆ เท่าส้มโอส้มเกลี้ยง กลิ้งตาม ท้องเรือกระทบ
บ้าง...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๕)

นอกจากที่ทรงเปรียบเทียบให้ผู้อ่านสามารถนึกภาพกะขนาดซึ่งเป็นความรู้สึก
ทางตาแล้ว พระองค์ยังทรงเปรียบเทียบรสชาติอาหารซึ่งเป็นความรู้สึกทางลิ้น เทียบเคียงกับ
อาหารชนิดอื่น เช่น ทรงเปรียบเทียบว่าหอยกาบมีรสชาติเหมือนเนื้อเต่า ทำให้คนที่เคย
รับประทานเนื้อเต่าสามารถเทียบเคียงประมาณรสชาติของหอยกาบได้ ดังนี้

วันนี้เห็นแต่หอยกาบมีมาก ถ้าน้ำตื้นนอนกลิ้งอยู่กับกรวด
ระกะไป หอยนี้มีไซโตเปลา่ เขาว่ากินอร่อยด้วย เนื้อเหมือนกับเต่า
มีคนกินกันมาก เก็บฝากกันไปถึงบางกอกก็มี

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑๘)

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเปรียบเทียบว่าส้มโอที่ใดที่ไม่มีรสชาติดีร่อยเท่าที่เมือง
นครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และยังทรงเปรียบเทียบถึงข้อมูลปลีกย่อยอีกว่าแม้ในที่นครชัยศรีเหมือนกัน
ก็ยังอร่อยมากที่สุดที่อ่อมน้อยและอ่อมใหญ่ ซึ่งทำให้ได้ทราบเกี่ยวกับพืชพรรณและสินค้าที่เด่น
ของท้องถิ่นนั้น ๆ ดังตัวอย่างเช่น

พระยานครไชยศรี พระยาสมุทรสาครานุรักษ์ มาหาก็มียของ
มาให้เหมือนกัน ในของเหล่านี้ มีส้มโอนครไชยศรี ที่ขึ้นชื่อกันอยู่
ด้วย ไม่มีส้มโอที่ไหนจะดีกว่าที่นี่ แต่ถึงดังนั้น ไม่ดีไปทั่วทั้งเมือง
นครไชยศรี ดีแต่ที่อ่อมใหญ่อ่อมน้อยสองแห่ง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๗)

ส่วนด้านจิตใจและความรู้สึกนึกคิด เช่น ความเชื่อของคนที่มีต่อสถานที่
ศักดิ์สิทธิ์ ๒ แห่ง ได้แก่ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม และพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี
พระองค์ได้ทรงเปรียบเทียบให้เห็นถึงหลักฐานที่เชื่อถืออ้างอิงของทั้งแห่ง เปรียบเทียบกันทีละ
ประเด็น เช่น หลักฐานทางพุทธประวัติที่พระปฐมเจดีย์น่าเชื่อถือกว่า ส่วนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์
และของขลังต่างๆ ที่พระแท่นดงรังมีคนเชื่อมากกว่า เป็นต้น โดยเมื่อทรงเปรียบเทียบทุกประเด็น
แล้ว จึงทรงสรุปว่าจะเชื่อถือสิ่งใดก็ไม่ผิดหากมีจิตมุ่งมั่นต่อพระพุทธรูป เพราะสถานที่ทั้งสอง
แห่งนี้ล้วนแต่ทำให้ระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้าทั้งสิ้น ดังนี้

ผู้ที่รู้อยู่ทั่วถึงจะไหว้กราบในที่ที่มีพระพุทธรูป สถูปหรือสิ่งอื่นๆ
ซึ่งเป็นเจดีย์ฐาน หรือจะไหว้กราบในที่แจ้ง ในชายคาที่ไม่มี
เจดีย์ฐานก็ดี ต้องส่งใจระลึกคุณพระพุทธรูป แล้วไหว้กราบทุกครั้ง
ทุกคราว และพระแท่นดงรังนี้เล่าก็เป็นเจดีย์ฐานอัน ๑ ซึ่งควรส่งใจ
ระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้าที่เสด็จปรินิพพาน ในเมืองกุสินารา ที่ป่าร้างของ

มัลลกะษัตริย์ก็เหมือนหนึ่งได้นมัสการในที่นั้นเหมือนกัน ถึงพระปฐมเจดีย์เล่าก็เป็นคหฤชาเพราะเป็นที่ควรเชื่อว่า เป็นสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า เจดีย์ฐานต่างๆ ยกไว้เป็นเครื่องชักนำใจให้ส่งไประลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าโดยง่ายขึ้นกว่าที่จะนึกเปล่า ๆ เพราะดังนั้น ถ้าเจดีย์ฐานแห่งใดความเป็นที่เชื่อ ที่เลื่อมใส เพราะมีหลักฐานเป็นพยานสำคัญได้ ก็มีแรงจะชักจูงความเลื่อมใสให้มากขึ้น ซึ่งว่าเปรียบเทียบมาดังนี้ เพราะจะให้เป็นประโยชน์ที่จะได้นำความเลื่อมใสเท่านั้น ไซ้จะว่าพระแท่นไม้แท่วัฒนได้บุญ พระปฐมเจดีย์แท่วัฒนได้บุญนั้นก็มิได้...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๐)

ในการเปรียบเทียบที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ ทั้งการเปรียบเทียบกับประสบการณ์เดิม และการเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นไปคุ้นเคย มีคุณค่าในด้านที่ก่อให้เกิดความรู้เพิ่มเติมและมีความเข้าใจที่ตรงกันหรือเกิดภาพในจินตนาการที่ใกล้เคียงกันระหว่างผู้บันทึกและผู้อ่าน จึงสามารถเข้าถึงเรื่องราวได้อย่างลึกซึ้งชัดเจนยิ่งขึ้น

๔.๑.๔ การนำเสนอด้วยการอ้างอิง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาในด้านภาษา ทำให้ทรงบันทึกข้อมูลในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันได้อย่างละเอียดชัดเจน น่าสนใจ กอปรกับพระราชนิพนธ์ที่มีพระราชหฤทัยใฝ่ในการศึกษาเรียนรู้ มีพระราชวิริยะอุตสาหะโปรดการอ่านหนังสือต่างๆ พระองค์จึงทรงเป็นผู้ที่มีความรู้ในวิทยาการหลายแขนง จึงสามารถทรงพระราชาธิบายเรื่องต่างๆ ได้อย่างน่าเชื่อถือ โดยที่ยังทรงได้อ้างถึงแหล่งความรู้ต่างๆ ถึงแม้ว่าในสมัยนั้นยังไม่มีการศึกษาการอ้างอิงที่มีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจนเหมือนปัจจุบัน แต่พระองค์ก็ทรงใช้การอ้างอิงประกอบเรื่องราวในบันทึก ทำให้มีลักษณะเสมือนเป็นยุคเริ่มต้นของการเขียนงานวิจัย ซึ่งในบันทึกประจำวันของพระองค์ได้มีทั้งการอ้างอิงหลักฐานลายลักษณ์ และการสอบถามสัมภาษณ์บุคคล ดังนี้

๔.๑.๔.๑ การอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์

การอ้างอิงหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรมักได้รับการยอมรับเชื่อถือมากกว่าแหล่งอ้างอิงประเภทอื่น ซึ่งในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอ้างอิงถึงหลักฐานลายลักษณ์ต่าง ๆ หลายแหล่งด้วยกัน เช่น อ้างถึงพงศาวดารจดหมายเหตุ จารึก วรรณคดี ตลอดจนบทพระราชนิพนธ์ต่างๆ เป็นต้น ซึ่งทำให้ข้อมูลน่าเชื่อถือและน่าสนใจ ทำให้ผู้อ่านได้รับสาระความรู้ที่หลากหลาย ตัวอย่างเช่น

ทรงอ้างถึงหนังสือราชประวัติ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงแนะนำว่าหากผู้ใดสนใจที่จะศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์ให้ไปอ่านหนังสือ "ราชประวัติ" นี้ เพราะรัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ อีกทั้งยังทรงอ้างถึงจดหมายของเจ้าคุณกรมท่า ซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับมอบหมายจากรัชกาลที่ ๔ ให้เป็นผู้ดูแลงานบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ว่าได้วัดขนาดของพระปฐมเจดีย์ไว้อย่างละเอียดอย่างไร ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้ที่ละเอียดชัดเจน และมีแนวทางในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังตัวอย่างที่ว่า

พระปฐมเจดีย์นี้ทุลกระหม่อมได้เสด็จมาแต่ก่อน เมื่อยังทรงพระผนวชอยู่ ทรงเห็นว่าเปนของโบราณใหญ่โต เลื่อมไสมากและมีอัศจรรย์อยู่บ้าง ดังเสด็จที่วัดทรงแต่งไว้ในหนังสือที่เรียกว่า ราชประวัติให้ดูที่นั่นเถิด ...

ส่วนพระเจดีย์ตามจดหมายของเจ้าคุณกรมท่าท่านจดหมายไว้ดังนี้ ตั้งแต่พื้นทักษิณที่ ๑ ขึ้นไปถึงฐานบัวขวา สูง ๘ ศอกคืบ ตั้งแต่ทักษิณที่ ๒ ขึ้นไปถึงปากกระสัง สูง ๙ วาคืบนี้ว องค์กระสังสูง ๑๔ วา ๔ นิ้ว บัลลังก์สูง ๓ วาคืบ ๖ นิ้ว ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๓๒ - ๓๓)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นการอ้างอิงถึงหลักฐานจากพงศาวดาร และลิลิตเตล่งพ่าย ซึ่งพระองค์นำมาใช้อ้างอิง เปรียบเทียบเพื่อวิเคราะห์การสะกดคำว่า "ไทรโยค" ที่ปรากฏอยู่ตามหลักฐานต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น

เมืองไทรโยคนี้เขียนชื่อสเปล์หลายอย่างกันนัก มีอรรถกถา
ฎีกาแก้ไปต่างๆ ที่เขียนว่าไชโยคสกดตัว (ค) คิดดังนี้มีบ่อยๆ ใน
หนังสือพงศาวดารบ้าง ในลิลิตเตล่งพ่ายบ้าง ลิลิตเตล่งพ่ายที่ตีพิมพ์
ในคราวนี้เขียนว่าไชโยค แต่ที่เราได้เห็นลิลิตเตล่งพ่ายแต่ก่อน เขียน
ว่าไชโยค ...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๐)

ทรงบันทึกถึงเรื่องพระนอนที่วัดป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง โดยทรงเล่าถึงประวัติ
การชลอพระนอนนี้ เมื่อสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ แล้วอ้างอิงหลักฐานลายลักษณ์ว่าได้มี
การอธิบายถึงเรื่องนี้ไว้อย่างละเอียดในพระราชพงศาวดารและคำประกาศที่จารึกแผ่นศิลาที่ผนัง
พระอุโบสถ ดังนี้

พระนอนองค์นี้คือที่พระราชสงครามชลอในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
พระสรรเพชญ์ที่ ๗ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ความพิสดารแจ้งอยู่ในพระ
ราชพงศาวดารนั้นแล้ว พระนอนองค์ยาว ๑๑ วา พระอุโบสถพระ
วิหารการเปรียญทั้งปวงในวัดนี้สร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
ทั้งสิ้น ความแจ้งอยู่ในคำประกาศที่จารึกแผ่นศิลา ติดอยู่ในผนังพระ
อุโบสถ ซึ่งคัดไว้ในเยอแนลนี้ด้วยแล้ว...

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๔๒)

๔.๑.๔.๒ การอ้างอิงบุคคล

ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ พระองค์มักทรงบันทึกถึงสภาพการเดินทาง เวลา
อุณหภูมิ ระยะทางต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จผ่าน ซึ่งพระองค์อาจเป็นผู้ทรงตรวจวัดด้วยพระองค์เอง
บ้าง หรือข้าราชการบริวารผู้ตามเสด็จเป็นผู้ตรวจวัดบ้าง ในบางครั้งการบันทึกถึงสภาพดังกล่าว
พระองค์อาจอ้างอิงถึงบุคคลที่ทำหน้าที่ตรวจวัดและจดบันทึก แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็น
ความสำคัญกับผู้ติดตามเสด็จ และยังทำให้เกิดความน่าเชื่อถือได้อีกด้วย ทั้งนี้เพราะบุคคลที่ทรง
อ้างถึงในการจดบันทึกระยะทางเหล่านี้มักเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญชำนาญในด้านนี้โดยตรง จึง
ทำให้เกิดความน่าเชื่อถือว่าจะได้ข้อมูลที่เที่ยงตรงแม่นยำ ตัวอย่างเช่น

ทรงอ้างอิงถึงการรายงานสภาพลำน้ำ และอัตราเร็วของเรือ ของสมเด็จพระเจ้า-
ลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต หรือที่ทรงเรียกว่า “บริพัตร” ที่ทรงปฏิบัติหน้าที่
บัญชาการทหารเรือในขณะนั้นไว้ว่า

...ได้ความจากบริพัตร ว่าเวลาเรือกระบวนมาถึงระดับน้ำถึง
๕ ศอก แบ่งเข้าประตูเป็น ๓ คราว คราวหนึ่งถึงชั่วโมงหนึ่ง กินเวลา
๓ ชั่วโมง ต้องขึ้นอ่เดินตามลำคลองถึงร้อยละเส้นต่อ ๒๐ นาที...

(เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี : ๖)

ทรงอ้างอิงถึงการจดหมายรายงานระยะทางของ หลวงสุนทรพิมล (ทิน) ซึ่งดำรง
ตำแหน่งเป็นพันจันทนุมาศในการตามเสด็จประพาสไทรโยคครั้งนี้ว่า

ระยะทางวันนี้ ตามพันจันทนุมาศยื่นมหาดเล็กมีจำนวนทาง
ชลมารค แต่ทำราชวรดิษฐ์ถึงปากคลองบางกอกน้อย ๒๘ เส้น แต่
ปากคลองบางกอกน้อยถึงปากคลองตลิ่งชัน ๖๘ เส้น แต่ปากคลอง
ตลิ่งชันถึงปากคลองมหาสวัสดิ์ ๓๔ เส้น...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐)

นอกจากนี้ การสอบถามบุคคลหรือการสัมภาษณ์เป็นการอ้างอิงวิธีหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อยู่เสมอในการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ เช่นกัน โดยเฉพาะ
พระองค์มักจะทรงไต่ถามทุกข์สุข ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ วัฒนธรรมประเพณี ประวัติ
สถานที่ เรื่องราว ตำนาน นิทาน เป็นต้น จากข้าราชการหรือราษฎรในท้องถิ่น เพื่อให้ได้ข้อมูล
ท้องถิ่นอย่างแท้จริง และการอ้างอิงทำให้ทราบถึงผู้ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหรือเจ้าของเรื่องราวด้วย
ตัวอย่างเช่น

ทรงสอบถามหลวงพิบูลย์รัฐคาม ซึ่งเป็นข้าราชการในท้องถิ่น เกี่ยวกับตำนาน
เรื่องเล่าของอำเภอดิมบางนางบัว ซึ่งทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องเล่าของคนในท้องถิ่นนี้
จากข้าราชการในท้องถิ่นเอง จึงทำให้เกิดความน่าเชื่อถือ ดังนี้

ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง
เตี้ยนี้ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์ ว่า
แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็น
ชาวบ้านเดิมบางนี้ พระเจ้าแผ่นดินองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ
ได้ข่าวนางงามนี้ต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่
บ้านนางลือ แขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่เขากี่บ้านกำมะเขียนแขวง
อำเภอเดิมบางนี้ ...

(เสด็จประพาสลำน้ามะขามเฒ่า : ๑๓)

เมื่อคราวที่เสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์ได้ทรงสอบถามเรื่องการทำเรือกสวน
ไธนาของชาวจันทบุรี จากพระยาจันทบุรีและพระปลัด ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้กว้างขวางเกี่ยวกับเมือง
นี้เป็นอย่างดี ทำให้ได้ข้อมูลที่หนักแน่นน่าเชื่อถือ ดังนี้

บัดนี้จะว่าด้วยที่แผ่นดินแลไธนาเรือกสวน ซึ่งได้สืบได้ความ
แต่พระยาจันทบุรีแลพระปลัด เขาว่าที่แผ่นดินเมืองจันทบุรี ซึ่งจะทำ
ไธนาเรือกสวนต่าง ๆ ถ้าเป็นที่ดินเหลืองฤดินแดงฤดินแดงกับดิน
เหลืองปนกันแล้ว ที่นั้นจะทำไธนาเรือกสวนสิ่งไรก็งามดีมีผลมาก ถ้า
เป็นที่ดินดำฤดินดำปนกันกับดินเหลืองแล้ว จะทำสิ่งใดก็ไม่ใคร่จะมี
ผลมาก นาที่ทำในเมืองจันทบุรีในฝั่งตะวันตกมีประมาณ ๑๑๔๐๐ ไร่
ฝั่งตะวันออกมีประมาณ ๘๗๕๐ ไร่...

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๒๙ - ๑๓๐)

นอกจากทรงสอบถามจากข้าราชการในท้องถิ่นแล้ว พระองค์ยังมักทรงสอบถาม
ความต่าง ๆ จากราษฎรด้วยพระองค์เองด้วย เช่น ทรงสอบถามเรื่องการซื้อขายต้นยาและการ
ปลูกยา ที่เมืองกาญจนบุรี จากยายบิวยคนในท้องถิ่น ตลอดจนถึงให้ข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์
ของเชื้อชาติกับอาชีพของคนในท้องถิ่นนั้นอย่างชัดเจนตรงไปตรงมา ดังนี้

นี้เป็นคำยายบิวยว่า ยาซื้อขายกันในเมืองกาญจนบุรีนี้
พอแล้วออกไปจากเมือง ปีหนึ่งประมาณสัก ๑๐๐๐๐ ลัง แต่ไธยานั้น
ต้องเปลี่ยนเสมอทุกสามปี ถ้าทำต่อไปถึง ๔ ปี ไธยาจืดลง จึงต้อง

เปลี่ยนที่ใหม่ ที่ทำยานี้คนไทยทำน้อยเป็นการไม่ถนัด ถ้าทำก็ทำแต่
พอกินเล็กน้อย ที่ซื้อขายนั้นเป็นพวกจีน และจีนเขยสู้นำเข้ามาก
การหาเงินของพวกไทยที่เป็นสินค้าออกจากเมือง เลิกมาแล้วเข้าป่า
ตัดฝางเสาไม้รวกไม้ขอนสัก...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๖๘ - ๖๙)

นอกจากพระองค์จะทรงเล็งเห็นความสำคัญของคนไทยแล้ว พระองค์ยังมี
พระเมตตาใต้ถามทุกข์สุข ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพของคนที่มีเชื้อสายต่างชาติด้วย
ตัวอย่างเช่น ทรงสอบถามคนลาวถึงเรื่องรายได้และการทำมาหาเลี้ยงชีพ จึงได้ความว่าจากที่
เข้ามาทำงานนั้น อาชีพรับจ้างทำทางรถไฟมีรายได้ดีที่สุด แต่การอยู่รวมกันมากทำให้เก็บเงินไว้
ไม่อยู่ จึงได้หันมาประกอบอาชีพรับจ้างเก็บฟืนตัดฟืนซึ่งได้รับเงินเป็นก้อนจึงคิดว่าดีกว่า ดังนี้

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมรรัฐ ๒ คน อุบล ๑
ศรีสะเกษคน ๑ ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างรถไฟ
ทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาท ได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่
ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มากก็จริงแต่มีที่เสียมาก อยู่ด้วยกัน
มาก ๆ อดเล่นคู่มือไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้
เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน

(เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า : ๓)

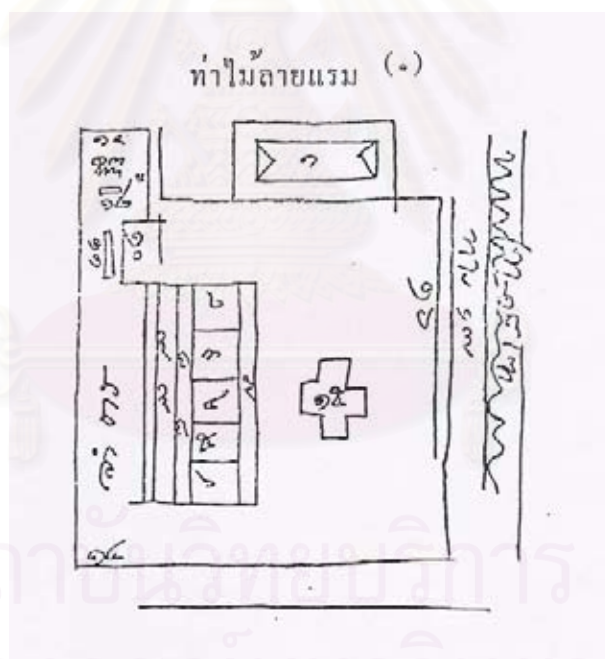
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสท้องถื่นใด ๆ พระองค์มักโปรดที่
จะเอาพระราชหฤทัยใส่สิ่งรอบพระราชวรกาย โดยการสังเกต ฟินิจวิเคราะห์ จากนั้น พระองค์
มักจะทรงค้นคว้าสอบถามเรื่องราวต่างๆ ทั้งจากเอกสารลายลักษณ์และการสอบถามบุคคล ซึ่ง
ทำให้พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์เป็นข้อมูลที่น่าเชื่อถือ และยังเป็นแหล่งรวบรวม
ความรู้ที่สำคัญอีกด้วย

๔.๑.๕ การนำเสนอโดยการใช้อุปภาพ

ก. การใช้ภาพวาด

การเสด็จประพาสในบางครั้ง พระองค์โปรดที่จะวาดภาพแผนผังของสถานที่ที่พระองค์ทรงให้ความสนพระทัยเป็นพิเศษ โดยทรงบันทึกอย่างละเอียดถี่ถ้วน เช่น มีการระบุตัวเลขไว้ในแผนผัง แล้วทรงพระราชธิบายไว้ด้านล่างว่าตัวเลขเหล่านั้นเป็นห้องอะไร เช่น เมื่อคราวเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู พระองค์ทรงวาดภาพแผนผังพลับพลาที่ประทับไว้หลายที่ ตัวอย่างเช่น

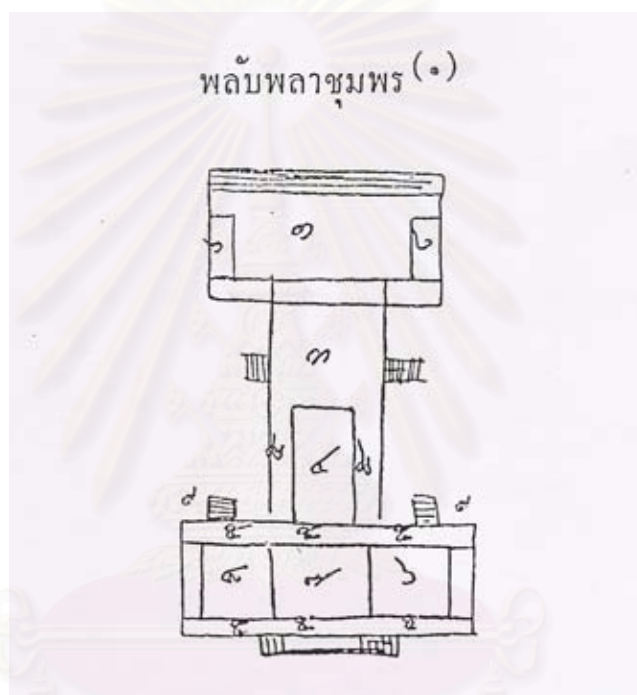
ทรงบันทึกแผนผังพลับพลาที่ประทับแรมที่ท่าไม้ลายไว้ตอนท้ายของสมุด เมื่อพิจารณาภาพแผนผังพลับพลาที่พระองค์ทรงวาดแล้ว ทำให้ทราบถึงจำนวนห้อง รูปพรรณสัณฐาน และสถานที่ใช้สอยต่างๆ ดังนี้ ทำให้เกิดภาพที่ชัดเจนมากขึ้น ดังนี้

๑ห้องพระโรง ๒ ห้องเรา ๓ ห้องนวด ๔ ห้องแม่เล็ก
 ๕ ห้องแม่กลาง ๖ ห้องเจ้าสาย ๗ เฉลียงปิด ๘ เฉลียงโถง ๙ ชาน
 ประรำ ๑๐ ชานโถงลงในลำธาร ๑๑ แคร่ในน้ำ ๑๒ ระหัดน้ำ
 ๑๓ ทำนบน้ำ ๑๔ ม่านสกัด ๑๕ กรงนก ๑๖ เฟิงพล ๑๗ ทาง
 ๑๘ เขา

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๓๒)

ในการเสด็จประพาสคราวเดียวกันนี้ พระองค์ยังทรงวาดแผนผังพลับพลาไว้อีกหลายแห่ง เช่น พลับพลาชุมพร, ประทับร้อนท่าแพะ, ท่าศาลประทับเช้า, บกอินทนิลประทับร้อน เป็นต้น อันแสดงให้เห็นถึงความเอาพระทัยใส่พลับพลาที่ประทับที่ข้าราชการและราษฎรตั้งใจสร้างถวายพระองค์ อีกตัวอย่างหนึ่งเป็นแผนผังพลับพลาที่ชุมพร พระองค์ทรงวาดไว้ทำให้ทราบถึงรูปพรรณสัณฐาน จำนวนห้องและการใช้สอย ดังนี้

๑ ห้องพระโรง ๒ ห้องมหาดเล็ก ๓ หอกกลาง ๔ ห้องนอน ๕,๖ เฉลียงโถง ๖ ห้องแม่เล็ก ๗ ห้องแม่กลาง ๘ ห้องเจ้าสาย ๙,๑๐ สวน

ที่พลับพลานี้ทำอย่างย่อม ห้องพระโรง ๓ ห้องเฉลียงรอบกันฝาเฉลียงเป็นห้องมหาดเล็ก ๒ ข้าง ที่อยู่ ๕ ห้องปลูกตามริ กันเป็นห้องนอน ๒ ห้อง ห้องน้ำห้อง ๑ เปิดโถง ๒ ห้อง เฉลียงรอบมีกันสาดอีกชั้น ๑ แขนงกล้วยไม้รายตลอด ตามเสาปลูกต้นชูดเลื้อยทุกเสา เรือนข้างใน ๕ ห้องขวางอีกหลัง ๑ ทำติดกันเป็นพื้นเดียว ปั้นเป็น ๓ ตอน เฉลียงด้านหน้าด้านหลังเปิดโถง ที่ลานข้างในพลับพลาตัดเป็นทาง มีหญ้าเป็นหย่อม ๆ ปลูกต้นไม้ต่างๆ มีต้นอ้อย

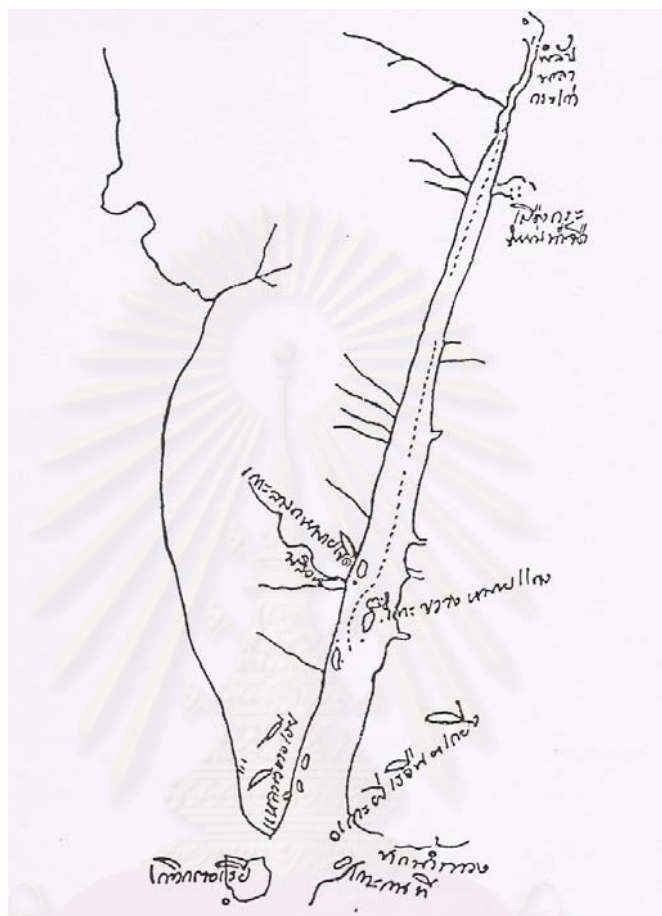
หมาก มะพร้าว และมีแคร่มีโรงที่นั่งเล่นต่างๆ มีกรงนกแปดเหลี่ยม
กรง ๑ ลิงลมตัว ๑ ลานข้างหน้ามีเรือนเจ้านายข้าราชการหลังละ
๕ ห้อง...

(เสด็จประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๒)

นอกจากแผนผังพลับพลาที่ประทับแล้ว พระองค์ยังได้ทรงวาดแผนที่บริเวณ
ชายแดนทางภาคใต้ของไทยที่กำลังมีปัญหาเกี่ยวกับอังกฤษอยู่ในขณะนั้นไว้ด้วย คือ บริเวณเกาะ
ชวางซึ่งความจริงเป็นของไทย แต่อังกฤษกลับทำแผนที่ให้เข้าใจผิดว่าเกาะชวางเป็นเกาะลุมุดที่มี
ขนาดเล็ก เพราะต้องการจะยึดเกาะชวางเนื่องจากเกาะชวางมีขนาดใหญ่กว่า พระองค์จึงทรง
เขียนแผนที่ประกอบไว้ ดังนี้

...ในสัญญาว่าเกาะนี้ใกล้ฝั่งข้างอังกฤษเป็นของอังกฤษ เกาะ
ใกล้ฝั่งไทยเป็นของไทย เว้นไว้แต่เกาะชวางเป็นของไทย แต่ในแผนที่
กับต้นแบกเป็นต้นหมายเอาเกาะลุมุดที่เป็นเกาะเล็กอยู่ใกล้ฝั่งอังกฤษ
ว่าเป็นเกาะชวางแต่มีสีเขียวให้ ส่วนเกาะชวางจริง ๆ ที่เป็นเกาะใหญ่
หลายเกาะ อยู่กลางแม่น้ำและใกล้ฝั่งข้างเรากลับหมายแดง เขาว่า
อังกฤษแกลังทำเข้าใจผิดเอาเกาะลุมุดเป็นเกาะชวางเสียเพื่อจะเอา
เกาะใหญ่ ...

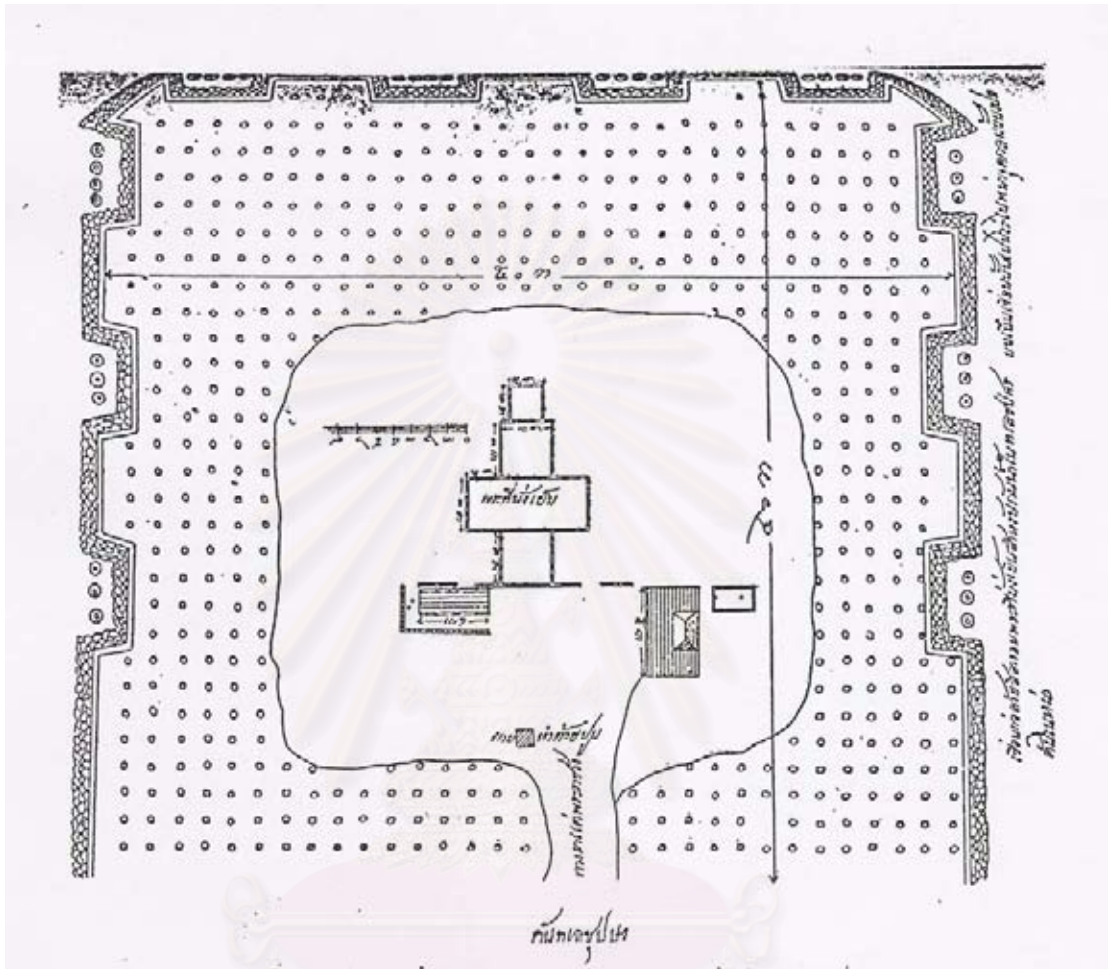
...แผนที่กับต้นแบกที่ลงเกาะเหล่านี้ตลอดไปจนปลายแหลม
วิกเตอเรียและระนองก็ดูไม่สู้ถูกต้องกับที่เห็นนัก จะเป็นแต่ลงไปเป็นเค้าๆ
ไม่ได้ทำการตรวจตราละเอียดนัก ทำแต่ผังพอที่เป็นสำคัญ เราได้
เขียนเค้าที่วิวาททราชนี้หยาบๆ ลงไว้ในหน้าโน้น

(เสด็จประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู : ๖๒ - ๖๔)

สถาบันวิทยบริการ

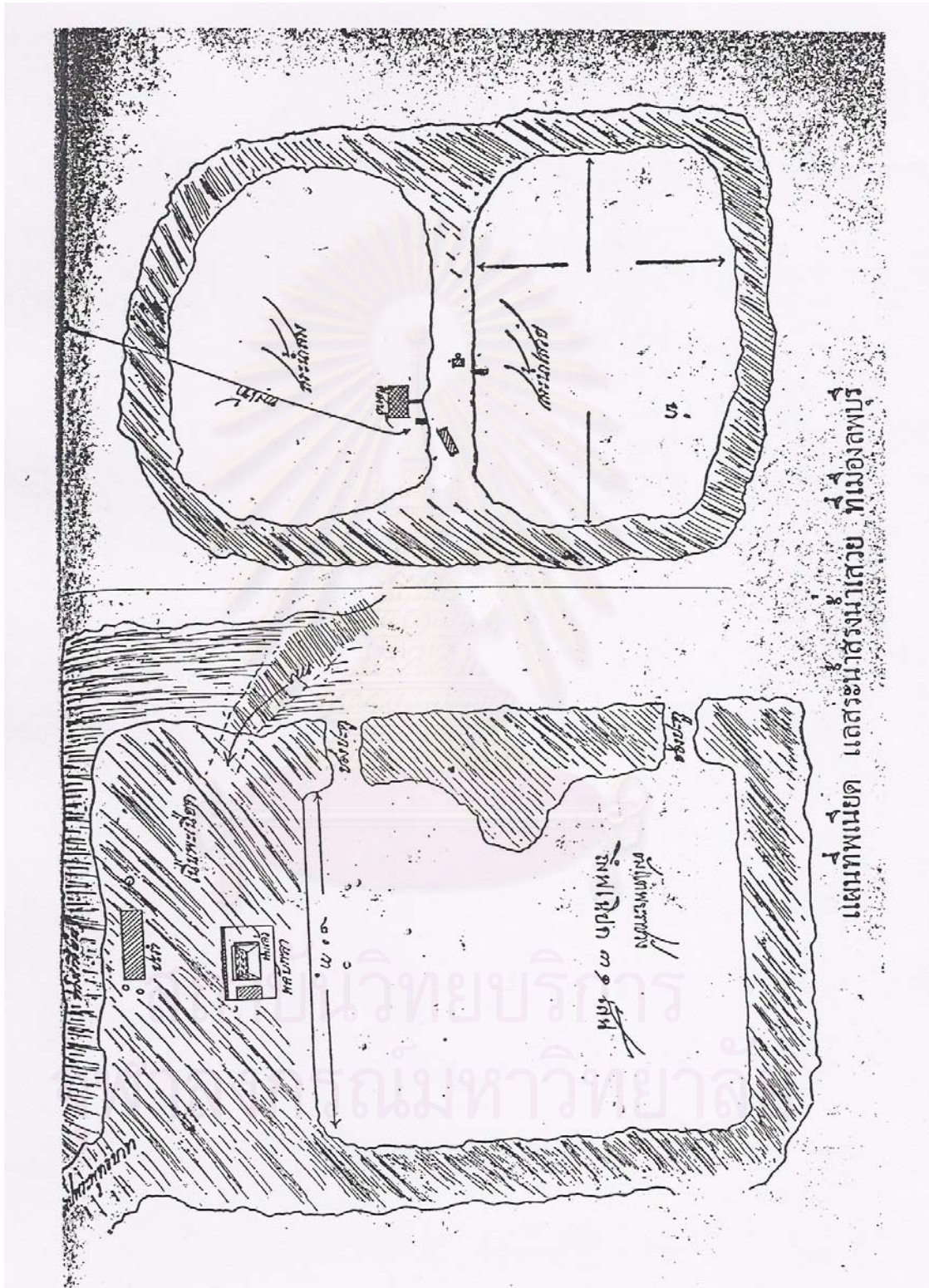
นอกจากที่ทรงวาดภาพเองแล้ว ในบางครั้งก็ทรงให้ผู้อื่นเป็นผู้วาดดังเช่น เมื่อคราวที่เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา ก็ได้มีการวาดภาพประกอบการเสด็จประพาสหลายสถานที่ด้วยกัน เช่น แผนที่เพนียด สระน้ำสงน้ำเสวยที่เมืองลพบุรี แผนที่พระที่นั่งเย็น ที่ทะเลชุบศรที่เมืองลพบุรี แผนที่แพที่ประทับแรมท้องพรหมาสตร์ ที่เมืองลพบุรี แผนที่ประทับแรมที่เมืองสิงห์บุรี แผนที่วัดนอนจักรศรี ดังตัวอย่างเช่น

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา)

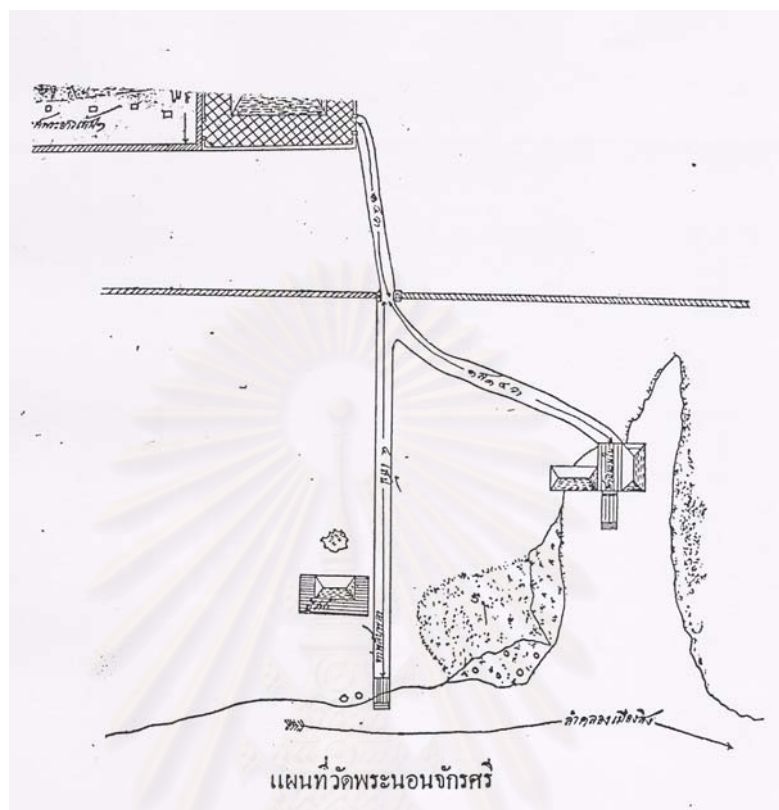
สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังเจดีย์ แดงระมาดร้างมาเสวย ที่เมืองลพบุรี

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา)

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา)

ข. การใช้ภาพถ่าย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการถ่ายภาพธรรมชาติ สภาพบ้านเรือน ราษฎรในท้องถิ่นที่พระองค์ได้เสด็จประพาส หรือโปรดที่จะฉายพระบรมฉายาลักษณ์ไว้เป็นระลึกขณะเสด็จประพาส ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วในเรื่อง “ความสนพระราชหฤทัยส่วนพระองค์” ในบทที่ ๒ ซึ่งในบางครั้งพระองค์ก็ได้ทรงถ่ายภาพไว้เพื่อประกอบกับเรื่องราวที่ทรงบันทึกถึง ในบางครั้งได้ทรงเก็บภาพความงามไว้ด้วยเหตุที่ทรงเกรงว่าจะทรงบรรยายความงามได้ไม่งามเท่าที่ทรงทอดพระเนตร จึงทรงบันทึกภาพไว้ด้วย ในบางครั้งก็อาจจะมีพระราชประสงค์เพื่อเก็บภาพไว้ดูเป็นที่ระลึก หรือเก็บไว้ให้ผู้ที่ไม่เคยไปได้ดู เช่น เมื่อคราวที่เสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชก็ได้ทรงถ่ายภาพพระมหาธาตุ และพระพุทธรูปสิหิงค์ เมืองนครศรีธรรมราชไว้ (พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๓๘ - ๒๔๐)

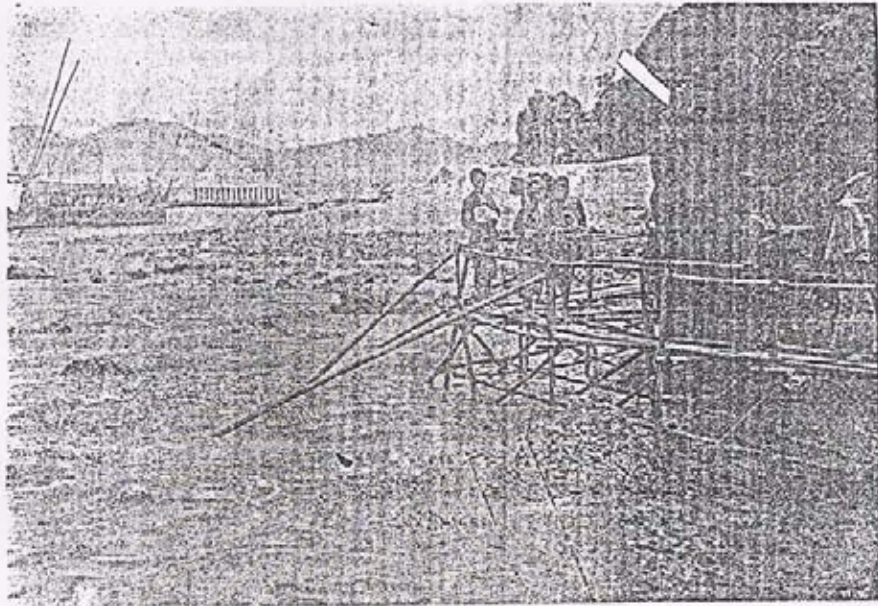

ตัวอย่าง ภาพทรงถ่าย

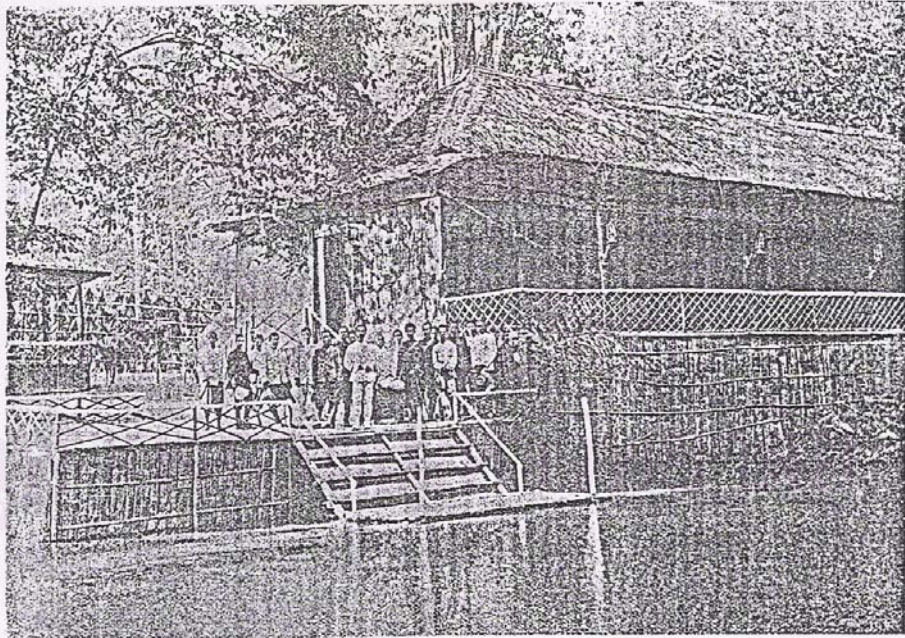

พระพุทธสีหิงค์ เมืองนครคีรีราชวรวิหาร (รูปทรงถ่าย)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สะพานทางไปถ้ำจากบริเวณเกาะตงกาจ (รูปทรงถ้ำ)

รูปหมู่ถ่ายที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไม้ตายของเมืองชุมพร

การนำเสนอโดยการใช้รูปภาพประกอบ พระองค์มักทรงเขียนไว้ท้ายสมุดคล้ายกับเป็นภาคผนวกสำหรับเวลาที่ไม่เข้าใจหรือหากต้องการความชัดเจนและความเข้าใจมากขึ้นก็สามารถเปิดไปดูได้ ซึ่งทั้งภาพทรงวาดและทรงถ่ายนั้น มีคุณค่าต่อพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์ในด้านที่ทำให้ข้อมูลครบถ้วนชัดเจน ดุมีหลักการ น่าเชื่อถือ ช่วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้ง่ายขึ้น และอาจก่อให้เกิดความเพลิดเพลินได้ด้วย

๔.๑.๖ การนำเสนอโดยการแสดงความคิดเห็น

การนำเสนอความคิดเห็นประกอบข้อเท็จจริงนั้นเป็นสิ่งสำคัญในการเขียนงานร้อยแก้วในเชิงสารคดี ซึ่งถึงแม้บันทึกประจำวันจะเป็นงานเขียนที่เป็นส่วนตัว แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีท่วงทำนองในการบันทึกที่ละเอียดชัดเจน มีการบรรยาย อธิบายเกี่ยวกับเหตุการณ์ เรื่องราว ซึ่งทำให้ผู้อ่านสามารถสร้างภาพและเข้าใจถึงสิ่งพระองค์ทรงถ่ายทอดได้เป็นอย่างดี ตลอดจนทำให้เกิดความน่าเชื่อถือ เนื่องจากพระองค์มักจะทรงสังเกต วิเคราะห์ ตั้งประเด็นปัญหา แสดงเหตุผลและข้อคิดเห็น แล้วทรงบันทึกลงในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน ซึ่งกระบวนการคิดที่เป็นขั้นตอน ทำให้มีการแสดงเหตุผล วิเคราะห์ วิचारณ์ ประเมินค่าสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างน่าเชื่อถือ

๔.๑.๖.๑ การตั้งประเด็นปัญหาหรือข้อสังเกต

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเนื้อหาที่มีความน่าสนใจในตัวเองอยู่แล้ว เหมือนกับการทำให้ผู้อ่านได้เดินทางท่องเที่ยวในสถานที่ที่ไม่เคยไป ได้รู้จักในสิ่งที่ไม่เคยเห็น ส่วนผู้ที่เคยพบเห็นหรือเคยท่องเที่ยวไปยังสถานที่ที่พระองค์ทรงบันทึกไว้มาก่อนแล้ว ก็เหมือนกับการได้ทบทวนความทรงจำ ได้รับความรู้เพิ่มเติมที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น และยังสามารถเข้าใจถึงมุมมองใหม่หรือแนวคิดที่น่าสนใจตามที่พระองค์ได้ทรงแสดงพระราชทัศนะส่วนพระองค์ไว้ ซึ่งพระองค์ทรงบันทึกไว้โดยมีการตั้งประเด็นปัญหา ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างชัดเจน ทำให้เมื่ออ่านพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์แล้ว ได้ทราบถึงพระราชทัศนะต่างๆ ที่แทรกอยู่นี้ ทำให้เกิดความน่าสนใจที่จะติดตามเนื้อหาต่อไป

ก. การตั้งประเด็นปัญหา

เมื่อพระองค์เสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ แล้วทรงพบว่าสิ่งใดที่แปลกใหม่ หรือเป็นสิ่งที่น่าสนใจควรจะได้มีการศึกษาค้นคว้าต่อไป พระองค์ก็จะมักทรงกล่าวถึงแล้วทรงวิเคราะห์เพื่อให้เกิดความกระจ่างชัดเจนมากขึ้น ตัวอย่างเช่น

ทรงบันทึกถึงความเป็นอยู่ของราษฎรที่ตงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ว่าตามปกติแล้วบ้านเรือนจะหนาแน่นเป็นระยะ ๆ แต่เมื่อพระองค์เสด็จถึงศรีมหาโพธิแล้วทรงพบว่าความหนาแน่นของบ้านเรือนแตกต่างจากที่ต่างๆ ที่ได้เสด็จผ่านมาแล้ว กล่าวคือ ที่ตอนล่างของศรีมหาโพธิเป็นที่เปลี่ยว ไม่ค่อยมีผู้คน ส่วนที่ตอนบนมีผู้คนหนาแน่น เพราะองค์จึงทรงเกิดประเด็นปัญหาขึ้นจากความแตกต่างนี้ จากนั้นก็ทรงวิเคราะห์ถึงสาเหตุว่าที่ดินตอนบนมีผู้คนทำมาหากินกว้างขวางหลากหลายมากกว่าตอนล่าง ดังนี้

ได้สนทนากันกับชาวบ้าน แถบตั้งแต่เมืองปราจีนบุรีขึ้นมา
บ้านเมืองหนาแน่นเปนหย่อม ๆ จนถึงตงศรีมหาโพธินี้ บ้านเรือน
รายตลอด ดูก็เป็นการแปลก ตอนข้างล่างกลับเปลี่ยว ตอนบนนี้ไม่
เปลี่ยวเลย การที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่าตอนบนทางหากินกว้างขวาง
กว่า มีตัดไม้ตัดฟัน ปลูกผักเพิ่มการทำนาขึ้น นาก็เป็นนาดีชั้น
นาโท..

(เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี : ๕)

อีกคราวหนึ่ง เมื่อพระองค์เสด็จประพาสที่เมืองตรอนตรีสินธุ์ แล้วทอดพระเนตรว่ามีทั้งเมืองตรอนที่ต้งใหม่และเมืองตรอนเก่า พระองค์จึงเกิดประเด็นปัญหาว่าผู้ที่ต้งเมืองมีวิธีคิดในการต้งเมืองอย่างไร จากนั้นพระองค์ก็ทรงวิเคราะห์ว่าเมืองตรอนเก่านั้น คนสมัยก่อนท่านต้งตามกระบวนศึก มีการวางระยะเมืองให้สามารถลาดตระเวนถึงกันได้ และคำนึงถึงเรื่องลำน้ำเป็นหลัก แต่มีข้อเสียคือราษฎรทำมาหากินไม่ค่อยสะดวก ดังนั้นเมืองที่ต้งใหม่ในสมัยต่อมาจึงคำนึงถึงเรื่องการทำมาหากินประกอบอาชีพของราษฎรเป็นหลัก ดังตัวอย่างนี้

ฉันได้กล่าวถึงเมืองว่า เป็นเมืองที่ตั้งใหม่มาข้างต้นแล้วนั้น เมืองตรอนเก่าตั้งอยู่ที่ห้วยน้ำใสตกล้ำน้ำซึ่งมารวมน้ำตรอน ปากน้ำตรอนอยู่ใต้พลับพลาลงไป ถ้าเดินจากเมืองใหม่ไปถึงเมืองเก่าทางวันหนึ่ง เป็นเมืองดอนมาก เมื่อพิเคราะห์ดูวิธีที่ท่านตั้งเมืองแต่ก่อนตั้งตามกระบวนศึก คือวางระยะเมืองให้รายพอดินตระเวนถึงกัน ถึงจะเป็นห้วยเล็กน้อยอย่างไร คงจะตั้งเมืองจับลำห้วยไว้เสียทุกแห่ง ตั้งแต่เมืองสิงห์เมืองอุไทยธานี เมืองขุนกันเมืองตรอน เป็นต้น ถ้าว่าโดยทางทำมาหากิน เมืองเหล่านั้นเป็นเมืองที่จะทำอะไรไม่ได้ เมืองตั้งชั้นหลังๆ ฤๅที่ย้ายมา คิดทางหากินเป็นที่ตั้ง

(เสด็จประพาสสมณทลฝ่ายเหนือ : ๔๔)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรและเก็บข้อมูลของท้องถิ่นแล้ว หากทรงเกิดข้อสงสัยเกี่ยวกับสิ่งที่ทรงกล่าวถึง พระองค์ก็จะทรงจดบันทึกไว้ พร้อมทั้งอาจมีพระราชอาธิบายขยายความ วิเคราะห์ความเป็นไปได้ของสิ่งที่ทรงสงสัย ตัวอย่างเช่น

ในคราวที่พระองค์เสด็จประพาสวัดโสทร ได้ทอดพระเนตรพระพุทธรูปที่วัดนั้น แล้วทรงเกิดข้อสงสัยเกี่ยวกับประวัติพระพุทธรูปศิลาแลง โดยทรงพิจารณาโดยใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ และยังทรงวิเคราะห์ถึงความเป็นไปได้เรื่องเป็นพระพุทธรูปที่ลอยน้ำมาจากที่อื่นว่า น่าจะมีมูลความจริง ทั้งนี้เพราะไม่น่าจะเป็นพระพุทธรูปที่ทำขึ้นในเมืองนี้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

กลับมาแวะวัดโสทร ซึ่งกรมหลวงดำรงคิดจะแปลว่าโยธธ จะให้เกี่ยวข้อแก่การที่ได้สร้างเมื่อเสด็จกลับจากไปตีเมืองเขมร แผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถหรือเมื่อใดรานั้น แต่เป็นที่น่าสงสัยด้วยเห็นใหม่นัก พระพุทธรูปว่าด้วยศิลาแลงทั้งนั้น องค์ที่สำคัญว่าเป็นหมอดินนั้น คือองค์ที่อยู่กลาง ครอบตักและเอวงามเป็นทำนองเดียวกันกับพระพุทธรูปปฏิมากร แต่ตอนบนกลายเป็น เป็นด้วยฝีมือผู้ที่ไปนั้น ว่าลอยน้ำมาก็เป็นความจริง เพราะเป็นพระศิลาคงจะไม่ได้ทำในที่นี้

(เสด็จประพาสสมณทลปราจีนบุรี : ๑๔ - ๑๕)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เมื่อคราวที่พระองค์ประพาสคลองเรียงที่ปัจจุบัน (ในสมัยที่พระองค์ทรงบันทึก) ได้แตกต่างจากเมื่อคราวที่ทรงเคยเสด็จประพาสเมื่อ ๓๕ – ๓๖ ปีมาแล้ว พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าไม่น่าเชื่อที่เมื่อเวลาผ่านไปหลายสิบปี จะทำให้แม่น้ำที่เคยเสด็จผ่านมาก่อนเปลี่ยนแปลงไปมาก จนจำแทบไม่ได้เพราะเหตุที่ในอดีตเรือพระที่นั่งที่เคยแล่นผ่านได้ แต่ในคราวนี้เรือแทบจะผ่านไม่ได้เลย จึงเกิดข้อสงสัยขึ้นว่าอะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้ลำน้ำเปลี่ยนแปลงไปดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

*ดูก็เปนน่าพิศวงที่เวลาเพียง ๓๕ ปี ๓๖ ปี แม่น้ำซึ่งเรือ
อรรคราชวรเดชเคยขึ้นได้มากลายเปนดอนไปดังนี้ ทางคลองเรียงซึ่ง
ขึ้นมาครั้งนี้ สังเกตดูก็ไม่ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมากนัก เรืออรรคราช
ยังคงกลับไม่ได้ต้องลอยลงไปอยู่นั่นเอง*

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๒๒)

อนึ่ง ก่อนที่พระองค์จะเสด็จประพาสที่ใด พระองค์มักจะทรงศึกษาค้นคว้าหา ข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นนั้นๆ ก่อน เช่น เมื่อคราวเสด็จประพาสป่าแขวงเมืองทุ่งยั้ง ตามทางที่ไปถึงวิหารพระแท่นศิลาอาสน์ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าก่อนมามีคนพูดถึงหนทางที่ไปพระแท่นฯ ในทางที่ไม่ดีนัก แต่เมื่อพระองค์เสด็จทอดพระเนตรเองก็ทรงแปลกพระทัยที่หนทางดีกว่าที่ทรงคิดคะเนไว้มาก พร้อมทั้งมีพระราชาริบายว่าที่ดียังขึ้นนั้นเพราะมีการขยายศาลาใหญ่ให้ห่างออกไป และมีการแผ้วทางถนนหนทางให้ดีขึ้น ดังนี้

*...พอเข้าป่าแขวงเมืองทุ่งยั้ง ตั้งแต่เข้าในป่านี้มาได้หน่อย
หนึ่ง ถนนแขวงเปนพื้นศิลาแลงไปจนถึงพระแท่น ในบริเวณบึงพระ
แลเปนไม้ใหญ่ ๆ แลไม้พาย ตั้งแต่บึงพระแลประมาณ ๒๐ เส้น ถึง
เนินศิลาแลงซึ่งเป็นที่ตั้งวิหารพระแท่น ว่าโดยที่ตั้งก็ชอบกลคืออยู่ ฟัง
เล่ามาแต่ก่อนเร็วกว่าที่ได้มาเห็น แต่เขาว่าแต่ก่อนนั้นรกรับแคบ
เดี๋ยวนี้ได้ย้ายศาลาใหญ่ซึ่งแต่เดิมตั้งอยู่บนลานพระนำวิหารออกไป
เสีย แล้วแผ้วทางหมดจดถึงได้ดีขึ้น*

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๕๒)

ข. การตั้งข้อสังเกต

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการคิดค้นตั้งประเด็นปัญหาแล้ว มักจะเกิดการแสดงพระราชทัศนะส่วนพระองค์ประกอบสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นตามมา และมีการตั้งข้อสังเกตต่างๆ ซึ่งนอกจากทำให้ได้ทราบถึงพระราชทัศนะของพระองค์ต่อเรื่องต่างๆ แล้ว ยังมีคุณค่าในด้านของการดึงดูดความสนใจและกระตุ้นความคิดความรู้สึกรักของผู้อ่านอีกด้วย

ในการเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ ในประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์มักทรงสำรวจตรวจตราท้องที่ และทรงสังเกตถึงสิ่งที่เป็นลักษณะเด่นหรือสิ่งที่แปลกใหม่ น่าสนใจของที่นั้น การที่พระองค์ตั้งข้อสังเกตแล้วทรงบันทึกไว้ ทำให้ผู้อ่านมุ่งความสนใจที่ประเด็นนั้น และอาจเกิดการวิเคราะห์ขบคิดถึงความน่าจะเป็นของประเด็นนี้ต่อไป ตัวอย่างเช่น

เมื่อทรงเสด็จประพาสที่จังหวัดเพชรบุรี แล้วทอดพระเนตรคันทันที่นั้นว่าสูงกว่าคันทันที่ท้องถื่นอื่น ๆ แล้วพระองค์ก็ทรงวิเคราะห์ถึงสาเหตุว่าเป็นเพราะนาที่จังหวัดเพชรบุรีนี้เป็นนาดอน ชาวนาขุดดินขึ้นไปถมคันทันมากทำให้สูงมากเป็นพิเศษ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

สิ่งซึ่งควรจะพึงสังเกตในเมืองเพชรบุรีนั้น คือคันทันสูงกว่าที่
ไหน ๆ ถ้ายิ่งเป็นนาดีคันทันก็ยิ่งสูงมากขึ้น เพราะเหตุที่เป็นนาดอน
เจ้าของนาขายพื้นดินให้ราบ ทิ้งดินขึ้นไปแต่งคันทัน

(เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี : ๓๒)

อีกคราวหนึ่ง เมื่อพระองค์เสด็จประพาสที่วังเขื่อนเพชร แล้วทอดพระเนตรศิลปกรรมต่างๆ ภายในวัง แล้วพระองค์ทรงพบว่า มีประติมากรรมที่ทำจากไม้มีกระบวนการทำที่แปลกแตกต่างจากที่อื่น ซึ่งถ้าดูอย่างผิวเผินก็จะไม่เห็น แต่ด้วยความที่พระองค์ทรงช่างสังเกต และทรงพระปรีชาความรู้ทางด้านศิลปะ ทำให้พระองค์ทรงพินิจพิเคราะห์และกล่าวถึงวิธีการทำงานไม้ที่มีลักษณะพิเศษนี้ได้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ ดังนี้

มีประหลาดอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าผู้ที่ไม่สังเกตก็ก็จะไม่เห็น จะ
เข้าใจว่าเป็นลำบากมากในการที่จะทำลายไม้ฝังในไม้ ที่พริ้งและที่เสา
มะหวดยกพื้นที่ท้องพระโรง แต่ที่จริงนั้นใช้ไม้แดงสลักเป็นลายแล้ว

เอาปูนน้ำมันฝังทาน้ำมันทับ ดูเหมือนยังกับฝังด้วยไม้โมกมันปน
ฉลาดทำที่เดียว

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๒๔)

อนึ่ง เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรการเก็บรังนกเมื่อคราวเสด็จประพาสภาคใต้
พระองค์ก็ได้ทอดพระเนตรเฉพาะวิธีการเก็บรังนกที่ราษฎรชาติให้ดูเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรง
ทอดพระเนตรรายละเอียดโดยรอบ ทำให้พระองค์ทรงสังเกตพบว่านางแอ่นชอบอยู่ที่ขึ้น ที่ใดที่
มีคราบน้ำอยู่ นกนางแอ่นจะทำรังตรงจุดนั้นมาก ดังที่พระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ดังนี้

นกพวกนี้อยู่ข้างชอบที่ขึ้นๆ สังเกตดูที่ตรงไหนมีคราบน้ำเป็น
ทาง นกมักทำรังตรงนั้นมาก...

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๒)

ในการเล่าถึงเรื่องราวต่างๆ ที่พระองค์ทรงประสบพบเห็น พระองค์มักทรงแทรกประเด็น
ปัญหา ข้อสังเกตที่น่าสนใจในแง่มุมที่แปลกใหม่ จึงเป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจ อยากรู้ที่จะ
ติดตามต่อไปว่าพระองค์ทรงมีพระราชทัศนะอย่างไร กอปรกับพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถใน
วิทยาการหลายแขนง ทำให้ทรงตั้งประเด็นต่างๆ ได้อย่างหลากหลายน่าสนใจ

๔.๑.๖.๒ การแสดงเหตุผล วิเคราะห์ วิจัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชทัศนะต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ทรง
ประสบพบเห็นได้อย่างชัดเจน แยกคาย สมเหตุสมผล ก่อให้เกิดความเข้าใจและความน่าเชื่อถือ
โดยในการแสดงพระราชทัศนะในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันมักจะเป็นการแสดงเหตุผล
วิเคราะห์วิจารณ์ ดังตัวอย่างเช่น

ทรงพระราชวิจารณ์ “นครหลวง” โดยทรงพิจารณาจากรายละเอียดของสถานที่
นั้น แล้วจึงแสดงพระราชทัศนะต่างๆ เช่น นครหลวงนี้ไม่ใช่ราษฎรเป็นผู้สร้าง เพราะสังเกตจาก
พระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่เกินกว่าที่ราษฎรสามัญจะสร้างได้ และเป็นสถานที่ที่สร้างตามแบบวัดที่
เขมร เป็นต้น ดังนี้

เสด็จไปถึงท่าเจ้าสนุกระยะทาง ๖๖๑ เส้น บ่าย ๔ โมงถึง
ที่ว่าในพระราชพงศาวดาร ดูเหมือนหนึ่งจะทำเป็นที่ประทับอยู่บนนั้น
แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็ไม่เห็นว่าจะเป็นที่ประทับ ด้วยไม่มีที่ข้างหน้าข้าง
ในพระระเบียงทั้งสามชั้น ผนังด้านนอกก็ก่อตันไม่มีหน้าต่าง มีแท่น
ยกพื้นกว้างประมาณศอกเศษ สูงสัก ๒ ศอกตลอดไปรอบพระระเบียง
ทำนองเหมือนจะตั้งพระพุทธรูป ตามปราสาทมุม ๆ ก็มีหุ่น
พระพุทธรูปปั้นค้ำอยู่เป็นสำคัญ เห็นว่ามีใช้เป็นที่ของราษฎรคิดสร้าง
ด้วยพระนั้นก็ใช่ว่าใหญ่ หน้าตักอยู่ใน ๓ ศอกเศษ...

...ขรอย่ว่าพระนครหลวงนี้ จะสร้างเป็นวัดตามอย่างเดิมใน
เมืองเขมร พอให้เป็นที่มัสการขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ที่ประทับนั้นอยู่ริมน้ำ
มีปราสาทอยู่บนที่เนินดินสูง

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๔)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงพระราชวิจารณ์ถึงสระศักดิ์สิทธิ์ทั้ง ๔ สระ ได้แก่ สระคา
สระยมนา สระแก้ว สระเกษ ว่าเป็นสระที่ใช้ประกอบพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์ และ
ทรงสันนิษฐานถึงอายุของสระนี้ด้วย ดังนี้

...สงสัยว่าที่เหล่านี้ น่าจะเป็นเทวสถานมิใช่วัด สระที่ขุดไว้
เหล่านี้เป็นสระสำหรับพราหมณ์ลงชุบน้ำให้ผ้าเปียกเสียก่อนที่จะเข้า
ไปนมัสการตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิ์สิทธิ์
คันดินที่กล่าวนี้ว่ามียาวไปมาก น่าจะเป็นถนนถึงเมืองเก่า ที่นี้น่าจะ
เป็นเทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งมาแต่สุพรรณเก่า
จึงได้ใช้น้ำนี้เป็นน้ำอภิเชกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระพุทธศาสนา
ประดิษฐานในประเทศแถบนี้

(เสด็จประพาสลำน่านมะขามเฒ่า : ๒๑)

ตัวอย่างพระราชวิจารณ์งานศิลปะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เช่น พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยฝีมือช่างใน วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ว่ามีฝีมือ
การวาดลวดลายเหมือนช่างโบราณยากที่จะหาได้ในปัจจุบัน พร้อมทั้งทรงสันนิษฐานถึงอายุของ
ศิลปะนั้น ๆ ดังนี้

พระในวัดนี้ตั้งแต่พระครูเป็นต้นไปเป็นช่างด้วยกันมาก รู้จัก
รักษาของเก่าดีเป็นอย่างยิ่ง เช่นการเปรียญซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ ไม้ท่อน
ไหนผุเปลี่ยนแต่ท่อนนั้น ส่วนที่เป็นลวดลายสลักหรือเขียนอันจะยัง
ใช้ได้เก็บของเก่าประกอบอย่างดีที่สุดซึ่งจะทำได้ แต่ในการที่จะซ่อม
ขึ้นให้บริบูรณ์ดีอย่างเก่านั้น ไม่แต่ฝีมือพระ ถึงฝีมือช่างหลวงทุกวันนี้
ก็ยากที่จะทำให้เข้ากันกับของเดิมได้ รูปภาพเทพชุมนุมที่นั่งเป็นชั้น ๆ
ในผนังพระอุโบสถดูได้ทุกตัว แลเห็นได้ว่าไม่มีฝีมือแห่งใดในกรุงเทพฯ
เหมือนเลย เช่น หน้ายักษ์ไม่ได้เขียนเป็นหัวโขน เขียนเป็นหน้าคนที
อ้วน ๆ ย่น ๆ ที่ซึ่งเป็นกนกก็เขียนเป็นหมวดเครา แต่อย่าเข้าใจว่า
เขียนเป็นภาพกาก เขียนแบบแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่เขียนนั้นรู้ความคิด
เดิมว่ายักษ์หมายความว่า เป็นคนชนิดใด เทวดาเป็นคนชนิดใด การ
นุ่งห่มเครื่องแต่งตัวรู้ว่า จะสอดสวมอย่างไร ไม่ได้เขียนฟุ้ง ๆ อย่างเช่น
ทุกวันนี้ รูปนั้นอยู่ข้างจะลบเลือนมาก เพราะเหตุว่าคงจะได้เขียน
ก่อน ๓๐๐ ปีขึ้นไป

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๒๕)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปรีชาสามารถในด้าน
ภาษาไทยเป็นอย่างดี ทรงพระราชวิธีเยียดสุตสาหะในการอ่านและจดจำความรู้ต่าง ๆ ได้อย่าง
แม่นยำ ทำให้ทรงมีความรู้กว้างขวาง สังเกตได้จากเมื่อเสด็จประพาสที่ใด พระองค์มักทรงศึกษา
สังเกตและเก็บข้อมูลท้องถิ่น ตลอดจนลักษณะเด่น ๆ ของท้องถิ่นนั้น แล้วพระราชทานชื่อที่มี
ความหมายดี มีความสัมพันธ์กับชุมชน อาจสื่อได้ถึงที่มา หรือบอกความสำคัญต่าง ๆ อีกทั้งยัง
มักมีพระบรมราชาธิบายชื่อต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็น ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้ความเข้าใจคำ
คำนั้นด้วย ซึ่งแบ่งได้เป็นการวิเคราะห์รูปศัพท์ และการวิเคราะห์ที่มา ดังนี้

การวิเคราะห์รูปศัพท์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงช้างพังที่ชื่อว่า “กบฏม” พระองค์มี
พระราชประสงค์ที่จะทราบความหมาย แต่เมื่อทรงทราบแล้วก็ทรงพระราชธิบายขยายความอีก
ดังนี้

... แต่เพื่อให้รู้แน่จึงถามคำแปลก็ได้ความว่าดอกไม้ตูม คือ คำที่เราใช้ว่ากระพุ่มหรือกรรพุ่ม ยอกรรพุ่ม ก็คือทำอุ้มมือให้ เปนตูม เปนภาษาที่ใช้ในคำไทยแล้ว

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๗)

เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จบ้านของอำแดงเงินภรรยาของคนจีนคนหนึ่งซึ่งเรียกว่า “จีนข้าง” บ้านหลังนั้นมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมแบบจีน ซึ่งเจ้าของได้มอบให้วัดแล้ว แต่ยังไม่ชื่อ พระองค์จึงได้วิเคราะห์สถานการณ์แล้วพระราชทานชื่อให้ พร้อมทั้งทรงวิเคราะห์ความหมายว่าเป็นชื่อที่มีความหมายพ้องกับชื่อที่มีผู้บริจาคน่ามีใจศรัทธา คือ ข้าง และ เงิน จึงได้สั่งวิเคราะห์เป็นชื่อ “ตึกคชหิรัญศรัทธาราม” โดยทรงวิเคราะห์ความหมายไปด้วยอย่างชัดเจน ดังนี้

...จึงให้ชื่อว่าวัดตึก ตึกนั้นคือแก่งแจ็ก คชนั้นคือข้าง หิรัญคือ เงิน จึงตกลงเป็นตึกคชหิรัญศรัทธาราม ...

(เสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า : ๒๙)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงพระราชทานชื่อวัดเพิ่มเติมจากชื่อเดิม ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงวิเคราะห์จากชื่อพระภิกษุผู้ที่มาขอวิสุงคามสีมา ชื่อว่า “เทพาเรื่อง” พระองค์จึงได้เปลี่ยนชื่อจาก “วัดเทพา” เป็น “วัดเทพาไพโรจน์” โดยการพิจารณาตามรูปศัพท์ว่า “เรื่อง” มีความหมายเดียวกับ “ไพโรจน์” ดังนี้

มีวัดอยู่วัดหนึ่งเป็นของเก่า แต่พระเทพาเรื่อง คนนี้มา ปฏิสังขรณ์ขอวิสุงคามสีมา ได้ให้ใบอนุญาตและเติมท้ายชื่อเดิมซึ่งชื่อวัดเทพา ให้มี เรื่อง อีกคำหนึ่ง ชื่อวัดเทพาไพโรจน์ ได้ออกเงิน ช่วยในการวัดสองข้าง

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๕๗)

การวิเคราะห์ที่มา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่ใด แล้วทรงเห็นว่าชื่อ บางชื่อมีความน่าสนใจในเรื่องคำศัพท์ดังกล่าวแล้ว บ้างก็ทรงสอบถามในเชิงประวัติ แล้วมีการ

วิพากษ์วิจารณ์ประกอบ เพื่อให้มีความเข้าใจที่กว้างขวางขึ้น โดยมักทรงสอบถามที่มาของชื่อสถานที่นั้น ๆ ทำให้เข้าใจถึงที่มาของชื่อและอาจทราบข้อมูลเกี่ยวกับประวัติท้องถิ่นด้วย ตัวอย่างเช่น

ทรงพระราชอาธิบายเกี่ยวกับคำว่า “ดงพระราม” ว่าแต่เดิมเรียกว่า “ดงปาราม” เพราะเป็นเขตหวงห้ามไม่ให้ทำร้ายสัตว์ ดังนี้

อยากจะกล่าวถึงโยกราฟีท่านอุบาลี (ปาน) อีก ของแกชอบ กลได้จริงอยู่บ้าง เหมือนอย่างดงพระรามกล่าวยืนยันว่าไม่มีปราสาท บ้านเมืองอะไรในนั้น เปนแต่ที่ประพาสของเจ้าแผ่นดินโบราณซึ่งประทับอยู่ที่ดงละคร ตรงกับอย่างฝรั่งที่เรียกว่าชุดติงลือช คำที่ว่าพระรามนั้นเดิมอ่านว่าปารามเปนดงปาราม คือเปนป่าที่ห้ามไม่ให้คนยิงสัตว์ เดียวนี้คนเข้าอยู่เกือบเต็มทั้งดง

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๑๑)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสผ่านสระน้ำที่มีชื่อเรียกว่า “สระน้ำสงรวสวย” จึงทรงสอบถามและแสดงความเห็นประกอบว่าน่าจะเรียกกันมาตั้งแต่สมัยที่พระร่วงส่งส่วยน้ำให้เมืองเขมร ดังนี้

...สระที่เรียกว่าสระน้ำสงรวสวยนี้ เห็นจะเป็นชื่อเรียกมาแต่ครั้งที่เล่ากันว่าพระร่วงส่งส่วยน้ำเมืองเขมร ที่บ้านคนหมู่นั้นก็เรียกว่าบ้านสระน้ำสงรวสวย

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๓๓)

นอกจากนี้ ยังทรงได้บันทึกที่มาของวัดตึกว่ามีชื่อนี้เพราะภูมิลักษณะเป็นตึก และยังได้ทรงสันนิษฐานชื่อเดิม ที่มีผู้บอกว่าชื่อวัดเทพาจรลิลาศ พระองค์ก็ได้ทรงวิเคราะห์แล้วไม่ทรงเห็นคล้อยตาม พระองค์ทรงบันทึกว่าชื่อวัดเทพาจรลิลาศน่าจะได้รับการที่หลังวัดตึก ดังนี้

...ได้ชื่อว่าวัดตึกนั้นเพราะภูมิลักษณะวัดปริยายก โบสถ์เล็กๆ อย่างเก่าแต่ปฏิสังขรณ์ ว่ามีพระลิลาดึง 3 องค์ แต่ไม่งาม การสร้างวัดนี้ดูน่าเสียดายเพราะพระแกไม่ทำจริง ๆ ต้นโพธิ์ขึ้นที่

ฐานพระเจดีย์ก็ไม่ตัด วันนี้ได้ทำบุญตัดต้นไม้โพธิ์หน้อยหนึ่ง ชื่อตึกเป็นชื่อใหม่เมื่อทำกะฎีตึก แต่คงเป็นวัดเดิมได้ชื่อว่าเทพาจรลิลาศ แต่ฟังดูเห็นจะไม่ใช้ชื่อเก่า จะที่หลังชื่อตึกเสียอีก

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๑๕)

และอีกตัวอย่างหนึ่ง เมื่อคราวที่เสด็จวัดสองพี่น้อง ที่คนทั่วไปมักจะเข้าใจว่าเป็นวัดที่สองพี่น้องร่วมกันสร้าง แต่สำหรับวัดนี้พระองค์ทรงวิเคราะห์ถึงที่มาว่าไม่ใช่พี่น้องสร้าง แต่เป็นวัด 2 วัดที่อยู่ติดกัน เหมือนกับเป็นพี่น้อง ดังนี้

วัดสองพี่น้องนั้นเห็นจะไม่ใช้สองคนพี่น้องสร้าง เปนวัดสองวัดติดกัน แลเห็นกำแพงล้อมกันอยู่

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๑๐ - ๑๑)

การแสดงเหตุผลและวิเคราะห์วิพากษ์วิจารณ์ต่อสิ่งที่พระองค์ทรงกล่าวถึง แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในวิทยาการหลายแขนง ทำให้ทรงพระราชอาธิบายและพระราชวิจารณ์ได้อย่างลึกซึ้งแจ่มแจ้ง และก่อให้เกิดความน่าเชื่อถือเพราะพระองค์ทรงแสดงผลไว้อย่างชัดเจน

๔.๑.๗ การนำเสนอโดยการแทรกอารมณ์ขัน

ในการเสด็จประพาส ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ตามเสด็จย่อมเกิดความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าในการเดินทาง ดังนั้น การทำให้เบื่อกับคนคลายพิจารณาสิ่งรอบตัวอย่างมีอารมณ์ขัน ก็จะช่วยผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยได้ ดังเช่น ที่พระองค์มักจะแทรกอารมณ์ขันจากเหตุการณ์ในแต่ละวันบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน ทำให้มีรสชาติ มีสีสัน และก่อให้เกิดความน่าสนใจชวนติดตาม ในบางครั้งก็ทรงใช้ภาษาเพื่อให้เกิดอารมณ์ขัน ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวที่ทหารในขบวนเสด็จได้ไปเตรียมสถานที่ เพื่อช่อมดักกระเจง พระองค์ก็ได้ทรงบันทึกไว้อย่างทรงอารมณ์ขันว่า สาเหตุที่จับกระเจงได้น้อยนั้นเพราะว่ากระเจงตกใจที่เหล่าทหารแต่งกายด้วยเสื้อผ้าหลากสีสันจนดูเหมือนหีบยาเครื่องเขียน การใช้คำว่า “หีบยา

เครื่องเขียน” นั้นเป็นการใช้คำให้เกิดภาพพจน์ เกิดการสร้างภาพว่าเสื้อผ้าอาหารมีสีสันที่หลากหลายเหมือนหีบยาเครื่องเขียนและยังทรงกล่าวล้อเลียนอีกว่าที่ดักได้มากเท่านี้ก็มากอยู่ เพราะกระจงเป็นสัตว์ที่ล่าง่ายเหมือนกับจะมานั่งดักผู้ล่าอยู่แล้ว ซึ่งเป็นการกล่าวเกินจริงหรืออติพจน์ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...แต่ที่มาได้เห็นหลายสิบตัว วิ่งหันหลังไปเสียมาก ไล่สี่เที่ยว จับได้สิบสี่ตัว คราวหนึ่งคงจะได้เห็นอยู่ในสิบตัวขึ้นไปหาสิบห้าตัว การที่ไล่ได้น้อยเป็นเพราะคนเราไปนั่งหน้าข่ายมาก ล้วนแต่เสื้อ สีสรร ต่างๆ เกือบจะเป็นหีบน้ำยาเครื่องเขียน ถ้ากระจงไม่ไล่ง่ายที่สุดจน เกือบมานั่งดักได้ก็เห็นจะไม่ได้ตัว แต่เท่านี้ก็นับว่าเป็นได้มากอยู่แล้ว

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๓)

นอกจากนี้ การใช้บุคลาธิษฐานก็ทำให้เกิดอารมณ์ขันได้ เช่น เมื่อคราวที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรศาลาที่สัปบุรุษพักมีสภาพชำรุดทรุดโทรม แต่ในความเป็นจริง ศาลาไม่สามารถที่จะร้องหาร้องเรียนอันใดได้ แต่พระองค์ก็ทรงสมมุติให้ศาลาในที่นี้ร้องหาการซ่อมแซม อยู่ทุกศาลา ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นศาลาที่ชำรุดทรุดโทรมขาดการดูแลเอาใจใส่อย่างแท้จริง ดังนี้

ศาลาเหล่านี้ เป็นศาลาสัปบุรุษพัก แต่ดูร้องหาการซ่อมแซม อยู่ทุกศาลา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๙)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงเล่าถึงภูเขาว่าตั้งโดยมีท่าทางรี ๆ ขวาง ๆ มีการเลี้ยว การตะแคง การอ้อม หลายท่าทาง ซึ่งตามปกติแล้วคำกริยาเหล่านี้ไม่นิยมใช้กับภูเขา เพราะภูเขาเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต ไม่สามารถขยับท่ากริยาอาการเหล่านี้ได้ แต่เมื่อพระองค์นำคำกริยาเหล่านี้มาใช้กับภูเขา ก็ทำให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นและเกิดความแปลกใหม่ น่าสนใจด้วย ดังนี้

คำซึ่งเรียกว่าหินชองนี้ คือ เป็นทางไปในระหว่างเขา ติดต่อกัน เหมือนกำแพงกันทั้งสองข้าง แต่มิใช่ว่าเขากันไปตามยาว เช่นเดินไปในฉนวน เขานั้นกันขวาง ๆ รี ๆ เกือบจะว่าตั้งอยู่ทุกท่า

คือตะแคงบ้างเลี้ยวบ้างตามยาวบ้าง ขวางตรง ๆ บ้าง ถ้าเป็นแต่ เลี้ยวก็ต้องเลี้ยวหน่อยหน่อยหนึ่ง ถ้าขวางตรงก็ต้องเลี้ยวอ้อมหรือข้าม ใหญ่เขาไป แต่ซึ่งจะหาทางที่ไม่ตะแคงข้างหนึ่งนั้น นอกจากเดินใน ลำธารสายน้ำแล้วเป็นไม่มี จึงต้องเดินในลำธาร

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๙๕)

นอกจากนี้ เมื่อพระองค์ทรงบันทึกถึงเมืองตรังว่าเคยอยู่ใต้บังคับของข้าหลวงมา เนิ่นนาน พระองค์ทรงเปรียบว่าเหมือนกับคนที่เคยกินยาแรง จึงทรงนำมาใช้ว่าเมืองตรังเคยกิน ยาแรงมาเป็นเวลานาน ถ้าพระยาตรังเป็นคนอ่อนก็เห็นจะบริหารงานได้ลำบาก การที่ทรงใช้คำ ว่า “กินยาแรง” ทำให้เกิดความเข้าใจสภาพของบ้านเมืองเขามากขึ้น ดังนี้

...เมืองตรังจึงได้เป็นอันทรุดโทรมลงไปตามเดิม เพราะเมือง ตรังเคยกินยาแรงอยู่ในบังคับข้าหลวงมาเสียช้านานเช่นนี้ พระยาตรัง ผู้นี้เป็นคนอ่อน ออกมาอยู่ก็ไม่ผิตอันใดกับนายอำเภอบ้านควนธานี เท่านั้น

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๖๙ - ๑๗๐)

โดยปกติแล้ว มนุษย์เราจะมีการขับเหงื่อออกมาทางผิวหนังอยู่เสมอ ซึ่งเป็น กระบวนการที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของสมอง กล่าวคือ ไม่สามารถสั่งการให้เหงื่อไหลหรือ หยุดได้ แต่ในที่นี้ พระองค์ทรงใช้บุคลาธิษฐานว่า “จะต้องพาเหงื่อลงเร็วไปด้วย” ทำให้เกิด ความรู้สึกว่าเมื่อลงเร็วไปแล้วจะต้องร้อนจริง จนเรียกได้ว่าเตรียมพาเหงื่อไปก่อนได้เลย จึงทำให้ เกิดอารมณ์ความรู้สึกที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

ถ้าจะอาบน้ำเสียก่อนแล้วจึงไปเที่ยวอื่นๆ ก็จะต้องพาเหงื่อลง เร็วไปด้วย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๐)

ในด้านของลมฟ้าอากาศ เช่น ลมมรสุม ตามปกติแล้วก็ไม่สามารถใช้กิริยา อากาณเหมือนกับคนได้ แต่ในที่นี้พระองค์ทรงใช้คำว่า “มรสุมอยู่ข้างจะเยียมเยียนบ่อย ๆ” ซึ่ง เยียมเยียนนั้นเป็นกิริยาของมนุษย์ แต่เมื่อพระองค์ทรงนำคำนี้มาใช้กับมรสุมแล้ว ทำให้เกิดความ

เข้าใจที่ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ เข้าใจถึงสภาพอากาศที่อำเภอปะเหลียนว่ามีลมมรสุมพัดผ่าน เป็นครั้งคราว แต่ก็ค่อนข้างจะบ่อย ดังนี้

เมืองปะเหลียนนั้นกะวันที่จะไปก็ไม่มีใครพอ เพราะเรื่อง สะทก
 สะท้านมรสุมอยู่ข้างจะเยี่ยมเยียนบ่อย ๆ พระปะเหลียนก็
 กรอบแกรอบมาก

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๗๑)

นอกจากนั้น พระองค์ยังมักทรงใช้กิริยาอาการ “เป็นผู้หลักผู้ใหญ่” ซึ่งเป็นกิริยา
 ของมนุษย์ โดยทรงนำมาใช้กับต้นไม้หรือลำคลอง เพื่อให้เกิดความรู้สึกว่า เป็นต้นไม้ที่ยืนต้นมี
 อายุมากพอสมควร มีรากยึดเกาะที่แข็งแรงมั่นคง ดังตัวอย่างทั้ง ๒ ตัวอย่างนี้

...ตั้งแต่นั้นมา ลำน้ำก็ใหญ่ขึ้นแลภูมิลำเนาตามริมฝั่งมีต้นไม้
 สูงใหญ่คูดเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น บ้านเรือนก็มีถึ

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๒๕)

พอออกจากวัดปากบึง ประเดี๋ยวก็เข้าแดนเมืองมีน คลอง
ตอนนี้น้ำตาเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คือ รากไม้เกาะยึดและมีต้นไม้ริม
 คลองมากขึ้น มีบ้านเรือนรายมาจนถึงหนองจอกเป็นหมู่ใหญ่ เรือน
ฝากระดานหลังโต ๆ หน้าตาบางกอกออกไป

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๘)

นอกจากการใช้ภาพพจน์แล้ว พระองค์ยังโปรดการสร้างอารมณ์ขันด้วยการ
 ล้อเลียนอีกด้วย เช่น เมื่อคราวที่พระองค์ทรงล้อเลียนเหล่าทหารในขบวนเสด็จว่า ในช่วงที่ขึ้นเขา
 เดินผ่านต้นไม้ที่ไม้รู้จักก็ไม่มีใครเห็นความสำคัญ แต่พอขากลับมีคนหนึ่งเอ่ยขึ้นมาว่าต้นไม้ที่ผ่าน
 นั้นเป็นต้น “พระยาตาบหักกินอยู่คง” ก็ทำให้เหล่าทหารพากันเก็บถอนกลับไปด้วย เพื่อหวังที่จะ
 อยู่ยงคงกระพันเหมือนชื่อที่มีคนกล่าวขึ้นมา ดังนี้

...ที่ตามทางบนบกมีต้นไม้อย่างหนึ่งลูกขนาดลูกหว้า แต่เป็น
 สีสชมพูบ้างขาวบ้างกลิ่นเหม็นเหม็นเหมือนน้ำมันดินฟุ้งไปทั้งนั้น แต่ขาขึ้นไป

ก็ดูพากันเฉย ๆ แต่ครั้งเมื่อไปถึงที่ไถ่กระจง มีใครเอ่ยขึ้นว่าเรียกต้น
พระยาดาบหักกินอยู่คง พวกทหารของเราพากันขุดกันถอนมาคนละ
หอบสองหอบ อยากรอยู่คงทั้งนั้น

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๗๗)

อีกเรื่องหนึ่ง เป็นตอนที่เกิดสุริยุคราสที่ธารเสด็จ ซึ่งมีผู้ที่ถวายนาคำนวณ
เวลาการเกิดแตกต่างกัน ใกล้เคียงบ้างคลาดเคลื่อนบ้าง แต่วันนั้นฝนตกหนัก ท้องฟ้าจึงมืดครึ้ม
ทำให้พระองค์ไม่สามารถทอดพระเนตรได้ จึงทรงได้กล่าวไว้อย่างติดตลกว่าต่อให้เทวดาซึ่งเป็น
ผู้หยั่งรู้มาทำนายเวลาเกิด ก็หาได้ตรงตามนั้นไม่ เพราะสภาพอากาศไม่เอื้ออำนวย ดังนี้

...ต้องออกมานั่งใส่เสื่อฝนกันรุ่มอยู่กลางแจ้ง เสมอใจได้เก้าอี้
พับมาแต่สิงคโปร์เอามาให้นั่ง ยิ่งคอยจะให้หายก็ไม่หาย เรื่องสุริยุ
เป็นอันเลิกดูได้ ถึงฝนยังไม่ตกก็ไม่ได้แลเห็นดวงพระอาทิตย์เลย
เวลาที่พระชลยุทธคำนวณเป็นการประมาณว่า

ขาดขอบ บ่าย ๒ โมงกับ ๔๗ นาที ๓๒ สกัณ

เต็มคราส บ่าย ๔ โมง ๓๗ นาที ๕๙ สกัณ

โมกขบริสุทธิ์ ย่ำค่ำกับ ๒๘ นาที ๒๐ สกัณ

คือพระอาทิตย์ตกก่อนหน้าโมกขบริสุทธิ์

ฎีกาโหรก็ส่งมาแต่คงจะคลาดกันมาก กรมประจักษ์ส่งที่ตัว
คำนวณมานั้น พลาดจนถึงวันเป็นวันที่ ๑๖ แต่ถึงเทวดามาดูวันนี้เป็น
ไม่ถูกทั้งนั้น

(เสด็จประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู : ๒๒๙ - ๒๓๐)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงล้อเลียนความคิดความเชื่อของคนไทยและมิชชันนารี
ชาวตะวันตก ที่ต่างฝ่ายต่างเชื่อว่าเทพของศาสนาตนเป็นผู้เนรมิตสรรพสิ่งที่สวยงามให้โลกมนุษย์
ดังนี้

...จะว่าเป็นสวนเจ้าแผ่นดินแต่โบราณมาทำไว้ หรือยังงี้ก็ไม่รู้
เหมือนกับฝีมือคนทำแต่จะทำให้แดงเห็นจะไม่ได้ ถ้าจะว่าอย่างไทย ๆ
ตามเช่นเขาพูดกันแต่ก่อน ก็ว่ากันว่าเห็นจะเป็นสวนของเทวดาสร้าง

ถ้าพวกมิชชันนารีมาเห็นหรือได้ยินแล้ว คงจะตั้งกระทู้ว่าเห็นหรือไม่แล้ว
ว่าเป็นฝีมือมีผู้ทำดังนี้ พระยะโฮวาเป็นผู้ทำ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๖๗)

นอกจากนี้ยังมีพระราชอารมณ์ขันด้วยการใช้คำสแลง เพื่อเสียดสี ตำหนิเรื่อง การปฏิบัติงานของข้าราชการ ตัวอย่างเช่น ทรงเสียดสีการทำงานของสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ว่า

...ข้างกลาใหม่ไม่ชอบความคิดนี้อยู่แต่เดิมแล้ว ก็มีตราขนาบ
ข้าหลวงออกมา ข้าหลวงก็ร้องต่อสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ สมเด็จพระ
ยามหาศรีสุริยวงศ์ “กางร่ม” ไม่ยอมที่จะยื่นบัณนำบุญขึ้นใด

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๖๙)

ในการแสดงอารมณ์ขันในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน มักเน้นในทางการใช้ภาษา ภาพพจน์และการล้อเลียนพฤติกรรมหรือความคิดของคน และในบางครั้งก็มีการเสียดสีเพื่อตำนานิตีเยียน เพื่อให้ให้เห็นเป็นตัวอย่างและหวังให้เกิดการปรับปรุงแก้ไขต่อไป นอกจากนี้จะมีคุณค่าในด้าน การสะท้อนพระราชอุปนิสัยของพระองค์แล้ว ยังมีคุณค่าต่อผู้อ่านในด้านทำให้เกิดความเพลิดเพลินและก่อให้เกิดความมีชีวิตชีวาอีกด้วย

๔.๒ กลวิธีทางภาษา

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการเขียนแบบบันทึก จึงใช้วิธีการบรรยายเป็นหลัก ซึ่งเป็นการบรรยายอย่างตรงไปตรงมาก่อให้เกิดภาพและความเข้าใจ โดยในช่วงที่พระองค์สนพระทัยมาก และมีพระราชประสงค์ที่จะบันทึกเก็บไว้ ทั้งเพื่อเตือนความทรงจำพระองค์เอง หรือเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านในภายภาคหน้าก็ตาม พระองค์ก็จะทรงใช้การอธิบาย เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเนื้อหานั้น ๆ

นอกจากการบรรยายและอธิบายแล้ว ในบางช่วงพระองค์ก็ทรงบรรยายอย่างละเอียดลออจนเรียกได้ว่าเป็นวิธีการบรรยายกึ่งพรรณนา ซึ่งก่อให้เกิดจินตนาการในการสร้างภาพที่ชัดเจนมาก ตัวอย่างการบรรยายกึ่งพรรณนา เช่น

ที่ทางน้ำตกเล็ก ๆ ลงไปอีกนั้น ตกลงมาเป็นคั่นบันไดกระทบกันเป็นชั้น ๆ ชั้นหนึ่งก็มีอ่าง ๆ หนึ่ง ตกลงมาถึงอ่างแล้วก็ตกลงมาเป็นน้ำราดปากอ่างลงมาอีกเป็นชั้น ๆ กระทบศิลาเป็นฝอยขาวเสียงดังงามนัก ที่ปากอ่างมีต้นไม้จีนเล็ก ๆ ขึ้นเป็นหย่อม ๆ เหมือนหนึ่งไม้จีนที่ปลูกเขามอเล่น และเฉพาะที่ที่ควรจะปลูกด้วย ที่เป็นก้อนศิลา น้ำตกข้างบนทุก ๆ แห่ง มีต้นแฉกแซมไปตามซอกศิลาที่ไม่ถูกทางน้ำราดไปราย ๆ เป็นแต่น้ำซึม พอถูกใบเขียวสดขึ้นอยู่เสมออยู่เสมอ ถ้านักเลงเขามอหรือช่างแล้วควรจะดูจริง ๆ ที่เดียว ไม่เห็นว่ามีน้ำพุที่ไหนจะงามเท่าที่นี้เลย ไม่เป็นของใหญ่เกินนับตาที่จะแลดู และเกินกำลังที่จะทำเอาอย่าง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๓ - ๑๒๔)

การใช้วิธีการบรรยาย อธิบาย หรือบรรยายถึงพรรณนาที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์ ล้วนแต่ทำให้พระองค์ทรงถ่ายทอดเหตุการณ์ เรื่องราว สารความรู้ ความรู้สึก และพระราชทัศนะต่างๆ ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์และน่าสนใจ โดยผู้อ่านจะได้รับทั้งความรู้และความเพลิดเพลิน

การศึกษากลวิธีทางภาษาในที่นี้ มุ่งศึกษาเกี่ยวกับการใช้คำและสำนวนโวหาร ที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเลือกสรรถ้อยคำภาษาได้อย่างเหมาะสมกับเนื้อความ ส่งผลให้อ่านแล้วเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย เห็นภาพและเข้าใจได้ใกล้เคียงกับสิ่งที่ทรงบันทึก และเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกของผู้บันทึกได้ อีกทั้งการใช้สำนวนโวหารในบางครั้ง ยิ่งก่อให้เกิดความไพเราะสละสลวยของภาษาด้วย

๔.๒.๑ การใช้คำ

๔.๒.๑.๑ การสรรคำ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ภาษาในการบันทึกที่เรียบง่าย แต่ทรงเลือกใช้คำต่าง ๆ อย่างเหมาะสม ซึ่งมีทั้งการใช้คำขยายที่ช่วยสื่อภาพสื่ออารมณ์ ทำให้พระราชนิพนธ์บันทึกของพระองค์ มีชีวิตชีวา ราบรื่นน่าสนใจ

ก. การสรรคำขยาย

ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์นั้น มีลักษณะเด่นประการหนึ่งคือ ในการเล่าถึงสิ่งต่างๆ ที่ทรงประสบพบเห็นนั้น พระองค์มักจะทรงเลือกสรรคำขยายมาช่วยขยายความเพื่อให้สามารถถ่ายทอดภาพ เสียงและความรู้สึกต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความรู้สึกมีชีวิตชีวา มีอารมณ์ของคำ ดูเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาและมีความหลากหลายของภาพ ตัวอย่างเช่น

การใช้คำขยายเพื่อช่วยให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น พระองค์ก็ได้ทรงเล่าว่าทอดพระเนตรลิงจำนวนมากที่บนต้นไม้ โดยพระองค์ทรงเลือกใช้คำว่า “ยั่วเยี้ยะ” ซึ่งอาจจะมี ความหมายใกล้เคียงกับจำนวนมาก แต่ให้ความรู้สึกที่แตกต่างกัน กล่าวคือ “ยั่วเยี้ยะ” เป็น ภาษาพูดจึงให้ความรู้สึกที่เป็นกันเองมากกว่า และยังทำให้เห็นภาพว่าลิงอาศัยอยู่ที่ต้นไม้แถบนั้น มาก โดยที่ให้ความรู้สึกว่าลิงอยู่กันอย่างเป็นฝูงเป็นพวก มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันและมีการ เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

มีนกแก้วนกกะลิงเป็นฝูง ๆ ลิงก็มีอยู่บนต้นไม้ยั่วเยี้ยะอยู่บ่อย ๆ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙๐)

นอกจากนี้ ยังทรงเลือกสรรคำขยายมาช่วยทำให้เห็นลักษณะที่ชัดเจนขึ้น เช่น เมื่อทรงกล่าวถึงศิลากรวดแร่ แล้วทรงใช้คำว่า “แข็งกร่าง” มาขยาย ทำให้เกิดความรู้สึกที่หนักแน่นมั่นคง เชื่อได้ว่าเป็นศิลาที่แข็งแกร่งมาก ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

เป็นถนนที่น่าจะได้ชื่อจริง ๆ ใช้ถมด้วยศิลากรวดแร่แข็งกร่าง

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสมลายู : ๑๑๓)

บ้างก็ทรงใช้คำมาช่วยขยายเพื่อให้เห็นกริยาอาการ เช่น เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาสผ่านกระแสน้ำที่ไหลเชี่ยว จนเกิดน้ำวนขึ้น พระองค์ทรงใช้คำว่า “น้ำวนคว้างๆ” ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกและเกิดภาพในใจว่า กระแสน้ำที่ทรงกล่าวถึงนั้นจะต้องไหลแรงมาก จนเกิดน้ำวนที่หมุนตามกระแสน้ำอย่างรวดเร็ว โดยไม่มีที่ยึดเหนี่ยว ดังที่ทรงกล่าวว่า

ที่นี้ น้ำเขียวแรงจริง ๆ น้ำวนกว้าง ๆ จนริมตลิ่งไหลขึ้นได้บ้าง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙๑)

บ้างก็ทรงเลือกสรรคำมาขยายแล้วทำให้เข้าใจสภาพมากขึ้น เช่น ทรงใช้คำว่า “ตลาตร์องแร่” ทำให้สื่อความได้ชัดเจนตรงไปตรงมาว่าทรงไม่พอพระทัยสภาพตลาตร์ที่นี้นัก เพราะอาจจะมึนร้านขายสินค้าน้อย มีการจัดการระบบระเบียบไม่ดี ขาดความเจริญ เป็นต้น ดังนี้

ที่นี้มีตลาตร์องแร่ ตามระยะทางบ้านเรือนก็มีห่าง ๆ

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๓)

ทำนองเดียวกันกับที่ทรงใช้คำว่า “กำมะลดยอบเยบ” ในกรณีที่พระองค์เสด็จประพาสสถานที่ทางราชการ แต่การปฏิบัติงานการก่อสร้างยังไม่เสร็จตามที่ควรจะเป็น พระองค์จึงทรงใช้คำว่า “กำมะลล” ซึ่งหมายถึง ทำเทียมขึ้นมาบังหน้าหรือทำหยาบๆ ไปก่อนยังไม่ดีเหมือนของจริง และยังทรงใช้คำว่า “ยอบเยบ” มาขยายอีก จึงช่วยเสริมให้เกิดความรู้สึกว่างานนี้ยังไม่เป็นได้เป็นพาย ห่างไกลความเป็นจริงอีกมาก ดังที่ทรงกล่าวว่า

ตั้งแต่โรงโทรเลขไปยังเพนกำมะลดยอบเยบอยู่ทั้งนั้น

(เสด็จประพาสปราจีนบุรี : ๑๘)

นอกจากนี้ยังมีการใช้คำที่ช่วยสื่อความรู้สึกทางเสียงคล้ายกับศัพท์พจน์ ซึ่งได้กล่าวไปบ้างแล้วในเรื่องการใช้ภาพพจน์วรรณคดี แต่ในที่นี้ต้องการเน้นถึงลักษณะของคำที่มีชีวิตชีวา อ่านแล้วเหมือนอยู่ในเหตุการณ์นั้นๆ ด้วย เช่น ทรงบันทึกว่า “ร้องเร่ผีพายขรมอยู่” ช่วยให้เข้าใจถึงสถานการณ์ในขณะนั้นว่าต้องมีเหตุการณ์ที่น่าตื่นเต้นหรืออยู่ในสถานการณ์ที่กำลังโกลาหลวุ่นวาย ซึ่งอาจจะเกิดกระแสน้ำเขียวแรงจนต้องร้องเร่ระดมกำลังในการถ่อเรือ การใช้คำขยายที่สื่อความรู้สึกทางเสียงช่วยให้เกิดความรู้สึกมีชีวิตชีวาในพระราชนิพนธ์มากขึ้น ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...แต่ยังร้องเร่ผีพายขรมอยู่ เห็นผีพายว่าถ่อไม่แข็งแรงถ่อไม่จริง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙๑)

เช่นเดียวกับที่ทรงบันทึกถึงการแล่นของเรือตามกระแสน้ำ แล้วเก่งของเรือครูดกับ ต้นไม้ พระองค์ก็ได้ทรงใช้คำขยายมาช่วยให้ถ่ายทอดการรับรู้ทางเสียง เช่น “เรือไหลโกรก” ทำให้เกิดภาพและความเข้าใจว่ากระแสน้ำไหลแรง จนเรือแล่นอย่างรวดเร็วตามกระแสน้ำไป ส่วน “ครูดต้นไม้โครมๆ” แสดงให้เห็นถึงแรงปะทะที่เกิดขึ้นอันช่วยเสริมให้เข้าใจว่านอกจากน้ำจะแรงแล้ว ลักษณะลำน้ำนั้นยังแคบและมีสิ่งกีดขวางทางน้ำจนยากที่จะบังคับการเดินเรืออีกด้วย ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

มาถึงแก่งละว้า เรือไหลโกรกไปตามน้ำ เก่งครูดต้นไม้โครม ๆ ไป

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖๓)

ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงใช้คำขยายเพื่อช่วยสื่อความรู้สึกทางสัมผัส เช่น “ไอนหิน ขึ้นวาบ ๆ” ทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงเวลากลางวันของวันนั้นเป็นวันนี้มีแสงแดดร้อนแรงมาก จนทำให้ศิลาดูดกลืนความร้อนไว้มากและเป็นเวลานาน จนกระทั่งเวลาเย็นก็ยังคายความร้อนไม่หมด ดังตัวอย่างนี้

บ่ายจวนค่ำแล้ว ยังร้อนจัดนักไอนหินขึ้นวาบ ๆ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๖๕)

นอกจากนี้ ยังมีกรหลกคำขยาย ซึ่งทำให้เกิดความหลากหลาย แปลกใหม่ เช่น ในการบรรยายสภาพอากาศที่มีฝนตก พระองค์ก็ทรงได้เลือกใช้คำที่แสดงให้ผู้อ่านเข้าใจ สภาพในขณะนั้นได้ เพราะทรงใช้คำที่หลากหลายอันแสดงให้เข้าใจว่าฝนตกมากน้อยเนิ่นนาน อย่างไม่รู้ เช่น “ฝนตกไม่หยุด รื้อแล้วรื้อเล่าจนถึงซำกัมี” ทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าฝนตกเป็นเวลานาน บ้างก็ตกน้อยบ้างก็ตกมาก ดังนี้

แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในลำน้ำได้หน่อยหนึ่งฝนก็ตกไม่หยุด รื้อ
แล้วรื้อเล่าจนถึงซำกัมี

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๗๗)

อีกตัวอย่างหนึ่งก็เป็นการเลือกสรรคำมาแสดงลักษณะของฝนเช่นกัน ในคราวนี้ พระองค์ทรงใช้คำว่า “ฝนตกรำเรื่อง” ซึ่งก็ช่วยสื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้น เพราะคำว่า “รำ” ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าเป็นการทำซ้ำ ๆ กันเป็นเวลานาน ช้าชาก พรำเพรื่อ ดังตัวอย่าง

ฝนตกรำเรื่องไปจนไม่ได้เดินเหินไปไหนมากนักต้องกลับ

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๒๑)

เรื่องการสรรค่านั้น พระองค์ทรงเลือกสรรคำมาใช้ในการบอกเล่าเรื่องราวได้อย่างเหมาะสม โดยมีการใช้คำขยายเพื่อให้เกิดภาพ เกิดเสียงและเกิดอารมณ์ความรู้สึก บางครั้งก็ทรงหลากคำขยาย ทำให้เกิดความหลากหลายและให้ภาพให้ความรู้สึกที่ลดหลั่นกันได้อย่างชัดเจน

๔.๒.๑.๒ การเลือกใช้ถ้อยคำบางกลุ่ม

การเลือกสรรถ้อยคำภาษาในที่นี้ หมายถึง การเลือกใช้ภาษาที่ไม่ได้ใช้ในภาษาปกติ กล่าวคือ บางครั้งทรงใช้ภาษาสแลง ภาษาต่างประเทศ ซึ่งเป็นการแสดงถึงอารมณ์ความรู้สึกที่เป็นกันเอง ตรงไปตรงมา และยังเป็นการสะท้อนถึงการใช้ภาษาในรัชสมัย นอกจากนี้ยังมีการใช้ภาษาถิ่น ซึ่งก่อให้เกิดความเพลิดเพลินและมีชีวิตชีวาชวนอ่านเข้ากับบรรยากาศของท้องถิ่นนั้น

ก. การใช้ภาษาสแลง

ภาษาสแลงเป็นภาษาที่มีผู้นิยมใช้เฉพาะกลุ่มในช่วงเวลาหนึ่ง ซึ่งในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการใช้ภาษาสแลงอยู่หลายแห่ง บางคำต้องอ้างอิงถึงหรือเป็นสิ่งที่คุ้นเคยกันของคนในสมัยนั้น ซึ่งอาจไม่มีการใช้แล้วในปัจจุบัน คนในยุคปัจจุบันอาจเข้าใจยากอยู่บ้าง แต่เมื่อตีความได้แล้วจะทำให้ได้ความหมายที่เด่นชัดเจน ได้อารมณ์ความรู้สึกและยังก่อให้เกิดความเป็นกันเองเหมือนเป็นภาษาพูด ตัวอย่างเช่น

คำว่า “ลักข์” เป็นคำแผลงมาจากศัพท์มีลักข์ หมายความว่า โง่เขลา ซึ่งตัวอย่างนี้พระองค์ทรงใช้คำว่า “ลักข์” กับข้าราชการเพื่อเป็นการตำหนิติเตียนเป็นมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง ดังนี้

...เมื่อได้พุดจาใต้ถามพระยาเสนาฯ นุชิตและพวกจิ้นรวบรวม การทั้งปวงเข้าหมด ก็เห็นว่าเป็นเพราะพระยาเสนาฯ นุชิตคนนี้ “ลักข์ อย่างยิ่ง” จะพรรณนาไปไม่สิ้นสุด การอันใดเป็นไม่มีที่ทำได้ทำ หยุดนึ่ง แท้ที่เดียว

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๒๑)

นอกจากนี้ ยังมีคำอื่นๆ อีก เช่น “กะอย่างโ๊ะๆ” ซึ่งอาจหมายถึง การกะประมาณอย่างคร่าว ๆ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ได้ความว่าอีกชั่วโมงเดียวจะถึงเมืองมื่น เขากะอย่างโ๊ะๆ ให้ เดิร์ซๆ ๆ ที่จริงจะตื่นสัก ๔ โมงแล้วจึงมาก็ทันไปนอนเมืองมื่น

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๑๐)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงใช้คำว่า “เคอะ” กับกิริยาอาการที่ทำอย่างแปลกประหลาด เศษ พิลึก ไม่มีเหตุผลหรือทำแล้วไม่เกิดประโยชน์อันใด ส่วนคำว่า “เขิน” นั้นหมายถึง ลำำน้ำ นั้นมีน้ำตื้นเขิน อีกทั้งยังมีก้อนหินก้อนใหญ่ระเกะระกะ ทำให้เรือแล่นไม่ได้เพราะเรือครูดหิน ดังตัวอย่างที่ว่า

...ครั้นถึงที่หาดเคยขึ้นแต่ก่อน เขาไม่ทำทางลงมาถึง กลับไปทำตพานไว้ข้างบนเคอะแท้ ๆ ต้องเข็นเข้าไป เปนศีกาก่อน ไต่ ๆ แลคมด้วย เรือครือ ๆ เข้าไปจะจอดตพานก็ไม่ได้ ด้วยตพานนั้น เขินน้ำ

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๔๖)

ในการบรรยายถึงสี่สันพระองค์ก็ทรงเลือกใช้คำได้อย่างเหมาะสม สามารถทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ดี เช่น เมื่อบรรยายถึงภาพเขียนก็ทรงใช้คำว่า “กาววาว” ทำให้เกิดความรู้สึกว่าต้องเป็นภาพที่ดูสวยงาม หรรษา สีสันฉูดฉาด บาดตา

พระครูเจ้าวัดอยู่ข้างเป็นคนแข็งแรง ที่ภูกี้ก็ตกแต่งวาดเขียน
กาววาวสนุกอยู่ มีประหลาดอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธรูปยืนในนั้นสอง
องค์นั่งไธรงั่งทั้งคู่

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๓๘)

ข. การใช้ภาษาต่างประเทศ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการคุกคามจากประเทศตะวันตกอย่างมาก พระองค์จึงมีพระราชดำริที่จะเปิดประเทศสู่โลกภายนอก มีการรับความเจริญต่างๆ เข้ามาสู่ประเทศ เพื่อให้เท่าเทียมนานาชาติอารยประเทศ มีการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง ในหมู่นักชั้นสูง ทั้งจากมิชชันนารีชาวตะวันตก และบ้างก็ทรงศึกษาจากต่างประเทศ ดังนั้น วิทยาการต่างๆ ได้เผยแพร่จากตะวันตกเข้ามาสู่ประเทศไทยมากขึ้น

อิทธิพลจากตะวันตกได้มีผลต่อการใช้ภาษาไทย เพราะทำให้มีการใช้คำต่างประเทศมากขึ้น โดยเริ่มมีการใช้คำทับศัพท์อย่างแพร่หลาย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นคำเรียกแทนสิ่งใหม่ๆ ที่ไทยยังไม่มีคำศัพท์นั้น บ้างก็มีคำเรียกเป็นภาษาไทย แต่ผู้เขียนอาจมีความนิยมที่จะใช้คำทับศัพท์ ซึ่งอาจสื่อความหมายได้ชัดเจนกว่า เป็นต้น ซึ่งการเขียนทับศัพท์ในระบายนั้นมักมีการเขียนถ่ายเสียงตามที่ได้ยินหรือตามที่คนไทยถนัด จึงไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษมาเป็นอย่างดี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ และทรงได้มีโอกาสเสด็จเยือนต่างประเทศบ่อยครั้ง จึงทำให้ทรงใช้ภาษาอังกฤษได้ดี ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์จึงมีการใช้คำภาษาต่างประเทศแทรกอยู่บ้าง ซึ่งเป็นผลดีในด้านของการสะท้อนความนิยมในการใช้ภาษาในรัชสมัย และบางครั้งอาจก่อให้เกิดความรู้สึกที่เป็นกันเองอีกด้วย ตัวอย่างเช่น

ในการเสด็จประพาสที่ต่างๆ พระองค์มักทรงบันทึกอุณภูมิ โดยการใช้คำ
ทับศัพท์ภาษาอังกฤษ ทั้งเครื่องวัดและหน่วยในการวัดอุณภูมิ ตัวอย่างเช่น

*อนึ่งเทอร์โมมิเตอร์ในวันนี้ เมื่อเวลาเช้าโมง ๑ เทวัญว่า
๗๖ ดีกรี ฟาเรนไฮท์ มาในเรือเวลา ๔ โมงเช้า ๘๒ ดีกรี ในเวลา
เที่ยง ๘๗ ดีกรี บ่ายลงก็ลดลงนิดหน่อยไม่มาก จนเวลา ๒ ทุ่มมี ๘๒
ดีกรี*

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๙)

ทรงบันทึกถึงราษฎรที่เห็นว่าการกราบพระพุทธรูปนั้นเป็นเพียง idolatry หมายถึง
การบูชารูปปั้นรูปเขียนนั้นเป็นความคิดที่ไม่ถูกต้อง แท้จริงแล้วควรกราบพระพุทธรูปแล้วระลึกถึง
พระพุทธรูปเจ้าและพระพุทธรูปคุณจะเหมาะสมกว่า ดังนี้

*...ดังคนบางจำพวกที่เห็นไปว่าการเคารพไหว้กราบ
พระพุทธรูปนั้น เป็นไอดอลละตารี จำเพาะเจาะใจจะบูชาสิ่งอันนั้น
เมื่อผู้ใดนึกดังนี้ผู้นั้นเป็นผู้ที่ผิดโดยแท้ เป็นผู้ไม่ทราบสิ่งใดเลย*

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๐)

ในสมัยนั้น กล้องถ่ายรูปกำลังเป็นที่นิยมในหมู่เจ้านายชั้นสูง เวลาเสด็จประพาสที่
ใดพระองค์จึงมักทรงบันทึกภาพทิวทัศน์ต่างๆ และความเป็นอยู่ของราษฎรเก็บไว้ บ้างพระองค์ก็ทรง
ให้ช่างถ่ายภาพหรือที่ทรงเรียกทับศัพท์ว่า photographer เป็นผู้บันทึกภาพให้ ดังนี้

*...ได้สั่งให้กาพย์ ขอให้ยุพพวกฟอร์ตอกกราเฟอร์ให้ถ่ายรูปที่นั่น
ไปสี่กรุป ๑*

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๗๒)

นอกจากนี้ เรื่องโรคภัยไข้เจ็บก็มีศัพท์เฉพาะเรียกชื่อโรค ซึ่งเป็นวิทยาการทาง
การแพทย์สมัยใหม่ในขณะนั้น โดยในการเสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ พระองค์ก็ทรงบันทึกถึง
โรคปวดไขข้อ หรือ รูมาติก ดังนี้

ได้เลื่อนกำหนดเพิ่มขึ้นที่นี้อีก ๒ วัน เหลือหนึ่งวันเพชรรบุรีคิด
จะกลับเข้าไปถึงกรุงเทพฯ ต่อวันที่ ๑๘ เพื่อจะพักผ่อนร่างกายแก่เรื่อง
รุมมาตี ชัมเสียสักที เดียวนี้ข้างบนเลื่อนหายลงไปเหลืออยู่ข้างล่าง
ลูกนั่งยังไม่สู้ปกติ

(เสด็จประพาสสมณทลราชบุรี : ๘)

ในด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่น่ามาใช้พัฒนาประเทศ พระองค์ก็ทรงบันทึกเป็นคำ
ทับศัพท์ไว้ เช่น waterworks หมายถึง โรงประปา

ได้ตั้งใจไว้ช้านานว่าจะไปดูคลองเชียงราก ซึ่งจะเปนที่ขุด
คลองวอเตอร์วอค

(เสด็จประพาสสมณทลปราจีนบุรี : ๑)

ในด้านเทคโนโลยีด้านการชลประทานพระองค์ก็ทรงใช้คำเรียกว่า “อิริเกชั่น”
(irrigation) และผู้ที่ทำหน้าที่ควบคุมงานเหล่านี้หรือวิศวกร พระองค์ก็ทรงเรียกทับศัพท์ว่า
“อินเยอเนียร์” (engineer) ดังนี้

เมืองนครศรีธรรมราช เป็นชัยภูมิดีมาก พิศไรระห์ดูน้ำที่จะ
จัดการอิริเกชั่นได้ ไม่เหมือนกันแท้และไม่เท่าถึง แต่ทำนองเมือง
อียิปต์ ถ้ามีอินเยอเนียร์ออกมาจัดการเห็นจะได้ประโยชน์มาก

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๔๑)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงใช้คำเรียก “gentleman” หมายถึง สุภาพบุรุษ ซึ่ง
เป็นคำที่ใช้กันในต่างประเทศอย่างแพร่หลาย คนในสมัยนั้นจึงมีค่านิยมยกย่องกันเป็นสุภาพบุรุษ
ด้วย พระองค์ทรงใช้คำทับศัพท์ว่า “เอนต์ลแมน” ดังนี้

เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับปะรดกลัก ลิ่นจี้กลัก ออกจะไม่เป็น
เอนต์ลแมน ข้อสำคัญที่สุดนั้น ต้องหากระดาดปิดกลักให้รู้

(เสด็จประพาสสมณทลปราจีนบุรี : ๑๓)

และอีกตัวอย่างหนึ่งเป็นคำทับศัพท์เรียกกริยาอาการ โดยในการเสด็จประพาสที่ต่างๆ พระองค์มักทรงสำรวจตรวจตราข้อมูลท้องถิ่นนั้นๆ ในบางครั้งก็ทรงใช้คำทับศัพท์ว่า “เซอร์เว” (survey) หมายถึง สำรวจ รั้งวัด

...ถ้าเรือถูกค้าไปมาไม่รู้แล้วจะโดนเป็นแน่ คิดไว้ว่าเวลาควร
แล้วจะให้ออกมาเซอร์เว ลงแผนที่สักคราวหนึ่ง แล้วจะทำหุ่นไว้เป็นที่
หมายเรือด้วย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๓๓)

ค. การใช้ภาษาถิ่น

การเสด็จประพาสท้องถิ่นต่างๆ ที่หลากหลายในประเทศ ทำให้พระองค์ได้เข้าใจถึงภาษาถิ่นที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นนั้น และเมื่อทรงบันทึกเหตุการณ์หรือเรื่องราวในแต่ละวัน บางครั้งพระองค์ก็ทรงบันทึกโดยใช้ภาษาถิ่น ซึ่งทำให้เกิดความมีชีวิตชีวา เข้ากับบรรยากาศของท้องถิ่นนั้น ตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงบันทึกถึงภาษาถิ่นของชาวนครศรีธรรมราชที่เรียกน้ำตาลงบ โดยคน
ที่นั่นเรียกน้ำตาลว่า น้ำผึ้ง เพราะมีรสหวานเหมือนกัน แต่คนใต้นิยมการพูดสั้นๆ จึงได้ตัดคำว่า
“น้ำ” ออก แล้วเหลือคำว่า “ผึ้ง” นอกจากนี้ยังมีการใช้สำเนียง ฮ แทน ง คำว่า “งบ” จึง
เปลี่ยนเป็น “ฮบ” จนกลายเป็น “ผึ้งฮบ” ในที่สุด ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...เรือมาออกช่องเขาเขี้ยวกับเกาะยอดแลเห็นแนวเขาและทิวไม้
รอบไปค่อนข้างฝั่งเหนือแลเห็นต้นไม้ชนิด มีต้นตาลมากตาลเหล่านี้ที่
ทำ “ผึ้งฮบ” ลงมาขายที่ตลาด

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๖)

ภาษาใต้เรียก ลำน้ำ ว่า “ลำป้า” เมื่อพระองค์ทรงกล่าวถึงลำน้ำที่ภาคใต้จึงทรง
เพิ่มเติมภาษาถิ่นไว้ด้วย ดังนี้

กลับจากวัดวังสั่งให้เอาเรือมารับที่บ้านพระยาจางวาง
เพราะอยากจะดูทางลำน้ำ (ลำปำ)

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๕)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คำว่า “ควน” ในภาษาไทย หมายถึง เนิน เพราะองค์ที่ทรงได้
เรียกตามภาษาถิ่นว่า “ควน” แต่ที่ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่าหมายถึง เนิน ด้วยอาจจะทรงเกรงว่า
คนอื่นที่ได้อ่าน ถ้าไม่เข้าใจภาษาถิ่นอาจจะไม่เข้าใจได้ ดังนี้

ตามระยะทางที่ไป บรรดาที่พื้นราบแล้วเป็นนาทั่วไปหมด
ไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้ที่เป็น “ควน” คือ เนิน จึงเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๗)

ภาษาไทย มักมีการพูดตัดคำ ดังนั้น คำว่า “ตระวาง” หรือ เรือนจำ ในภาษาไทยจะเรียกว่า
“โรงวาง” พระองค์ก็ได้ทรงบันทึกไว้ ดังนี้

วันที่ ๒๕ เวลาเข้าไปที่บ้านใหม่พระยาระนองผ่านหน้า

“โรงวาง” คือตระวาง ทำเป็นตึกหลังคาสังกะสีแบบคูกที่ปิ้ง

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๐)

ในด้านการเลือกใช้ถ้อยคำบางกลุ่มนั้น พระองค์ทรงเลือกสรรถ้อยคำภาษาไทยที่เหมาะสม
โดยการใช้อย่างที่ไม่ได้ใช้ในภาษาปกติ กล่าวคือ บางครั้งก็ทรงใช้ภาษาสแลงและภาษา
ต่างประเทศทำให้รู้สึกเป็นกันเอง เหมือนการเล่าสู่กันฟัง สามารถถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกของ
พระองค์ได้อย่างตรงไปตรงมา บ้างก็ทรงใช้ภาษาถิ่นซึ่งเป็นการสะท้อนถึงสีสันและเอกลักษณ์ของ
ท้องถิ่นนั้น ๆ ทำให้เกิดอารมณ์คล้อยตามกับบรรยากาศที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ขณะเสด็จ
ประพาส

๔.๒.๒ การใช้สำนวนโวหาร

การใช้สำนวนโวหารโวหารในที่นี้ แบ่งศึกษาเป็น การใช้สำนวนภาษาเรียบง่ายชัดเจน
การใช้สำนวนภาษาตนเอง การใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส การใช้ภาพพจน์ และการใช้กวี
โวหาร

๔.๒.๒.๑ การใช้สำนวนภาษาเรียบง่ายชัดเจน

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่แล้วพระองค์ทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย ทำให้สามารถถ่ายทอดภาพ เหตุการณ์ ความคิดได้อย่างชัดเจนตรงไปตรงมา เข้าใจง่ายและมีชีวิตชีวา โดยมีการเรียบเรียงข้อความอย่างสละสลวย จนทำให้ผู้อ่านเห็นภาพ ซึ่งอาจเป็นภาพนิ่ง หรือทัศนียภาพหรือเป็นเหตุการณ์

ก. การใช้สำนวนภาษาบรรยายภาพ

พระองค์มักทรงใช้สำนวนแสดงภาพ ในการบรรยายภาพวิทัศนของธรรมชาติ โดยใช้ภาษาที่เรียบง่ายแต่มีความชัดเจนสละสลวย ตัวอย่างการใช้สำนวนแสดงภาพ เช่น

ทรงกล่าวถึงทัศนียภาพอันงดงามของน้ำตก โดยที่ทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย มิได้เป็นภาษาที่วิจิตรพิสดาร แต่สามารถทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้ายตามความงามนั้นได้ กล่าวคือ ทรงกล่าวถึงลักษณะของน้ำตก ที่ตกลงมาเป็นชั้น ๆ เป็นลักษณะชั้นบันได ทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นจังหวะโดยไล่ลำดับจากน้ำตกชั้นบนลงมาสู่ชั้นล่าง กระทบลงมาเป็นห้วงเป็นชั้น และยังก่อให้เกิดการรับรู้ทางเสียงว่า น้ำกระแทกศิลาด้วยความแรงจนเป็นฝอยส่งเสียงดัง อีกทั้งยังได้รับรู้ถึงบรรยากาศที่สดชื่นมีชีวิตชีวา เพราะทรงบันทึกถึงต้นไม้เขียวขจีที่ขึ้นแซมอยู่บริเวณก้อนศิลา ซึ่งน้ำมิได้ซัดผ่านด้วยความแรง แต่ค่อย ๆ ซึมพอถูกใบให้สดชื่นเขียวอยู่เสมอ พระองค์ทรงโปรดความงามของน้ำตกแห่งนี้มาก จนนำมาเปรียบเทียบกับภาพเขียนว่าถ้ายังไม่เคยได้ทอดพระเนตรที่นี้มาก่อน แล้วได้เห็นภาพเหมือนหรือน้ำตกประดิษฐ์ที่ช่างทำเลียนแบบที่นี้ คงจะทรงนึกว่าเป็นจินตนาการของช่างเอง เพราะไม่น่าเชื่อว่าในความเป็นจริงจะมีธรรมชาติที่สวยงามได้ถึงเพียงนี้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ที่ทางน้ำตกเล็ก ๆ ลงไปอีกนั้น ตกกลงมาเป็นคั่นบันไดกระทบกันเป็นชั้น ๆ ชั้นหนึ่งก็มีอ่าง ๆ หนึ่ง ตกกลงมาถึงอ่างแล้วก็ตกลงมาเป็นน้ำราดปากอ่างลงมาอีกเป็นชั้น ๆ กระทบศิลาเป็นฝอยขาวเสียงดังงามนัก ที่ปากอ่างมีต้นไม้จีนเล็ก ๆ ขึ้นเป็นหย่อม ๆ เหมือนหนึ่งไม้จีนที่ปลูกเขามอเล่น และเฉพะะที่ที่ควรจะปลูกด้วย ที่เป็นก้อนศิลาน้ำตกข้างบนทุก ๆ แห่ง มีต้นไม้แซมไปตามซอกศิลาที่ไม่ถูกทางน้ำ

วาดไปเรื่อย ๆ เป็นแต่น้ำซึม พอถูกใบเขียวสดขึ้นอยู่เสมอยู่เสมอ ถ้านักเลงเขามอหรือช่างแล้วควรจะดูจริง ๆ ที่เดียว ไม่เห็นว่าน้ำพุที่ ไหลจะงามเท่าที่นี้เลย ไม่เป็นของใหญ่เกินขนาดที่จะแลดู และเกิน กำลังที่จะทำเอาอย่าง ถ้าเราได้เห็นช่างก่อภูเขาและดูน้ำพุอย่างนี้ขึ้น ในบางกอก ก่อนที่ได้มาเห็นภูเขานี้ คงจะคิดว่าช่างนั้นแกลังทำให้ งาม เกินกว่าที่จะเป็นเองได้ แต่ก่อนมาเห็นรูปเขียนบ้าง ช่างทำ ภูเขาบ้างยังไม่งามถึงที่นี้ เรายังนึกว่าช่างเห็นจะไม่ได้เห็นอะไร เป็น แต่ทำเอาตามชอบใจ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๓ - ๑๒๔)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงเลือกสรรถ้อยคำมาใช้ในการบันทึกถึงการตกตะกอนก่อตัว ของศิลา ทำให้เกิดภาพและความเข้าใจกระบวนการของธรรมชาติว่าศิลาเกิดจากการทับถมของ โคลนตะกอนต่างๆ เป็นเวลานาน ซึ่งทรงกล่าวถึงว่าตะกอนที่ทรงพบเห็นแตกต่างกันไปตามเวลาที่ ตกตะกอนทับถมกัน มีทั้งที่แข็งจนเป็นหิน บ้างก็ยังไม่แน่นนุ่มเหมือนฟองน้ำ ถ้าวางหักดูก็ยังมี กิ่งไม้บ้างใบไม้บ้าง ทำให้เข้าใจวัฏจักรของธรรมชาติ จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงความ เอาพระทัยใส่ทั้งความงามและระบบของธรรมชาติ ดังนี้

... แต่ที่อ่างใหญ่นั้นน้ำลึกมากถึง ๔ ศอก อ่างเล็กก็อยู่ใน ศอกเศษ ๒ ศอกเศษบ้าง ปากอ่างนั้นเป็นโคลนตะกอนน้ำอ่อนๆ ที่ จะเป็นศิลา สีขาวเหลืองอ่อน ๆ เจือแดงบ้าง ก็จับกิ่งไม้คดเคี้ยวไป ตามรูปกิ่งไม้ที่จะเป็นไปไม่ได้ ที่แข็งเป็นหินแล้วก็มี ที่ยังไม่แน่นก็มีบางที่ก็ ขาวที่เดียวเหมือนกับฟองน้ำ หักออกข้างในมีกิ่งไม้บ้างมีใบไม้บ้าง เราขึ้นไปถึงชั้นกลาง พบศิลาเป็นใหม่ รูปร่างเหมือนกับกระบอกไม้ แกะลวดลายสำหรับปักธูปอย่างจีน สองกระบอกติดกัน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๔ - ๑๒๕)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงถ่ายทอดรายละเอียดต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดความรู้สึกได้ อีก เช่น ทรงบันทึกถึงเงาที่ทอดมาจากหน้าผาทำให้เกิดร่มเงาเป็นบริเวณกว้าง จึงให้ความรู้สึกที่ ร่มเย็น และเมื่อทรงเป่าแตรก็เกิดเสียงก้องกังวาน ยิ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่าอยู่ในที่มีบริเวณ จำกัด เช่น ซอกผา จึงทำให้เกิดเสียงสะท้อนก้องอยู่ อีกทั้งยังทรงบรรยายให้เห็นภาพโดยการให้

รายละเอียดเกี่ยวกับสีและรูปพรรณสัณฐาน เช่น สีของหาดทราย สีของศิลาที่หน้าผา ซึ่งศิลาบริเวณที่ถูกน้ำชะล้างอยู่เสมอก็เห็นสีและลวดลายชัดเจนกว่าศิลาที่ไม่ถูกน้ำ ส่วนรูปพรรณสัณฐานก็จะทรงบรรยายลักษณะต่างๆ เช่น ขรุขระ เป็นต้น ทำให้เห็นภาพค่อยๆ ตามที่ชัดเจนดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

...ที่ตรงนั้นมีดินและต้นผักต้นหญ้าออกที่นั่นงาม เพิ่งบังเงากว้างออกไปมาก กว้างชั่วยวาลำเรือแหวดของเราสัก ๑๐ วา ในนั้นถ้าเรือจะจอดเรียง ๆ กับลำใหญ่ ๆ เท่าเรือเรา จอดได้สบายทีเดียว เหมือนอยู่ในร่ม เอาแต่เข้าไปลองเป่าดูเสียงก้องที่ศิลาหน้าผานั้น เป็นศิลาลาย พื้นแดงลายขาวเหมือนกับศิลามัวร์ พื้นแดงลายขาว เช่นใช้ปูพื้นกันอยู่ทุกวันนี้ ที่ตรงหน้าผาเป็นที่น้ำล้างแลเห็นลายกระจ่าง เป็นลายโต ๆ ถ้าจะขัดเข้าคงจะงามที่สุด พอสิ้นหน้าผาที่ยาว ๒ เส้นนี้แล้ว กลับไปข้างซ้ายมือเป็นศิลา ขวามือเป็นดิน ก็เป็นเทือกยาวอีก ตลอดจนถึงเขาเล็กยอดหนึ่ง ตามหน้าศิลาเหล่านั้น มีหาดแลดูเหมือนหาดทรายสีเหลือง และครุกระเหมือนอย่างทราย มีที่ต้นไม้ขึ้นและเป็นรอยน้ำซัดอย่างหาดทรายทีเดียว แต่เป็นศิลาแข็ง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๒ - ๑๕๓)

อนึ่ง ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงบันทึกถึงความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในช่วงเวลาต่างๆ เช่น ทรงกล่าวถึงบรรยากาศในช่วงเช้าที่เขาถ้าฝีว่าเป็นวันที่มีอากาศขึ้น และมีหมอกปกคลุมภูเขาอยู่หลายชั้นทำให้มองไม่เห็นยอดเขา จนกระทั่งแสงแดดเริ่มส่องสว่าง หมอกจึงค่อยๆ เลือนหายไป จนมองเห็นยอดเขาแล้ว แต่หมอกที่ปกคลุมช่วงกลางของภูเขายังไม่จางไป จึงทำให้มองเห็นเหมือนยอดเขาลอยอยู่เหนือหมอก จากตัวอย่างนี้ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นช่วงเวลาที่อากาศเย็น และเกิดภาพความเปลี่ยนแปลงของบรรยากาศอย่างค่อยเป็นค่อยไป ดังที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

ยอดเขาถ้าฝีมีหมอกหุ้มลงมาสักส่วนหนึ่ง เหลือสัก ๔ ส่วน พอแดดขึ้นหมอกค่อยๆ เคลื่อน ๆ ไป แลเห็นยอดเขาที่แหลม ๆ ข้างบน แต่หมอกชั้นกลางเหมือนหนึ่งยอดแหลมนั้นขาดตั้งลอยอยู่เปล่า ๆ

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๑)

ข. การใช้สำนวนภาษาบรรยายเหตุการณ์

การเรียบเรียงภาษาในการบันทึกเหตุการณ์นั้น มีการลำดับความที่ดี มีการใช้ถ้อยคำเรียบง่ายในการเล่าเรื่อง แต่สามารถทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามเองได้ เช่น ตอนที่ทรงเล่าถึงเสื่อที่กีดชาวบ้านจนเสียชีวิต พระองค์ก็ทรงเล่าอย่างละเอียดชัดเจน ทวีความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ จากที่พบรอยเลือด จนไปพบเสื่อผ้า ซากขา ลำตัว จนถึงวิธีที่ด้กฆ่าเสื่อได้ การเล่าเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านสนใจและเกิดอารมณ์ตื่นเต้นอยากติดตามเรื่องราวไปเรื่อยๆ ดังตัวอย่างเช่น

...ตาปานออกตามไปคนเดียว พบรอยเลือดเป็นทางไปพบกางเกงและผ้าที่อ้ายเฒ่าม่วงนุ่ง ไปหน่อยหนึ่งก็พบขาข้างหนึ่ง ตาปานก็เอาขานั้นไปด้วย แล้วไปพบตัวกีดกินเสื่อเพียงบันเอวแล้ว ตาปานจึงเอาตัวนั้นผูกเข้ากับไม้ให้แน่นแล้ว ขัดห่างขึ้นอยู่บนต้นไม้สักครู่หนึ่ง เสื่อก็มากินที่ศพ ดังเชือกมัดอยู่แน่นไม่หลุด ตาปานยิ่งถูกใจล่อรวบตัดหัวใจ เพื่อนที่ไปด้วยกันอีกคนหนึ่ง ยิ่งข้างท้ายตลอดขึ้นมาถึงหัวไหล่ โดดโม่เข้ามาที่ศพ ตกลงมาตายอยู่กับศพ แต่ยั้งนั้นยังไม่ไว้ใจซ้ำเสื่ออีกคนละนัดเห็นว่าตายแน่แล้ว จึงลงมาวัดดู เสื่อนั้นยาวถึง ๖ ศอกเศษ เกือบ ๗ ศอก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐๔)

อีกเหตุการณ์หนึ่ง เป็นตอนที่พระองค์ทรงบรรยายเหตุการณ์ตอนที่เกิดพายุฝน ขณะเสด็จประพาส พระองค์ทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย แต่มีการเน้นย้ำความทำให้เข้าใจได้ง่ายว่ามีพายุฝนเกิดขึ้นจริง และยังทราบถึงว่าบุคคลใดถูกฝนถูกพายุบ้าง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

วันนี้ฝนตกมีพายุ แต่ฉันไม่ได้ถูกเลยทั้งฝนทั้งพายุ ไม่รู้สึกที่เดียว เรือภูซงค์จำแลงมาที่หลัง แต่มาทันเวลาหยุดกินข้าว ล้วงหน้าออกไปก่อนถูกฝนถูกพายุ เรือเจ้าศรีไสลงมาแต่พระปฐม ถูกฝนถูกพายุที่บ้านพระทิว เขาก็บอกว่าฝนตกมาก

(เสด็จประพาสราชบุรี : ๔)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นเหตุการณ์ตอนที่พระองค์มีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรที่บ้านท่าตะคร้อ พระองค์ทรงเล่าเหตุการณ์ที่ละช่วง ๆ โดยทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย แต่ก็สามารถสร้างภาพและเข้าใจเหตุการณ์ได้ ตลอดจนยังเกิดความรู้สึกมีชีวิตชีวาในเหตุการณ์นั้นอีกด้วย ดังนี้

ที่บ้านท่าตะคร้อมีผู้หญิง ๕ คน เป็นคนแก่ๆทั้งนั้น ลงมายืนอยู่ในกลางแม่น้ำ ริมร่องน้ำที่เรือเราผ่านไป น้ำท่วมเพียงอกมีกระจาดทูลหัวทุกคน เราให้คนไปถามว่ามายืนทำไม บอกว่าอยากเห็นพระเจ้าปราสาททอง แก่แล้วกลัวจะตายเสีย จะไม่ได้ทันเห็นอีกขอที่ในกระจาดนั้นถวาย เราให้รับของมาเห็นมีฝักและแตงบ้างเล็กน้อย แจกเงินให้ทูลหัวที่ใครยังไม่ได้ทูลหัวก็เตือนกันให้ทูลหัวดูเนื้อดีใจมาก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๘๙)

โดยภาพรวมแล้ว การใช้สำนวนภาษาในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการใช้ภาษาที่เรียบง่าย สามารถสื่อความได้อย่างชัดเจน โดยทรงเรียบเรียงเรื่องราวได้อย่างราบรื่น สละสลวย มีคุณค่าในด้านทำให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจและสร้างภาพ โดยการจินตนาการตามสิ่งที่ทรงบันทึกได้

๔.๒.๒.๒ การใช้สำนวนภาษาสนทนา

โดยปกติแล้วในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันชุดนี้ จะมีลักษณะการเขียนแบบบอกเล่า แต่ในบางช่วงพระองค์ก็ทรงแทรกสำนวนสนทนาไว้ตามความเหมาะสม เพื่อให้เกิดความเพลิดเพลิน สนุกสนานและมีชีวิตชีวาชวนอ่าน ซึ่งแบ่งได้เป็น การสนทนากับผู้อ่าน เสมือนว่าต้องการสื่อสารกับผู้อ่าน และการแทรกประโยคสนทนา เพื่อบันทึกถ้อยคำโต้ตอบอย่างละเอียดตรงไปตรงมา ดังต่อไปนี้

ก. การสนทนากับผู้อ่าน

ถึงแม้ลักษณะการเขียนโดยรวมของพระราชนิพนธ์ชุดนี้ มีลักษณะเป็นบันทึกประจำวัน ที่เป็นการบันทึกเรื่องราวในแต่ละวัน แต่ในบางครั้ง พระองค์ก็ทรงบันทึกแบบมีการสนทนากับ

ผู้อ่าน ซึ่งทำให้เกิดความสนใจและอยากติดตาม เกิดความรู้สึกว่ามีส่วนร่วมในเรื่องราว ก่อให้เกิดความมีชีวิตชีวามากขึ้น หรืออาจเป็นการกระตุ้นให้ค้นหาคำตอบต่อไป ตัวอย่างเช่น

พระองค์ทรงบันทึกเสมือนกำลังสนทนาทลายปัญหากับผู้อ่านเกี่ยวกับชื่อผู้หญิงที่ ทรงประสบพบเห็นคนหนึ่ง โดยทรงให้ทายว่าผู้หญิงที่ชื่อ “หลิ่ง” นั้นเป็นชนชาติใด ดังที่ทรง บันทึกไว้ว่า

เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงปากอ่าวที่เขาเรียกปากกุรา มี
ผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งพระยาตะกั่วป่า ให้ลงมานำร่องชื่อ “หลิ่ง” ขอให้
ลองเดาดูว่าจะเป็นชนชาติใดแน่ นำเรือเข้าข้างใน...

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๗)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงบันทึกถึงเรื่องการพระราชนิพนธ์และบันทึกโคลงกลอนไว้ใน บันทึกระจำวัน พระองค์ทรงกล่าวว่าผู้ที่ได้อ่านจะเห็นว่ามัวเมาด้วยกาพย์กลอน เสมือนว่า พระองค์ทรงคาดการณ์ไว้แล้ว จะได้รับการเผยแพร่ต่อไปในอนาคต ดังที่ทรงบันทึกว่า

...แต่เราก็นึกวิตกอยู่ ว่าจดหมายของเรานี้มีบทกลอนมาก
ท่านทั้งปวงผู้ที่เห็นก็จะพากันว่ามัวเมาด้วยการคิดกาพย์กลอน แต่ไม่
เมาเลย ซึ่งลงไว้ด้วยนั้นเพราะจะให้มีปลาด ๆ เหมือนหนังสือภาษา
อื่น ๆ เขาก็มีกลอนบ่อย ๆ ไม่ได้นั่งฝันนอนฝันด้วยกาพย์กลอน
อะไรเลย

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๕๓)

ข. การแทรกประโยคสนทนา

โดยปกติแล้วในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระองค์มักจะใช้วิธีการบรรยาย อธิบายโดยใช้ประโยคบอกเล่าเป็นหลัก แต่ในบางครั้งที่ทรงเล่าถึงการสนทนาได้ตอบ พระองค์ก็ อาจมีการใช้ประโยคสนทนา ซึ่งทำให้เกิดความเพลิดเพลินและมีชีวิตชีวา เหมือนกับได้มีส่วนร่วม ในการพูดคุยนั้น ๆ ด้วย จึงสามารถเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกของพระองค์ได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาสน้ำตก แล้วสมเด็จพระยาสุรธาธิบดีราช-
 ประยูร ที่พระองค์ทรงเรียกว่า “เสด็จยาย” ได้ทรงหยอกล้อกับพระองค์ เรื่องทรงโปรดน้ำตกนี้
 มากจนประสงค์จะเคลื่อนย้ายไปไว้ที่วัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงบันทึก
 บทสนทนาถาม – ตอบนี้ไว้ในพระราชนิพนธ์ นอกจากทำให้เกิดความน่าสนใจและมีชีวิตชีวา
 มากขึ้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงพระราชหฤทัยที่ทรงอ่อนโยนและทรงรักเสด็จยายอย่างแท้จริง ดังที่ทรง
 บันทึกไว้ว่า

...วันนี้เราไม่รู้ตัวเลย เสด็จยายท่านถามว่ารักยายหรือไม่รัก
 เราทูลตอบท่านว่ารัก ขออะไรสักสิ่งหนึ่งได้หรือไม่ได้ เราเสียที่ท่าน
 รับว่าได้ ท่านว่าให้ยกเอาเขานี้เข้าไปตั้งในวัง ให้ท่านอาบให้สบายสัก
 หน่อย ดูท่านโปรดสนุกมากหายประชวรทีเดียว

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๗)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เป็นบทสนทนาโต้ตอบของพระองค์กับภิกษุที่ประพฤติน่า
 ค่อยเหมาะสมเท่าที่ควร ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงไต่ถามเกี่ยวกับพระธรรมพระวินัย พร้อมทั้งบันทึกว่า
 ภิกษุรูปนั้นทูลตอบพระองค์ว่าอย่างไร ทำให้สามารถเกิดความรู้สึกร่วมกับสถานการณ์ที่พระองค์
 ทรงประสบได้ แม้จะมีได้อยู่ร่วมในเหตุการณ์จริง ดังนี้

...เรานิมนต์ให้เทศน์ ออกตัวอยู่ว่าอดิหิว เรียกเครื่องกัณฑ์
 จึงได้ไปหยิบหนังสือมาเทศน์ บ่นว่าเสียดาย ถ้าไม่อดิหิวจะเทศน์
 ให้มาก ด้วยได้พบพระยามหากษัตริย์ที่ ๑ เทศน์นั้นตั้งโมอย่าง
 ลาว แล้วว่าบาฬีฟังพอเข้าใจได้บ้าง แล้วแปลว่าให้อุตสาหกรรม
 พระอินทร์จะบอกให้ทำจตุโลกบาล มีท้าวเวรราชเป็นต้นจตุบัญชี่
 และอย่าให้มีความประมาท เป็นเรื่องบอกอานิสงส์และอัปมา
 ธรรม เราเห็นเหนื่อยแล้วบอกให้หยุดเถิด ติดเครื่องกัณฑ์เงินบาท
 กิ่งตำลึง สลึงกิ่งตำลึง เพ็ชร์กิ่งตำลึง เป็น ๖ บาท คุ้มมากเรียก
 ให้เอาจวนรองเงินไปตั้งใกล้ ถ้ามถึงอุโบสถก็บอกว่า ถ้าพบวัดวาก็
 ทำบ้าง ถ้าไม่พบวัดก็ทำคนเดียว สวดปาฏิโมกข์ก็ได้บ้าง ถ้ามถึง
 ปราศิก ๔ บอกว่าก็ไม่เล่นผู้หญิงนั้นแหละ ปราศิกมีมากมาย
 สถาน ปราศิกใหญ่ปราศิกน้อยก็มี ลักของเพื่อนกันเป็นปราศิก

ไล่ดูว่าอะไรอีก ออกตัวไปว่าบวชแล้วออกเที่ยว หาได้ร่ำเรียนไป
อีกไม่

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖๑ - ๑๖๒)

อนึ่ง เมื่อพระองค์เสด็จเยี่ยมเยียนราษฎร แล้วมีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรใน
ท้องถิ่น พระองค์ก็มักจะทรงบันทึกบทสนทนานั้นๆ ไว้เช่นกัน ทำให้ได้รับทราบข้อมูลที่ชัดเจนและ
ยังได้เข้าใจถึงน้ำพระทัยที่เปี่ยมด้วยพระเมตตาของพระองค์ ที่พระองค์มักจะทรงไม่ถือพระองค์กับ
ราษฎร ดังตัวอย่างเช่น

ที่บ้านท่าตะคร้อมีผู้หญิง ๕ คน เป็นคนแก่ๆ ทั้งนั้น ลง
มายืนอยู่ในกลางแม่น้ำ ริมร่องน้ำที่เรือเราผ่านไป น้ำท่วมเพียงอก
มีกระจาดทูลหัวทุกคน เราให้คนไปถามว่ามายืนทำไม บอกว่า
อยากเห็นพระเจ้าปราสาททอง แก่แล้วกลัวจะตายเสีย จะไม่ได้ทัน
เห็นอีก

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๖๗)

พระองค์ได้ทรงใช้ประโยคสนทนาบันทึกการพูดคุย ได้ตอบกัน ทั้งที่เป็นพระราชดำรัส
ของพระองค์เองที่มีต่อบุคคลต่าง ๆ และการสนทนาของคนในท้องถิ่นนั้นที่พระองค์ทรงสดับมา
ทำให้เกิดความมีชีวิตชีวาในเรื่องราว เสมือนหนึ่งทำให้ผู้อ่าน เข้าไปมีส่วนร่วมรับฟังในเหตุการณ์
นั้นๆ ด้วย จากกลวิธีการประพันธ์และการใช้ภาษาดังกล่าว ได้สร้างความเพลิดเพลินและความ
มีชีวิตชีวาให้กับ ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

๔.๒.๒.๓ การใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส

การใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัสในงานเขียนร้อยแก้ว จะช่วยทำให้เกิดความไพเราะและ
ความเพลิดเพลิน สามารถดึงดูดความสนใจของผู้อ่านได้ ซึ่งมีทั้งการใช้กลุ่มคำสัมผัสพยางค์
และกลุ่มคำคล้องจอง ดังต่อไปนี้

ก. การใช้กลุ่มคำสัมผัสพยัญชนะ

เป็นการใช้คำที่มีพยัญชนะตัวเดียวกันหรือเสียงคู่กัน การใช้กลุ่มคำสัมผัสพยัญชนะที่พบในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันนั้น เช่น อีจู้โอง่าง, ผ่าผ่อนครีกครั้น, จ้าเจ็อยเยือกเย็น, ง่วงงุงาย เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดูที่เตาหม้อ ทำอีจู้โอง่างที่ตำบลเกาะ
เหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาขึ้นบกที่ถนนตลาด เดิน
ในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ดูร้านตลาดขายผ่าผ่อนครีกครั้นแน่นหนาขึ้นมา
(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๔๗ - ๔๘)

ดูเสียงจ้าเจ็อยเยือกเย็นเป็นเสียงนก เวลาห้องนั้น ร้องสอง
คนประสานกันไป
(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๕๕)

...แต่ที่ต้อนวันนี้ได้ห้าตัวเท่านั้น ตะครุบจับเอาตัวหนึ่งมา
พิเคราะห์ดูก็อยู่ข้างผอมจริง และง่วงงุงายไม่สู้ดีนัก ถ้าจับ
เอาไว้ในอยู่ในมือหนึ่งๆ ประเดี๋ยวหนึ่งก็หลับตา ทำทางอยู่ข้างครึมครำ
(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๕๗)

ทางที่มาจนตลอดถึงที่พักไม่มีต้นไม้ หรือที่แผ่นดินงามที่จะ
อยู่สบายสักแห่งหนึ่งเลย ถึงบ้านช่องก็ดูคร่ำคร่าและคับแคบไม่
สบายสักแห่งเดียว
(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑)

ข. การใช้กลุ่มคำคล้องจอง

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการใช้
กลุ่มคำคล้องจอง ซึ่งมักเป็นสัมผัสภายในวรรค ที่มีถ้อยคำคล้องจองกัน เช่น สัมหน่วยกล้วยใบ,
จำเพาะเจาะใจ, ขนาคาบเกี่ยว, ขอร้องจ้องจด, จดหมายรายโมง เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่ออยู่ที่ระนอง พวกจีนในท้องตลาดมาหาเกือบจะหมดเมือง
มีสัมหน่วยกล้วยใบตามแต่จะหาได้
(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๑๔)

คำซึ่งว่าแถวนี้ใช้จะเรียงเรียบกันเป็นแถวเสมอหัวเสมอตีนใน
แถวหนึ่งนั้น ผังขนานคาบเกี่ยวกันสุดแต่พอมีชอกที่หีบศพอจะลงได้
แล้วผังได้

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๐๔)

เมื่อแลดูเหมือนตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำ ก็ว่าเป็นที่มีฝรั่งขอร้องจ้องจด
มาหลายครั้ง

(พระราชหัตถเลขา เสด็จประพาสแหลมมลายู : ๒๒๔)

จดหมายรายโมงเรือ เดินเวลาวันนี้ตั้งแต่ตำหนักแพถึงคลอง
มหาสวัสดิ์ ๑๓๐ เส้น...

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๐)

ในด้านการใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส ดังตัวอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีคุณค่าในด้าน
ก่อให้เกิดความเพลิดเพลินด้วยการใช้ภาษา และเกิดความไพเราะสละสลวยของเนื้อความ

๔.๒.๒.๔ การใช้ภาพพจน์

ถึงแม้ว่าพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันเป็นพระราชนิพนธ์ประเภทร้อยแก้ว แต่พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มีกลวิธีการประพันธ์ที่น่าสนใจและการใช้ภาษาที่ชัดเจน
จนบางครั้งทำให้เกิดความงดงามทางภาษาขึ้นได้ โดยการใช้วิธีการทางวรรณคดีหลายประการที่
ก่อให้เกิดการเห็นภาพและเกิดความรู้สึกคล้อยตามได้

การใช้ความเปรียบที่เรียกว่า “ภาพพจน์” เป็นการใช้ที่เลือกสรรคำมาใช้ให้เหมาะสมกับ
รายละเอียด ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงความหมายของข้อความและอารมณ์ที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอ
ซึ่งการแบ่งลักษณะภาพพจน์แบ่งได้หลายลักษณะ แต่ในการวิจัยนี้พบว่า ภาพพจน์ที่ปรากฏใน
พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีลักษณะที่พบได้มาก ๔ ลักษณะ คือ อุปมา อุปลักษณ์ สัทพจน์และบุคคลาธิษฐาน

ก. อุปมา

อุปมา คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบสิ่งที่เหมือนกัน โดยมีคำเชื่อมโยง เช่น คำว่า เหมือน ดูจ ดัง เช่น ปาน ราว ประหนึ่ง เพียง เทียบ ฯลฯ (ชลธิรา สัตยาวัฒนา และคณะ, ๒๕๒๔ : ๒๐๒)

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักมีการเปรียบเทียบธรรมชาติกับสิ่งที่คุ้นเคย เพื่อให้ผู้ที่ไม่ได้ไปสามารถจินตนาการภาพตามได้ และรับรู้ได้ถึงอารมณ์ความรู้สึกของพระองค์ที่มีต่อธรรมชาติหรือความงามเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น มีการเปรียบเทียบน้ำตกเหมือนกับกรอบแก้ว นิ่งดูพระอาทิตย์ตกที่งดงามเหมือนดูรูปภาพ มีถ้ำสองช่องเหมือนฉากภูเขาหลังโรงละคร เป็นต้น ดังตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวเสด็จประพาสน้ำตก แล้วพระองค์ทรงชื่นชมความงามของน้ำตกนั้น โดยทรงพยายามบันทึกให้ผู้ที่ไม่ได้ไป ได้รับรู้ถึงความงามนั้นด้วย เช่น ทรงเปรียบว่าน้ำตกเหมือนกับกรอบแก้ว เพราะน้ำตกมีความใสและมีหลายชั้นหลายแอ่งสวยงาม เวลาที่ได้รับแรงดันแล้ว ตกลงมาจึงเหมือนกับมีใครนำกรอบแก้วใสมาคว่ำไว้ ส่วนธรรมชาติรอบ ๆ น้ำตกก็มีต้นไม้เขียวชอุ่มหลากหลายพันธุ์ขึ้นอยู่ดาษดื่น ส่วนที่เป็นตะไคร่น้ำและหญ้าอมสก็สวยงามร่มรื่นเสมือนกับมีใครเอาพรมหรือกระดาดมาปิดผนังไว้ บางส่วนก็เหมือนกับมีใครนำดอกไม้ร้อยแบบที่ปราณีตบรรจงไปประดับไว้อย่างงดงาม ดังตัวอย่างเช่น

ข้างซ้ายมือเป็นศิลาผาชันยอดข้างบนเสมอพื้น น้ำตกกรอบเขา
ลงมาถึงอ่างใหญ่ ที่มีบันไดขึ้นไป เหมือนหนึ่งกับกรอบแก้ว ที่หน้า
ผานั้นมีต้นไม้และต้นไม้แคบเล็ก ๆ ขึ้นเต็มทั้งหน้าผา เหมือนหนึ่งกับ
เอาพรมหรือกระดาดมาปิดผนัง หรือดอกไม้ร้อยแบบขึ้นไปปะไว้เขียว
สด ๆ เวลา น้ำตกข้างนอก ต้นไม้ที่หน้าผานั้นอยู่ข้างในงามแท้ทีเดียว
(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๓)

อีกคราวหนึ่ง เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรทัศนียภาพอันสวยงาม เต็มไปด้วย
ท้องทุ่งนาและภูเขาอันเป็นธรรมชาติ ผ่านทางบานหน้าต่างหลายๆ บาน พระองค์ก็เปรียบเทียบ
ว่าเหมือนกับกรมองผ่านรูปภาพแผ่นหนึ่ง ๆ โดยที่ให้บานหน้าต่างเปรียบเสมือนกรอบของรูปภาพ
เมื่อผู้มองมองจากหลายทิศทางก็จะเห็นภาพที่วางองค์ประกอบต่างกัน เกิดความสวยงามในแต่
ละมุมมอง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ที่หลังเล็กซึ่งเป็นที่นอนและที่หลังแปดเหลี่ยม แลดูเห็นเมือง
ระนองทั่วทั้งเมือง หน้าต่าง ๆ ทุก ๆ ช่องเมื่อยืนดูตรงนั้นก็เหมือนหนึ่ง
คูปิกเซอแผ่นหนึ่งแผ่นหนึ่ง ด้วยแลเห็นทุ่งนาออกไปจนกระทั่งถึงภูเขา
ซึ่งอยู่ใกล้ชิด ได้ยินเสียงชะนีร้องเนื่อง ๆ สลับซับซ้อนกันไป ด้านหนึ่ง
ก็เป็นได้อย่างหนึ่ง ด้านหนึ่งก็เป็นอย่างหนึ่ง ไม่เคยอยู่ที่ใดซึ่งตั้งอยู่
ในที่แลเห็นเขาทุ่งป่าและบ้านเรือนคนงามเหมือนอย่างที่นี่เลย

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๐๘)

ในบางครั้ง พระองค์ก็ทรงเปรียบเทียบความงามของธรรมชาติเชื่อมโยงกับเกร็ดความรู้
ทางวรรณคดี เช่น ทรงชื่นชมแอ่งน้ำพุว่างดงามเหมือนกับฉากภาพหลังโรงละคร ที่มักเป็นตอนที่
สร้างไว้ให้เทวดาพระอินทร์นั่ง หรือปัดตาระกาหลาในเรื่องอิเหนานั่ง ซึ่งเมื่ออ่านแล้วทำให้รู้สึก
เป็นความงามที่เป็นเลิศหรือทรงคุณค่า เพราะถ้าไม่สวยงามจริงพระองค์คงไม่เปรียบเทียบ
เชื่อมโยงกับวรรณคดีซึ่งเป็นศิลปะที่ประณีตละเอียดอ่อน ดังเช่น

ที่อ่างรองพุ (ก) พุ (ข) นั้นดูเหมือนหนึ่งเขาโรงละคร ที่ทำไว้
สำหรับเทวดาพระอินทร์หรือปัดตาระกาหลานั่ง

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๔๓)

นอกจากนี้ พระองค์ยังมักจะทรงเปรียบเทียบแบบเกินจริง ซึ่งก่อให้เกิดภาพและ
อารมณ์ความรู้สึกที่ชัดเจน เช่น ทรงเปรียบเทียบศิลาต่อกันเหมือนรอยตะเข็บที่เพลาะให้ติดกัน ซึ่ง
จะขัดแย้งกับความเป็นไปได้ในความเป็นจริง เพราะศิลาเป็นวัตถุที่มีความแข็งมาก แต่พระองค์
เลือกเปรียบเทียบกับกิริยาอาการเพลาะตะเข็บที่ละเอียดอ่อนซ้อย โดยเมื่อทรงเปรียบเทียบเช่นนี้
จึงทำให้เกิดภาพและความรู้สึกที่นุ่มนวลละมุนละไมขึ้น จากเดิมเคยนึกภาพหินที่แข็งแกร่ง
หนักแน่น แต่เมื่อได้อ่านความเปรียบนี้ทำให้เกิดภาพหินที่เป็นศิลปะมากขึ้น ให้ความรู้สึกที่
ละเอียดอ่อนมากขึ้น ดังตัวอย่างเช่น

ศิลาที่ต่อกันเหมือนหนึ่งรอยตะเข็บที่เพลาะเข้าให้ติดกัน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๕๒)

ทำนองเดียวกันกับอีกตัวอย่างหนึ่ง ที่พระองค์ทรงกล่าวถึงศิลาว่าศิลาที่นี้ไม่เหมือนที่อื่น กล่าวคือ มีลักษณะเป็นก้อนใหญ่โตซ้อนกันอยู่มากมาย โดยที่ทรงบันทึกไว้ว่าแต่มีอยู่ก้อนหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษกว่าก้อนอื่น ๆ ซึ่งพระองค์ได้ใช้ความเปรียบว่าเป็นศิลาก้อนใหญ่ที่เอนลงเหมือนว่าจะล้ม และก็มีรอยเหมือนหนึ่งเหมือนมีคนมารับไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความละเอียดถี่ถ้วนในการสังเกตและจินตนาการตามสิ่งแวดล้อมรอบพระวรกาย แล้วทรงนำมาเปรียบจนทำให้ผู้อ่านเกิดความชื่นชมธรรมชาติ ว่าสามารถสรรค์สร้างจัดวางองค์ประกอบได้อย่างแปลกประหลาดน่าสนใจ จนมนุษย์สามารถจินตนาการร่องรอยต่างๆ อย่างเป็นเหตุเป็นผลสอดคล้องกันดีเป็นอย่างดี ดังเช่น

ที่เขานั้นไม่เป็นศิลาศิลาเทือกเดียวกัน เหมือนเขาทะเลแลเขาอื่น ๆ เป็นศิลาก้อนโต ๆ ซ้อน ๆ กันอยู่โดยมาก มีศิลาก้อนหนึ่งใหญ่เอนลงมาเหมือนหนึ่งจะล้ม มีรอยเหมือนหนึ่งมีคนรับไว้

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๗๓)

นอกจากมีการเปรียบธรรมชาติให้เห็นความงามหรือลักษณะรูปพรรณสัณฐานของธรรมชาติแล้ว ยังมีการเปรียบเทียบคนกับตัวละครหรือลักษณะพิเศษของตัวละครในวรรณคดี เพื่อให้คนเข้าใจถึงลักษณะเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น การเปรียบเทียบพรานว่าสามารถเรียกสัตว์ได้เหมือนพระสังข์ในเรื่องสังข์ทอง ดังที่ทรงเปรียบเทียบไว้ว่า

มีพรานหลาย ๆ คนหนึ่งร้องนกยูงร้องเสียงสัตว์ใด ๆ เหมือนทุกอย่าง ถ้าเอาไปร้องที่กลางแม่น้ำหรือที่หาด นกยูงคงขานรับทุกทีว่าถ้ามีคนน้อย ๆ เรียกให้บินมาหาได้ เรียกได้แทบทุกอย่างราวกับพระสังข์

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๘๐ - ๑๘๑)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงเปรียบเทียบลักษณะของศิลาว่ามีลักษณะโค้งเหมือนกับรูปนกแก้ว ส่วนยอดเขามีบางช่วงที่เป็นที่ราบตัดเป็น ๓ ชั้นลดหลั่นกันตามลำดับ ยอดเขาที่ต่ำที่สุดมีลักษณะเหมือนกับเป็นผิวนอน ส่วนยอดที่สูงที่สุดเปรียบเหมือนกับเชิงเทินที่มีความ

สูงต่างจากผิวก่อนขึ้นไปจนต้องแหงนคอมอง ถ้าจะซื่อหรือซื่อก็สามารถชี้ได้เหมือนกับมีคนมา ทำถนนไว้ให้แล้ว อีกทั้งหินงอกหินย้อยยังมีลักษณะที่แตกต่างกันไป บ้างก็ทึบเหมือนกับเป็น กำแพง บ้างก็หยดเป็นทางยาวยังไม่แข็งตัว มีลักษณะคล้ายกับฟองน้ำ จากกลุ่มตัวอย่างแสดงถึงการเปรียบเทียบลักษณะรูปพรรณสัณฐานของธรรมชาติ กับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคยดี เพื่อให้สามารถ นึกภาพตามได้ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ที่ริมน้ำมีศิลาโค้งขึ้นไปเหมือนรูปนกแก้ว เขาควายมีพื้นศิลา
พอบริ่ม ๆ กับน้ำอยู่ได้นั้นดูชอบกลจริง ๆ เหลียวมาข้างขวามือเขากินร
ยังไม่หมด แต่เปลี่ยนอย่างทุกคราวที่เหลียวมา บางแห่งยอดเขาตัด
เป็นชั้น ๓ ชั้นลดลงมาเป็นลำดับยอดเสมอดูเหมือนหนึ่งทำเป็นหลัง
ถนน หรือหลังเชิงเทินกำแพงบนยอดเขาสูงต้องแหงน ดูประหนึ่งว่า
ถ้าจะซื่อหรือซื่อก็เหมือนหนึ่งในถนนบนยอดเขาราวกับคนทำไ้
ดูต่อไปอีกก็เปลี่ยนอย่างไปใหม่ บ้างก็เป็นศิลาย่อยลงมาแต่ยอดเขา
เหมือนที่น้ำราด บ้างก็ก็เป็นหน้าใหญ่ เป็นศิลาแท่งทึบเหมือนดัง
กำแพงแหงนขึ้นไปจนคอดั่งป่าจึงเห็นต้นไม้ ที่ตามหน้าผาที่เหมือน
หนึ่งกำแพงนั้น บางทีก็เป็นหลืบเข้าไป มีรอยฟองน้ำเหมือนหนึ่งที
น้ำตกห้อยย้อยลงมา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๖ - ๑๒๗)

นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบว่าการเดินทางทางเรือผ่านลำน้ำที่คดเคี้ยวเป็นสิ่งที่ ยากมาก เหมือนกับเล่นนิทาน ซึ่งไม่ใช่เรื่องจริง ดังนี้

...เขาวาต่อเดินเข้าไปอีกจะถึงที่ขาดเปนห่วงเปนตอน ดูเปน
น้ำพิศวงที่เรืออรรคราษมาได้ ราวกับจะเล่าเปนเรื่องนิทาน

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๒๕)

ข. อุปลักษณะ

อุปลักษณะ คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบที่นำลักษณะเด่นของสิ่งที่ต้องการเปรียบมากล่าวทันที โดยไม่ต้องมีคำเชื่อมโยง หรือบางครั้งอาจมีคำว่า “เป็น” (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๒๔ : ๒๐๒)

ตัวอย่างการใช้อุปลักษณะที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ไม่ปรากฏมากมายหลากหลายเหมือนการเปรียบเทียบแบบอุปมา แต่ก็ยังพอมืออยู่บ้าง ตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบว่าที่น้ำตกเห็นเป็นกรอบแก้ว ๒ ใบซ้อนกันอยู่ ทำให้เกิดภาพว่าเมื่อมองไปแล้วจะเห็นน้ำตกที่ใสสวยงาม ๒ ชั้น ดังนี้

ถ้าเวลาน้ำตกคงจะเห็นเป็นกรอบแก้ว ๒ ใบซ้อนกันอยู่เท่านั้น

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๕๖)

นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบว่าแม่น้ำคดไปคดมาเป็นเกือกม้าทำให้เรือแล่นได้ลำบาก ซึ่งเมื่อจินตนาการตามก็จะทำให้สร้างภาพได้ว่าแม่น้ำนั้นจะต้องคดเคี้ยวจริง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

แม่น้ำแคบกว่าคลองบางกอกน้อย คดไปคดมาจนถึงเปนฮอส
ทุเรือไฟเลียวยากนัก ถ้าไปสองคั้งสามคั้งแล้วจะตัดมาคั้งหลังได้เร็ว

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๑๐)

...ต่อไปข้างขวามือนั้นเป็นอ่างใหญ่รูปเป็นพระจันทร์ครึ่งซีก
นั่งลงลึกเพียงไหล่

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๓๔)

ค. สัทพจน์

สัทพจน์ คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบโดยใช้คำเลียนเสียง (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๒๔ : ๒๐๔)

บันทึกเช่นนี้ ทำให้เกิดความรู้สึกมีสีสันของท้องถิ่น สะท้อนถึงความเชื่อและการนับถือศาสนา พราหมณ์ของคนในท้องถิ่นนั้น ดังนี้

เมื่อวานนี้ได้ยินเสียงอุ้ ๆ ที่ร้านพระชนันโตไม่ทราบว่าจะอะไร
ต่อวันนี้จึงได้ความว่าพราหมณ์ไปสังข์

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๗๒)

นอกจากนี้ ก็ได้ทรงบันทึกเมื่อครั้งที่เสด็จประพาสถ้ำ แล้วได้ยินเสียงคังคาว
จอกแจกไปทั้งถ้ำ การที่พระองค์ทรงบันทึกไว้เช่นนี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงบรรยากาศในถ้ำคล้ายตาม
ผู้เขียนได้ดีขึ้น ดังนี้

ปากถ้ำแคบในนั้นมีมืด ได้ไปมองดูที่ปากช่องจะไม่โตกว่าถ้ำ
กลางมากนัก แต่เป็นคังคาวจอกแจกไปทั้งถ้ำ

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๘๑)

ง. ปุคลาธิษฐาน

ปุคลาธิษฐาน คือ ภาพพจน์ที่เกิดจากการเปรียบเทียบโดยนำสิ่งไม่มีชีวิตหรือมีชีวิต แต่
ไม่ใช่คนมากล่าวถึงราวกับเป็นคน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๒๔ : ๒๐๒)

ในพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการใช้ปุคลาธิษฐานทำให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้น และอาจก่อให้เกิด
อารมณ์ขันด้วย ดังตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรศาลาที่สัปบุรุษพักมีสภาพชำรุดทรุดโทรม
แต่ในความเป็นจริง ศาลาไม่สามารถที่จะร้องหาร้องเรียนอันใดได้ แต่พระองค์ก็ทรงสมมุติให้
ศาลาในที่นี้ร้องหาการซ่อมแซมอยู่ทุกศาลา ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นศาลาที่ชำรุดทรุดโทรมขาด
การดูแลเอาใจใส่อย่างแท้จริง ดังนี้

ศาลาเหล่านี้ เป็นศาลาสัปบุรุษพัก แต่ดุ้องหาการซ่อมแซม
อยู่ทุกศาลา

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๙)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงเล่าถึงภูเขาว่าตั้งโดยมีท่าทางรี ๆ ขวาง ๆ มีการ เลี้ยว การตะแคง การอ้อม หลายท่าทาง ซึ่งตามปกติแล้วคำกริยาเหล่านี้ไม่นิยมใช้กับภูเขา เพราะภูเขาเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต ไม่สามารถขยับท่ากริยาอาการเหล่านี้ได้ แต่เมื่อพระองค์นำคำกริยา เหล่านี้มาใช้กับภูเขา ก็ทำให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นและเกิดความแปลกใหม่ น่าสนใจด้วย ดังนี้

คำซึ่งเรียกว่าหินช่องนี้ คือ เป็นทางไปในระหว่างเขา ติดต่อกัน เหมือนกำแพงกันทั้งสองข้าง แต่มีใช้ว่าเขากันไปตามยาว เช่นเดินไปในฉนวน เขานั้นกันขวาง ๆ รี ๆ เกือบจะว่าตั้งอยู่ทุกท่า คือตะแคงบ้าง เลี้ยวบ้างตามยาวบ้าง ขวางตรง ๆ บ้าง ถ้าเป็นแต่ เลี้ยวก็ต้องเลี้ยวหน่อยหน่อยหนึ่ง ถ้าขวางตรงก็ต้องเลี้ยวอ้อมหรือข้าม ไหล่เขาไป แต่ซึ่งจะหาทางที่ไม่ตะแคงข้างหนึ่งนั้น นอกจากเดินในลำธาร สายน้ำแล้วเป็นไม่มี จึงต้องเดินในลำธาร

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๙๕)

นอกจากนี้ เมื่อพระองค์ทรงบันทึกถึงเมืองตรังว่าเคยอยู่ใต้บังคับของข้าหลวงมา เนิ่นนาน พระองค์ทรงเปรียบว่าเหมือนกับคนที่เคยกินยาแรง จึงทรงนำมาใช้ว่าเมืองตรังเคยกิน ยาแรงมาเป็นเวลานาน ถ้าพระยาตรังเป็นคนอ่อนก็เห็นจะบริหารงานได้ลำบาก การที่ทรงใช้คำ ว่า “กินยาแรง” ทำให้เกิดความเข้าใจสภาพของบ้านเมืองเขามากขึ้น ดังนี้

...เมืองตรังจึงได้เป็นอันทรุดโทรมลงไปตามเดิม เพราะเมือง ตรังเคยกินยาแรงอยู่ในบังคับข้าหลวงมาเสียช้านานเช่นนี้ พระยาตรัง ผู้นี้เป็นคนอ่อน ออกมาอยู่ก็ไม่ผิดอันใดกับนายอำเภอบ้านควนธานี เท่านั้น

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๖๙ - ๑๗๐)

โดยปกติแล้ว มนุษย์เราจะมีการขยับเขยื้อนออกมาทางผิวหนังอยู่เสมอ ซึ่งเป็น กระบวนการที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของสมอง กล่าวคือ ไม่สามารถสั่งการให้เหงื่อไหลหรือ หยุดได้ แต่ในที่นี้ พระองค์ทรงใช้บุคลาธิษฐานว่า “จะต้องพาเหงื่อลงเรือไปด้วย” ทำให้เกิด

ความรู้สึกว่าเมื่อลงเรือไปแล้วจะต้องร้อนจริง จนเรียกได้ว่าเตรียมพาหนะไปก่อนได้เลย จึงทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

ถ้าจะอาบน้ำเสียก่อนแล้วจึงไปเที่ยวอื่นๆ ก็จะต้องพาหนะลงเรือไปด้วย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๐)

ในด้านของลมฟ้าอากาศ เช่น ลมมรสุม ตามปกติแล้วก็ไม่สามารถใช้กิริยาอาการเหมือนกับคนได้ แต่ในที่นี้พระองค์ทรงใช้คำว่า “มรสุมอยู่ข้างจะเยียมเยียนบ่อย ๆ” ซึ่งเยียมเยียนนั้นเป็นกิริยาของมนุษย์ แต่เมื่อพระองค์ทรงนำคำนี้มาใช้กับมรสุมแล้ว ทำให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ เข้าใจถึงสภาพอากาศที่อำเภอปะเหลียนว่ามีลมมรสุมพัดผ่านเป็นครั้งคราว แต่ก็ค่อนข้างจะบ่อย ดังนี้

เมืองปะเหลียนนั้นกะวันที่จะไปก็ไม่มีใครพอ เพราะเรื่อง สะทก สะท้านมรสุมอยู่ข้างจะเยียมเยียนบ่อย ๆ พระปะเหลียนก็กรอบแกรบมาก

(พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู : ๑๗๑)

นอกจากนั้น พระองค์ยังมักทรงใช้กิริยาอาการ “เป็นผู้หลักผู้ใหญ่” ซึ่งเป็นกิริยาของมนุษย์ โดยทรงนำมาใช้กับต้นไม้หรือลำคลอง เพื่อให้เกิดความรู้สึกว่า เป็นต้นไม้ที่ยืนต้นมีอายุมากพอสมควร มีรากยึดเกาะที่แข็งแรงมั่นคง ดังตัวอย่างทั้ง ๒ ตัวอย่างนี้

...ตั้งแต่นั้นมา ลำน้ำก็ใหญ่ขึ้นแลภูมิลำเนาตามริมฝั่งมีต้นไม้สูงใหญ่ดูเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น บ้านเรือนก็มีถ้ำ

(เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ : ๒๕)

พอออกจากวัดปากบึง ประเดี๋ยวก็เข้าแดนเมืองมีน คลองตอนนี้น้ำตาเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คือ รากไม้เกาะยึดและมีต้นไม้ริมคลองมากขึ้น มีบ้านเรือนรายมาจนถึงหนองจอกเป็นหมู่ใหญ่ เรือนฝากระดานหลังโต ๆ หน้าตาบางกอกออกไป

(เสด็จประพาสคลองแสนแสบ : ๘)

๔.๒.๒.๕ การใช้กวีโวหาร

กวีโวหารในที่นี้ หมายถึง การที่ผู้แต่งเลือกใช้คำประพันธ์มาแทรกไว้ใน การแทรกไว้ในวรรณกรรมของตนเอง ซึ่งมีทั้งคำประพันธ์จากวรรณคดี และคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นใหม่

ก. การแทรกคำประพันธ์

ถึงแม้พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ใช้แนวการเขียนแบบร้อยแก้วเป็นหลัก แต่พระองค์ก็ได้มีการนำคำประพันธ์ร้อยกรองมาแทรกไว้โดยมีวัตถุประสงค์ที่หลากหลาย เช่น เพื่อให้เกิดความไพเราะงดงาม เป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ และทำให้ได้ทราบว่ากวีท่านใดที่เคยเสด็จหรือเดินทางมาสถานที่นั้นแล้วบ้าง และได้แต่งวรรณกรรมเรื่องใด ไพเราะอย่างไร หรืออาจจะเป็นการยกตัวอย่างมาเพื่อแทนอารมณ์ความรู้สึกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ไม่สามารถพรรณนาความรู้สึกได้ครบถ้วน จึงได้ใช้คำประพันธ์จากวรรณคดีเรื่องอื่นมาช่วยถ่ายทอดความรู้สึกนั้น

ตัวอย่างเช่น เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรน้ำตก แล้วทรงโปรดความงามของน้ำตกเป็นอย่างมาก จนยากที่จะพรรณนาความงามได้ตามที่พระองค์ทอดพระเนตรได้ทั้งหมด จึงทรงยกคำประพันธ์นิราศ เรื่อง เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาแทรกไว้ ดังนี้

...ต่อไปอีกกริมกับพู่ใหญ่คนละเหลี่ยม ช่องน้ำตกสูงขึ้นไป
เกือบจะถึงครึ่งเขา มีศิลาที่กระทบน้ำกระจายเป็นฝอย สายน้ำโดงงาม
สักหน่อยหนึ่ง อาบได้สบาย มีอยู่อีกแห่งหนึ่ง พอเลี้ยวแหลมเขานั้น
หน่อยหนึ่ง พวกเราที่ไปในเรือตกใจหมด ไม่รู้ว่าจะงามถึงเพียงนี้เลย
คิดว่าพู่ที่ท่าเมื่อตะกัณก็ดีอยู่บ้างแล้ว ครั้นมาเห็นตรงหน้านี้เข้า กลับ
งามกว่ารูปที่เขียนไปเสียอีก ท่วงทีที่น้ำตกนั้นจะพรรณนายากนัก
จอดเรือชมอยู่ตรงหน้านั้นสักครู่หนึ่ง เห็นสมกับนิราศ ที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ท่านทรงว่า

มาพลงทางแสนคนึงหา	นัยนาแลลับไพรสณฑ์
ยิ่งแดดาร้านร้อนทอรุทน	จึงลุดลเข้าห้องโอยรารมย์
เป็นช่องชั้นเชิงผาศิลาลาด	รุกขชาติรีนรวยสวสมง
ไพจิตรพิศพรรณอยู่น่าชม	ลมพัดพากลิ่นสุมาลัยมา
มีท่ธารน้ำพุคุดัน	ตลอดหลั่นไหลลงแต่ยอดผา
เป็นไปรงปล่องช่องชั้นบรรพตา	เซ็นช่าดั่งสายสุหร่ายริน
บ้างเป็นท่แหวทางหว่างบรรพต	เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น
น้ำใสไหลออกศิขรินทร์	แสนถวิลถึงสวาทไม่คลาดคลา
เกษมสุขสุขสันต์สำราญเวียง	บรรเทิงจิตพิศวงหรรษา
ชลดได้คิดจะใคร่ชลดมา	ให้เป็นที่ผาสุกทุกนางใน
คิดเคยเมื่อเคยไปสรงสนาน	สุคนธ์ธารทิพรสสดใส
อันหอมหวลอวลอบสุมาลัย	มาร่างไร้สุคนธ์กำจร
เจ้าเคยถวายภษาสุธาสรง	อันบรรจงทิพรสเกสร
เคยไพบูลย์ด้วยดรุณนิกร	ที่นี้มากำจรอยู่เอกาย

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๑๙ - ๑๒๐)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาสที่เมืองลพบุรี ได้ทรงเสด็จประพาสศิลาเผาปูนและการค้าขายดินสอพองซึ่งเป็นสินค้าออกของท้องถิ่นนี้ พระองค์จึงได้ทรงสอบถามราคาซื้อขาย แล้วทรงอ้างถึงสำนวน “อาภัพลับเหมือนปูน” เพราะปูนกับดินสอพองนั้นคนใช้อยู่ทุกวัน แต่มักไม่มีใครเห็นคุณค่า พร้อมทั้งทรงยกโคลงสุภาสุคติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร มาไว้ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์ด้วย เป็นการยืนยันเน้นย้ำให้เห็นจริงว่ามีผู้ใช้สำนวนนี้จริง และทำให้พระราชนิพนธ์เกิดความไพเราะมีชีวิตชีวา ได้รับทั้งความเพลิดเพลินและความรู้เกี่ยวกับสำนวน ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

อนึ่งศิลาเผาปูนที่ใช้กินกับหมากที่กรุงเทพฯ บันทุกลงไปจากที่นี้มาก คนพากันไปต๋อยที่เขาสังกะพ้านหลังเขาสมอคอน ข้างตัวนตกเฉียงเหนือของนารายณ์ราชวัง สินค้าอีกอย่างหนึ่งก็คือดินสอพองมีที่เกิดหลายแห่ง คือท่ากะยางคลองบางปี ศิลาสองก้อน แลที่อื่นๆ ทางที่มีดินสอพอง แต่ยังไม่สู้ดี ต้องชุดลงไปอีก ๒ - ๓ ศอก จนลึกได้ ๔ - ๕ ศอก แล้วชุดรุ้งไปตามสาย ได้ดินขาวขึ้นมาบัน

เป็นก้อนขายตามเล็กตามใหญ่ ร้อยละเฟื้องบ้างสองไพบ้างสลึงบ้าง สลึงสองไพบ้าง แต่เวลาเราขึ้นมาจะกำหนดราคาเอาเป็นแน่ไม่ได้ ดินสอพองกับปูนสองอย่างนี้เมื่อดูที่กองไว้แล้ว ดูเหมือนหนึ่งว่าจะใช้ไม่หมดเลย แต่ที่จริงก็ใช้หมดทุกปี เพราะเราไม่ใคร่จะได้สังเกตในปูน แลดินสอพอง จึงเห็นว่าจะมากเหลือใช้ ที่จริงนั้นใช้อยู่เสมอเป็นนิจ ทัวกัน เขาจึงว่าอากาศพลับเหมือนปูน มีโคลงว่าไว้บทหนึ่ง

(โคลงสุภาพษิตกรมสมเด็จพระเดชาดิศร บท ๓๔๙)

อา	สาสุดสิ้นรื้อยว	แรงกาย
ภัพ	แลผลพ้งหาย	โหดเข้า
เหมือน	เพลิงตกลินธุสาย	สูญดับ ไปนา
ปูน	ต่อขาดขอดเต้า	จึงรู้คุณปูน ฯ

(เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา : ๑๕ - ๑๖)

นอกจากมีการแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีอื่นแล้ว พระองค์ยังทรงโปรดการพระราชนิพนธ์บทกวีด้วยพระองค์เอง โดยในการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ พระองค์และข้าราชการบริพารมักจะมีการลองปฏิภาณด้านการแต่งโคลงกลอน โดยมักทรงบันทึกลงในบันทึกประจำวัน พร้อมทั้งมีการวิจารณ์ด้วย ดังเช่น เมื่อผ่านพระสมุทเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ พระองค์ได้ให้ข้าราชการลองแต่งโคลงกะฐ์ “พระสมุทเจดีย์” พร้อมทั้งทรงวิจารณ์ว่าไม่ค่อยเข้ากับเนื้อความ แต่ก็ไม่ทรงกล่าวโทษข้าราชการผู้นั้น โดยทรงแสดงเหตุผลว่าโคลงกะฐ์แต่งให้เข้าความได้ยาก จากนั้นจึงทรงบันทึกพระราชนิพนธ์ของพระองค์เอง แล้วทรงเปรียบเทียบว่าเนื้อความของพระองค์เข้ากันมากกว่า ดังนี้

...เราจึงว่ากะฐ์ให้เขาลองทำดู ว่าพระสมุทเจดีย์

เขาแก้กะฐ์ว่า

พระ	ผู้ผ่านภพเกล้า	กรุงทวาร วดี
สมุท	ปราการนัครา	แรกตั้ง
เจ	สัวอิกนานา	ประเทศ อื่นเอย
ดีย์	มโนทั่วทั้ง	ไพโรฟ้าประชาชน

ที่เขาว่านี่ความไม่กินกระทุ้ เปนคนละทางความ แต่ต้อง
ยกโทษเขาจะดีไม่ได้ เพราะเปนปัจจุบันจริง ๆ
เราก็ได้ลงทำพร้อมกับเขาบ้างได้ว่า

พระ	สถูปิธาขสร้าง	ในสถาน
สมุท	ปราการตรง	เกาะนี้
เจ	ดียทีศไพหาร	ทรงเพิ่ม ใหม่แฮ
ดีย	ลกพระเกียรตชี	เชิดให้ชูชา

ของเราความเห็นจะเข้าเรื่องมากกว่า แต่เปนกระทุ้ทำลำบาก
หน่อยหนึ่ง เอาสนิทไม่ได้

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๗ - ๘)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ทรงบันทึกไว้เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาส “สระบาบ” ทรง
เห็นว่าเป็นชื่อที่เหมาะสมแก่การกล่าวถึงในการเขียนนิราศ ซึ่งมักใช้ชื่อของสถานที่มาเกี่ยวข้อง
สัมพันธ์อารมณ์ความรู้สึกต่างๆ เช่น การพลัดพรากจากนาง เป็นต้น พระองค์จึงทรงได้บันทึก
เป็นโคลงสี่สุภาพ ทั้งที่เป็นผลงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร และที่เป็น
พระราชนิพนธ์ของพระองค์เอง ดังนี้

...เรามาถึงพลับพลาบายโมงครึ่ง เมื่อนี้ได้เร่งให้กรมพิชิต
ลองว่าโคลงดู กรมพิชิตว่า

สระบาบบายสร้างสิ้น	ฉันใด
สระบ่สระโคกใน	อกบ้าง
สระสร้างแต่กายใจ	ยังชุ่น เขียวแฮ
สระจะสระโคกร้าง	รุ่มร้อนฤามี

เราก็ได้ว่าบ้าง เหมือนกันกับกรมพิชิต เพราะชื่อว่าสระบาบ
นั้นเปนท่าที่จะว่านิราศอยู่ จึงเปนนิราศไปทั้งนั้น

สระบาบบายก่อนสร้าง	ปางใด
สระบ่สระทรงใน	สร้างสร้อย
สระสนานยิ่งอาไลย	นุชนาฏ
สระช่วยสระบาบน้อย	หนึ่งให้สบนาง

(เสด็จประพาสจันทบุรี : ๑๐๗)

ข. การอ้างถึงวรรณคดี

นอกจากที่พระองค์จะทรงแทรกคำประพันธ์ที่มาจากวรรณคดี และคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นใหม่แล้ว ทั้งที่พระองค์พระราชนิพนธ์เองหรือผู้ตามเสด็จเป็นผู้แต่งแล้ว ในบางครั้งพระองค์ก็มีการอ้างถึงเรื่องราวตอนใดตอนหนึ่งในวรรณคดีได้อย่างแม่นยำ อันแสดงถึงพระราชอัจฉริยภาพด้านความรู้ทางวรรณคดีเป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น

เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พระองค์ได้เสด็จประพาสศาลาแดงแล้วพระองค์ก็ทรงสังเกตศาลานั้นและบันทึกถึงว่าเป็นศาลาที่ได้กล่าวถึงไว้ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนแผนซื้อม้าสีหมอก ดังพระราชนิพนธ์ที่ว่า

...กินข้าวกลางวันแล้วกลับขับรถแล่นไปทางหน้าเขابันไดอิฐ
แต่ไม่ได้ขึ้น เพื่อจะดูหนทางซึ่งคิดจะตัดใหม่ไปทางหลังเขามหา
สวรรค แลดูศาลาแดง ซึ่งเป็นที่กล่าวไว้ในหนังสือเสภา ว่า
ขุนแผนซื้อม้าสีหมอกนั้น

(เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี : ๓๓)

ซึ่งหากอ่านตามที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ แล้วตามไปอ่านเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ ก็จะพบว่ามีการกล่าวไว้อยู่จริง อันแสดงถึงความละเอียดลออในการจดจำรายละเอียด แม้เพียงชื่อศาลาซึ่งเป็นสถานที่เล็ก ๆ แต่พระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญโดยเมื่อเสด็จประพาสที่นั่นจึงได้ทรงตรวจสอบและติดตามดูว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ซึ่งในที่นี้จะขอยกคำประพันธ์ที่กล่าวถึงศาลาแดง ที่ปรากฏในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตามที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ มาเทียบเคียงเพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ดังคำประพันธ์นี้

มีลูกตัวหนึ่งชื่อสีหมอก	มันออกวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ
ร้ายกาจหนักหนานัยน์ตาดำ	เห็นม้าหลงข้ามน้ำก็ตามมา
มาถึงสิงขรผ่นพักหยุด	ปล่อยม้าหลุดให้กินหญ้า
กรมการกุยปราณส่งเื่องมา	ผ่านฉะอำถึงท่าเพชรบุรี
เลี้ยงม้าอยู่ศาลาบ้านแดง	บันไดอิฐติดแคศรีศรี
สีหมอกหลงเชิงเวียงฤทธิ	เข้ากัดฟัดขี้เอาม้าเทศ

(เสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน, ๒๕๔๔ : ๓๐๒)

นอกจากทรงอ้างถึงเนื้อหาบางตอนในวรรณคดีแล้ว ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงอ้างถึงตัวละครในวรรณคดีด้วย เช่น เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จเขากินนร ทรงบันทึกถึงแท่นที่เล่ากันว่าเป็นที่นางกินนรมานั่งว่า เป็นคูหาที่เป็นโพรงลึกเข้าไปมาก ถ้ามนุษย์คนใดคิดจะเข้าไปเกี่ยวพาราสีนางกินนรคงจะยากลำบากมาก จึงทรงเปรียบว่าเหมือนกับพระสุธนและอุณรุฑ เนื่องจากตัวละครทั้งสองนี้ ต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการฝ่าฟันอุปสรรคเพื่อตามหานางอันเป็นที่รัก กล่าวคือ พระสุธนได้ตามหามโนหร่าซึ่งเป็นกินนรีเป็นเวลาถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน จึงได้พบ ซึ่งต้องฝ่าฟันอุปสรรคนานาประการ ส่วนอุณรุฑก็ต้องใช้ความพยายามในการตามหานางอุษา หลังจากที่เทวดาได้อุ้มสมให้ได้พบกันแล้วถูกแยกให้พลัดพรากจากกัน ดังที่ทรงบันทึกถึงไว้ดังนี้

เขากินนรนี้ได้ชื่อเพราะหน้าผาเหล่านี้ ด้วยตามหน้าผานั้น เป็นหลืบเป็นเพิงศิลาช่อง ๆ ไปมากหลายแห่ง เขาคิดเอาว่าเป็นรังที่กินนรมาอาศัยแห่งหนึ่งเป็นเหมือนหนึ่งคูหาวิชาเยนทร์ทีเดียว ลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง ที่ตรงหน้านั้นเฉพาะมีแผ่นศิลาจะเป็นอะไรองก็ไม่รู้ แลดูเหมือนกับเตียงตั้งอยู่พอเต็มคูหา เขาว่าเป็นแท่นของนางกินนรมานั่งที่เป็นคูหาเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกมากหลายคูหาที่ใหญ่ก็มีหลายแห่ง บางทีคูหาเหมือนหนึ่งเป็นโพรงลึกเข้าไปบ้าง ถ้ากินนรจะมาอยู่ที่นี่จริงคนเห็นจะสิ้นวิชาที่จะปีนหรือจะคิดอ่านเกี่ยวพาราสีได้ เหมือนอย่างอุณรุฑและพระสุธน ด้วยหน้าผาชันนักแล้วก็ไม่มีพื้นดินเลย ตั้งอยู่กับน้ำทีเดียว ถ้าจะจับให้ง่ายก็เห็นจะได้แต่ยิงด้วยปืน

(เสด็จประพาสไทรโยค : ๑๒๗ - ๑๒๘)

ในด้านการใช้ภาพพจน์และกวีโวหารนั้น จะเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่าพระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระองค์ จะใช้แนวการเขียนแบบร้อยแก้วและเป็นงานเขียนแบบบันทึกที่ไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงความงดงามทางภาษามากนัก แต่พระองค์ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์โดยใช้วิธีการทางวรรณคดีหลายชนิดอันก่อให้เกิดความงามทางวรรณศิลป์ เฉกเช่นวรรณคดี กล่าวคือ มีการใช้ภาพพจน์เพื่อก่อให้เกิดสุนทรียภาพ ได้แก่ การใช้

ความเปรียบแบบอุปมาและอุปลักษณ์ ได้ช่วยให้เกิดความเข้าใจและเห็นภาพที่ตรงหรือใกล้เคียงกันระหว่างผู้บันทึกและผู้อ่าน อีกทั้งยังเป็นการทำให้ความกระชับไม่เยิ่นเย้อ ส่วนการใช้ศัพท์จนหรือการเลียนเสียงธรรมชาตินั้น ก่อให้เกิดความเพลิดเพลินและมีชีวิตชีวา ทำให้ผู้อ่านเหมือนได้เข้าไปมีส่วนร่วมไปกับเหตุการณ์นั้น ๆ ด้วย ส่วนการใช้บุคลาธิษฐานมีส่วนช่วยให้เกิดความเพลิดเพลินมีชีวิตชีวา สื่ออารมณ์ความรู้สึกได้อย่างชัดเจนและบางครั้งอาจก่อให้เกิดอารมณ์ขันได้อีกด้วย

นอกจากนี้ พระองค์ก็ยังได้แทรกคำประพันธ์ต่างๆ ทั้งที่คัดมาจากวรรณคดี ที่ทรงพระราชนิพนธ์เอง ผู้ตามเสด็จเป็นผู้แต่ง และยังมีกรออ้างอิงถึงวรรณคดีบางตอน หรือตัวละครบางตัวอีกด้วย ซึ่งทำให้พระราชนิพนธ์มีความงามทางภาษา มีชีวิตชีวาและความเพลิดเพลิน จนอาจทำให้เข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกของ ผู้บันทึกมากยิ่งขึ้น

๔.๓ คุณค่าของกลวิธีการประพันธ์ในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่มีการรับอิทธิพลจากชาติตะวันตก มีการรับวิชาการแขนงต่าง ๆ เข้ามาใช้มากขึ้น ทางด้านวรรณกรรมได้มีการเปลี่ยนรูปแบบวรรณกรรมไปจากเดิม กล่าวคือ ในสมัยก่อนหน้านี้ผู้คนมักนิยมเขียนและอ่านงานประพันธ์ร้อยกรองเป็นหลัก ซึ่งเนื้อหาส่วนมากจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ความรัก การผจญภัย เป็นต้น ได้เปลี่ยนมาเป็นนิยายการเขียนและอ่านงานร้อยแก้วมากขึ้น ส่วนเนื้อหาก็อมีการบันทึกสาระที่เป็นข้อเท็จจริง ข้อคิดเห็น มากกว่าที่จะมุ่งเขียนเพื่อความบันเทิงเป็นสำคัญ ยุคนี้จึงเป็นเหมือนยุคเริ่มต้นของการเขียนสารคดี งานเขียนที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย เช่น บทความ บันทึกประจำวัน บันทึกการเดินทาง เป็นต้น การเขียนบันทึกการเดินทางในสมัยเริ่มแรกนี้จึงมีลักษณะพิเศษ คือ มีความผสมผสานกันทั้งเรื่องราวส่วนตัวและเรื่องราวเป็นเนื้อหาสาระวิชาการ ตัวอย่างเช่น การเขียนบันทึกประจำวันและบันทึกการเดินทางนั้น นอกจากที่ผู้เขียนจะบันทึกเรื่องส่วนตัวและเรื่องราวที่ประสบพบเห็นในแต่ละวัน เพื่อเก็บไว้เตือนความทรงจำของตนเองแล้ว ยังมุ่งที่จะอธิบายให้ความรู้ เสมือนว่าบันทึกของตนจะได้เผยแพร่เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านสืบไป ซึ่งนอกจากจะมีเนื้อหาสาระที่มุ่งให้ความรู้ในการเดินทางแล้ว ยังมีการใช้กลวิธีการประพันธ์ที่หลากหลาย อันมีส่วนช่วยให้ผู้อ่านได้รับทั้งความรู้และความเพลิดเพลินคละเคล้ากัน

โดยแบ่งศึกษาคุณค่าของกลวิธีการประพันธ์เป็น คุณค่าทางกลวิธีนำเสนอ และกลวิธีทางภาษา อีกรั้งในด้านการประเทืองอารมณ์ ดังนี้

๑. คุณค่าทางกลวิธีนำเสนอ

ลักษณะเด่นในการนำเสนอ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึก สิ่งต่างๆ อย่างละเอียดถี่ถ้วน เอาพระราชหฤทัยใส่รายละเอียดสิ่งปลีกย่อย รวมทั้งมีการจำแนก แจกแจง ให้รายละเอียดเป็นส่วน ๆ หรือเป็นข้อ ๆ ที่ชัดเจน นอกจากนี้ยังทรงระบุหน่วยวัดหรือ อัตราเปรียบเทียบ ของสิ่งต่าง ๆ อันได้แก่ ระยะทาง / อัตราเร็ว ขนาด จำนวน ปริมาณ คุณภูมิ ราคา โดยมักทรงระบุจำนวนที่แน่นอน ทำให้เนื้อหา มีความสมบูรณ์ครบถ้วนชัดเจน เทียงตรง ผู้อ่านจึงเกิดภาพและเข้าใจได้ใกล้เคียงกับสิ่งที่ทรงบันทึกถึงมากที่สุด

นอกจากนี้ พระองค์ยังมีลักษณะของนักวิชาการ คือ มีการอ้างอิงหลักฐานต่างๆ ที่ทรงยกมากล่าวถึง เช่น ทรงอ้างอิงจากพงศาวดาร ตำรา จารึก เป็นต้น ซึ่งการอ้างอิงหลักฐาน ปลายลักษณะทำให้ผู้อ่านทราบว่า พระองค์ทรงนำความรู้ที่ทรงบันทึกถึงมาจากแหล่งข้อมูลใด จึง สามารถตรวจสอบและติดตามศึกษาเพิ่มเติมต่อไปได้ อีกทั้งยังทรงมีการอ้างถึงบุคคลที่ให้ สัมภาษณ์ หรือบุคคลที่ให้ข้อมูล ตอบข้อซักถามของพระองค์ ซึ่งในการเก็บข้อมูลจากบุคคลนี้ พระองค์ได้ทรงสอบถามจากบุคคลหลากหลายอาชีพ เชื้อชาติและชนชั้น ขึ้นกับความรู้และความ เหมาะสมของผู้ตอบคำถาม เช่น ทรงสอบถามจากข้าราชการในท้องถิ่น ข้าราชการที่ตามเสด็จ ราษฎรไทย ราษฎรไทยเชื้อสายจีน ตลอดจนชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ ถึงแม้ในบางครั้งได้มีผู้ให้ สัมภาษณ์หลายคน พระองค์ก็ทรงบันทึกไว้หลายสำนวน การอ้างอิงเหล่านี้ทำให้ข้อมูลของ พระองค์หนักแน่นน่าเชื่อถือและมีคุณภาพ ผู้อ่านเกิดความเข้าใจและเป็นการเปิดกว้างให้ผู้อ่านมี โอกาสอ่านเนื้อหาจากหลายแหล่งข้อมูล หลายสำนวน เพิ่มทางเลือกในการร่วมแสดงความเห็น ตามเนื้อเรื่องมากขึ้น ซึ่งวิธีการอ้างอิงข้อมูลนี้ยังไม่แพร่หลายในสมัยนั้น แต่พระองค์เป็นผู้ที่เขียน โดยใช้การแทรกการอ้างอิงไว้ในพระราชนิพนธ์หลาย ๆ เรื่อง เสมือนเป็นยุคแรกเริ่มของงานเขียน เชิงวิชาการ

การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ เป็นอีกกลวิธีหนึ่งที่พระองค์มักจะทรงใช้ใน พระราชนิพนธ์ ทั้งการเปรียบเทียบกับพระราชประสพการณ์เดิม ที่พระองค์ทรงเคยประสบพบเห็น หรือมีความรู้มาก่อน ซึ่งมีคุณค่าในด้านช่วยทบทวนความรู้ให้กับผู้ที่เคยไปที่นั่นมาแล้ว และช่วย เสริมสร้างความรู้ใหม่ให้กับผู้ที่ไม่เคยไปมาก่อน การเปรียบเทียบอีกวิธีหนึ่ง เป็นการเปรียบเทียบ

กับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย ทำให้ความเข้าใจและเกิดภาพในความคิดของผู้อ่านได้ใกล้เคียงกับสิ่งที่พระองค์ทรงกล่าวถึงมากที่สุด เพราะเป็นการเปรียบเทียบในสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคยเป็นอย่างดี นอกจากนี้ ยังมีการเปรียบเทียบอีกวิธีหนึ่งที่เป็นเสมือนการเก็บข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ไว้เป็นหมวดหมู่เดียวกันอีกด้วย เช่น ทรงเชื่อมโยงเปรียบเทียบศิลปะลายก้านขดของวัดต่าง ๆ หลากหลาย ที่ เป็นการเก็บรวบรวมความรู้เรื่องลายก้านขดได้ส่วนหนึ่ง ซึ่งก็เป็นวิธีการเก็บข้อมูลในการวิจัยทางวิชาการทางหนึ่งเช่นกัน

ด้านการนำเสนอโดยการแสดงความคิดเห็นนั้น พระองค์สามารถนำความรู้ที่มีมาใช้ประกอบพระบรมราชาธิบายได้อย่างชัดเจน อีกทั้งการที่ทรงใช้ความสังเกต ความสงสัย มาตั้งเป็นประเด็นที่น่าสนใจในงานพระราชนิพนธ์ และยังมีการแสดงเหตุผลสนับสนุนทำให้ข้อมูลน่าเชื่อถือ และการตั้งประเด็นนี้มีส่วนช่วยในการดึงดูดความสนใจชวนติดตาม เป็นการกระตุ้นความคิดและการค้นคว้าหาคำตอบ

การนำเสนอด้วยวิธีการต่าง ๆ นี้ พระองค์ยังมีกรอบความคิดที่เป็นระบบระเบียบในการนำเสนอข้อมูล โดยทรงได้กล่าวถึงข้อมูลตามลำดับ ทั้งการลำดับเวลา ตั้งแต่เช้าถึงเย็น การลำดับขั้นตอน ตามวิธีการหรือพิธีการตั้งแต่เริ่ม จนจบ ทีละขั้นตอน สามารถนำไปปฏิบัติตามได้จริง และการลำดับเส้นทาง ทิศทาง ตำแหน่งสำคัญ ซึ่งการลำดับข้อมูลเหล่านี้มีคุณค่าต่อผู้อ่าน คือ ทำให้เข้าใจง่าย เป็นลำดับขั้นตอน และมีความครบถ้วนชัดเจน

๒. คุณค่าทางศิลปะการใช้ภาษา

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุดนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นการเขียนในลักษณะของความเป็นเรื่องเชิงอธิบายที่มุ่งให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อ่าน ซึ่งพบได้มากในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเภทร้อยแก้วเรื่องอื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน ตลอดจนพระบรมราชาธิบายเฉพาะเรื่อง และบันทึกการเสด็จประพาส เป็นต้น ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอุปนิสัยโปรดการจดบันทึกเป็นชีวิตจิตใจ เมื่อพระองค์เสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ จึงทรงตั้งพระทัยในการจดบันทึกเรื่องราวในแต่ละวันอย่างละเอียดพิถีพิถัน นอกจากนี้จะมีเนื้อหาสาระครบครันแล้ว ยังมีการใช้ภาษาที่มีลักษณะเฉพาะพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศ โดยใช้แนวการเขียนแบบร้อยแก้ว ซึ่งเป็นการเขียนแบบความเรียงเชิงอธิบาย โดยใช้การเขียนแบบบรรยายตามสภาพตามเรื่องราวที่ทรงพบเห็น และอธิบายให้ความกระจ่างชัดเป็นหลัก แต่เนื้อหาบางเรื่องที่มีพระราชประสงค์จะเน้นความสำคัญ ก็ทรงพิถีพิถันบันทึกรายละเอียดเป็นพิเศษ พระองค์ก็จะทรงเลือกใช้การเขียนแบบบรรยายกึ่งพรรณนา กล่าวคือ มีการบรรยายเป็นหลัก แต่บางจุดมีความละเอียดลออ สละสลวย ชัดเจนจนเกือบเป็นการพรรณนา ซึ่งในงานเขียนชุดนี้ ได้มีการใช้การเขียนแบบบรรยาย อธิบาย และบรรยายกึ่งพรรณนา ผสมผสานกลมกลืนกัน จนไม่สามารถแยกกันได้ชัดเจน

การเรียบเรียงภาษาของพระองค์มีความความสละสลวยน่าอ่าน มีความโดดเด่นในด้านที่ทรงใช้ภาษาเรียบง่ายชัดเจน เข้าใจง่าย มีความผสมผสานกลมกลืนทางภาษาทั้งความเป็นทางการและความเป็นกันเอง ซึ่งเกิดจากการใช้คำ และการใช้สำนวนโวหารที่ชวนอ่าน ดังนี้

ในการเลือกสรรคำนั้น พระองค์ทรงเลือกสรรคำใช้ได้เหมาะกับเนื้อความ มีความกะทัดรัดตรงไปตรงมา ให้ความหมายสื่อตรงกับความต้องการ เมื่อนำมาเรียบเรียงกันแล้ว ภาษาของพระองค์จึงมีความราบรื่นสละสลวยเหมาะกับเนื้อเรื่อง ในบางครั้ง ยังมีการสรรคำขยาย ช่วยสื่อภาพสื่ออารมณ์ ทำให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการตามได้ชัดเจน เช่น สื่อภาพของ “หินที่แข็งกร่าง” “ต้นไม้ยั่วเยี้ยะ” “น้ำวนคว้าง” คำขยายที่ช่วยสื่อเสียง เช่น “ร้องแรงผีพายขรมอยู่” “แก่งครูดันไม้โครมๆ” และขยายที่ช่วยสื่อความรู้สึก เช่น “ไอนหินขึ้นวาบๆ” เป็นต้น การที่ทรงเลือกสรรคำขยายเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านสามารถสร้างภาพและเกิดอารมณ์ความรู้สึกที่หลากหลายลดหลั่นกันได้อย่างชัดเจน อนึ่ง ยังมีการใช้ถ้อยคำบางกลุ่ม เช่น ภาษาสแลง ของคนในสมัยพระองค์ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของพระองค์จากคำสแลงได้ เช่น “ลักซ์” ที่หมายความว่า ใจเขลา แสดงว่าพระองค์น่าจะมีพระราชประสงค์ในการตำหนิติเตียน เป็นต้น ส่วนการใช้คำภาษาต่างประเทศในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ ทำให้สะท้อนถึงการใช้ภาษาในรัชสมัยตลอดจนสภาพสังคมในสมัยนั้นที่มีการรับวิทยาการจากต่างประเทศ ส่วนการใช้ภาษาถิ่นที่สอดคล้องกับท้องถิ่นที่เสด็จประพาส ได้ช่วยก่อให้เกิดความเพลิดเพลินมีชีวิตชีวา เข้ากับบรรยากาศของท้องถิ่นนั้นได้เป็นอย่างดี การใช้ถ้อยคำบางกลุ่มเหล่านี้ยังมีคุณค่าในด้านการสร้างความเป็นกันเอง ทั้งนี้เพราะทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าพระองค์กำลังทรงเล่าสู่กันฟังอย่างเป็นกันเอง

ด้านสำนวนโวหาร พระราชนิพนธ์ของพระองค์มักมีการใช้สำนวนภาษาที่เรียบง่าย ใช้ประโยคไม่ซับซ้อน ใช้คำง่าย อ่านแล้วสามารถเข้าใจได้ทันที ให้ความรู้สึกเป็นกันเอง เหมือนเล่าสู่กันฟัง ลักษณะเฉพาะของกลวิธีการประพันธ์ที่สำคัญในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ คือ ความสำเร็จผลระหว่างความเป็นทางการกับความเป็นกันเอง ทำให้ผู้อ่านรู้สึกผ่อนคลายกับการอ่าน เนื้อหาที่มีข้อมูลและรายละเอียดมาก ผู้อ่านจึงเพลิดเพลินไปกับการอ่านพระราชนิพนธ์ของพระองค์ พร้อมกับได้รับความรู้อย่างเป็นปึกแผ่นแก่นสารอีกด้วย

ในบางครั้งบางคราวพระองค์มีการใช้สำนวนภาษาที่ช่วยเพิ่มรสของวรรณกรรมให้มีลีลาภาษาที่นุ่มนวลขึ้น น่าอ่าน ไม่รู้สึกแข็งกระด้าง จนผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินตามเนื้อเรื่องได้ การใช้ภาษาที่น่าสนใจเหล่านี้ เกิดขึ้นจากการใช้สำนวนภาษาสนทนา ทั้งการสนทนากับผู้อ่าน และการแทรกประโยคสนทนา ซึ่งทำให้เกิดความเป็นกันเองและมีชีวิตชีวามากยิ่งขึ้น เหมือนผู้อ่านได้เข้าไปรับฟังหรืออยู่ในสถานการณ์จริงนั้นด้วย นอกจากนี้การใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส ทั้งการใช้กลุ่มคำสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระ เช่น “ฉ่ำฉ่ำเยือกเย็น” “สัมผัสหวนกล้วยใบ” ก็มีส่วนช่วยให้เกิดความไพเราะทางภาษา คู่มือชีวิตชีวน่าอ่าน

ด้านความงามทางภาษา ถึงแม้ว่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วแต่พระองค์ก็ทรงใช้วิธีการทางวรรณคดีหลายชนิด การใช้ภาพพจน์เป็นวิธีที่พระองค์ทรงนิยมใช้มาก โดยภาพพจน์ที่พบมากที่สุดในการ์ราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน คือ อุปมา โดยมักทรงนิยมเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพตามพระองค์ได้ เช่น “น้ำตกเหมือนกรอบแก้ว” ส่วนภาพพจน์อื่น ๆ ก็ทรงใช้ตามความเหมาะสม ทั้งอุปลักษณ์ สัทพจน์ และบุคคลาธิษฐาน ซึ่งมีประโยชน์ในการสร้างภาพ สร้างความเข้าใจที่ตรงกัน ทำให้ถ้อยคำกระชับขึ้น และเกิดสุนทรียะทางภาษา บางครั้งบางคราวการใช้ภาพพจน์ก็มีนัยยะลึกซึ้งมากกว่าที่จะเป็นศิลปะทางภาษาเท่านั้น เช่น “ศาลาดูร้องหาการซ่อมแซมอยู่ทุกศาลา” ตัวอย่างนี้ให้ทั้งภาพพจน์แบบบุคคลาธิษฐาน ให้ทั้งอารมณ์ขัน และเป็นการวิจารณ์ถึงตำหนิอยู่ในที่ แฝงนัยว่าควรจะต้องมีการซ่อมแซมต่อไป

บางครั้งก็ทรงใช้วิธีการแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีอื่น เพื่อช่วยสื่อภาพสื่ออารมณ์ให้น่าประทับใจยิ่งขึ้น เช่น ทรงแทรกคำประพันธ์จาก “เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไว้เพื่อช่วยให้การพรรณนาความงามของน้ำตกที่ไทรโยค ทำให้เกิดความสุนทรียะละเมียดละไมยิ่งขึ้น ด้วยทรงเกรงว่าหากพรรณนา

ด้วยภาษาร้อยแก้วจะพรรณนาได้ไม่ดงามเท่ากับภาพที่พระองค์ทอดพระเนตร บ้างก็นำมาประกอบให้เนื้อความหนักแน่นยิ่งขึ้น เช่น ทอดพระเนตรการเผาปูนที่เมืองลพบุรี พระองค์ก็ทรงบันทึกว่า “อาภัพลับเหมือนปูน” แล้วจึงยกสุภาสิตโคลงโลกนิติมาสนับสนุน ทำให้สิ่งที่พระองค์บันทึกหนักแน่นยิ่งขึ้น บ้างก็เป็นคำประพันธ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ หรือผู้ตามเสด็จแต่งถวาย เพื่อให้เกิดความรื่นรมย์ขณะเดินทาง อีกทั้งยังมีการอ้างถึงเรื่องราวบางตอนในวรรณคดีหรือตัวละครบางตัว ทำให้เกิดความน่าสนใจมากยิ่งขึ้นอีกด้วย เช่น “อ้างถึงศาลาแต่งแ่งที่พระองค์เสด็จผ่าน ว่าได้มีปรากฏในหนังสือเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนแผนซื้อม้าสีหมอก”

๓. คุณค่าในด้านการประเทืองอารมณ์ *

จากกลวิธีการประพันธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงใช้อย่างหลากหลาย ก่อให้เกิดคุณค่าทางด้านอารมณ์ความรู้สึกแก่ผู้อ่านเพิ่มขึ้น กล่าวคือ การใช้กลวิธีการนำเสนอที่มีการเชื่อมโยงความคิดเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย และการใช้ภาษาที่ชัดเจน ละเอียดลออ ทำให้ผู้อ่านเกิดภาพที่ใกล้เคียงกับสิ่งที่พระองค์บันทึกถึง และสามารถสร้างภาพออกไปสู่โลกของจินตนาการ เกิดอารมณ์คล้อยตามสิ่งที่พระองค์ทรงบันทึกได้ ทั้งที่ในความเป็นจริงผู้อ่านกำลังอยู่กับโลกของความเป็นจริง

กลวิธีการประพันธ์ที่หลากหลายในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีส่วนช่วยส่งเสริมให้เนื้อหาที่น่าสนใจอยู่แล้วมีความน่าสนใจชวนติดตามยิ่งขึ้น และยังทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกพึงพอใจที่หลากหลายคล้อยตามไปกับพระองค์ด้วย นอกจากนี้ ยังแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถทางด้านภาษาและวรรณกรรมของพระองค์ ตลอดจนแสดงให้เห็นถึงความตั้งพระทัยในการจดบันทึกและความประณีตพิถีพิถันในการเลือกใช้กลวิธีการนำเสนอและกลวิธีทางภาษาที่เหมาะสมกับเรื่อง

จากการศิลปะการประพันธ์และการใช้ภาษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีความหลากหลายดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ไม่ได้ปกครองบ้านเมืองได้ดีเพียงอย่างเดียว แต่พระองค์ยังทรงเป็นกวีที่มีพระปรีชาสามารถถ่ายทอดเนื้อหา

* คุณค่าด้านการประเทืองอารมณ์ในที่นี้ได้วิเคราะห์จากการใช้กลวิธีนำเสนอและกลวิธีทางภาษาเท่านั้น เนื่องจากคุณค่าด้านการประเทืองอารมณ์จากเนื้อหาสาระได้กล่าวถึงในช่วงท้ายของบทที่ ๓ แล้ว

สาระที่หลากหลายมากมายโดยใช้วิธีการต่าง ๆ อย่างมีศิลปะ ทำให้ผู้อ่านเพลิดเพลินไปกับเนื้อหาได้ดี ถึงแม้ว่าเนื้อหาส่วนมากจะเป็นสาระทางวิชาการก็ตาม อีกทั้งยังสะท้อนถึงกลวิธีและการใช้ภาษาที่เป็นลักษณะเฉพาะพระองค์ ที่พบได้ในงานพระราชนิพนธ์หลาย ๆ เรื่อง แสดงถึงความสนพระทัยต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างจริงจังสม่ำเสมอ เช่น ทรงโปรดการค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ ทำให้มีการอ้างอิงที่มีหลักการ เป็นต้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยใช้ข้อมูลจากพระราชนิพนธ์ ๒ ลักษณะ คือ บันทึกที่รายวันส่วนพระองค์และพระราชหัตถเลขา ข้อมูลชุดแรกเป็นพระราชนิพนธ์บันทึกที่รายวันส่วน พระองค์ มี ๗ เรื่อง ได้แก่ เสด็จประพาสจันทบุรี ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ เสด็จประพาสคลองแสนแสบ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง ส่วนพระราชนิพนธ์ที่เป็นพระราชหัตถเลขา มี ๖ เรื่อง ได้แก่ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก รวม ๓ คราว พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู รวม ๔ คราว พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี และพระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี

พระราชนิพนธ์บันทึกที่รายวันส่วนพระองค์และพระราชหัตถเลขาทั้ง ๑๓ เรื่องนี้ มีการบันทึกลักษณะเดียวกันจึงเรียกข้อมูลทั้ง ๒ กลุ่มนี้ว่าเป็น “พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวัน” ลักษณะร่วมดังกล่าว คือ เป็นการบันทึกเป็นประจำวันสม่ำเสมอ มีการระบุวัน เดือน ปี หรือเวลาสำคัญที่เกิดเหตุการณ์ขึ้น เรื่องราวที่บันทึกส่วนมากจะมีเรื่องส่วนพระองค์เล็กน้อย และมีการบันทึกถึงสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นเป็นส่วนใหญ่ของเนื้อเรื่อง จากนั้นเป็นการอธิบายขยายความรู้ และแสดงพระราชทัศนะให้กว้างขวางชัดเจนต่อไป

จากการศึกษาคุณค่าของพระราชนิพนธ์ชุดนี้พบว่ามีคุณค่ามากเกินกว่าที่จะเป็นเพียงบันทึกประจำวันส่วนพระองค์ ซึ่งสามารถพิจารณาคุณค่าได้ ๒ ด้าน คือ ด้านเนื้อหาสาระและกลวิธีการประพันธ์

คุณค่าด้านเนื้อหาสาระ พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันชุดนี้ประกอบด้วยเนื้อหาส่วนที่เป็นเรื่องราวส่วนพระองค์ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของบันทึกประจำวัน และอีกส่วนหนึ่งที่เป็นเนื้อหาหลักและนับว่ามีความสำคัญยิ่ง คือ การบันทึกความรู้ และการเสนอความคิดหรือพระราชทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเรื่องราวที่เป็นสาระความรู้ อันเป็นส่วนใหญ่ของเนื้อหาในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ ประกอบด้วยการบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราว หรือสภาพต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็นระหว่างทางที่เสด็จพระราชดำเนิน ทั้งสภาพเส้นทาง สภาพอากาศ บรรยากาศ เรื่องราวในขบวนเสด็จ รวมทั้งยังทรงรวบรวมข้อมูลท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องอย่างรอบด้าน ทั้งด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร การประกอบอาชีพ ศิลปะ วรรณกรรม วัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม เป็นต้น ทั้งนี้ทรงบันทึกอย่างละเอียดชัดเจน ในบางเรื่องพระองค์ก็มีพระบรมราชาธิบายขยายความเพิ่มเติม โดยทรงใช้ความรู้จากพระราชประสบการณ์เดิมที่พระองค์ได้ทรงสั่งสมมาเป็นเวลานาน และจากการที่ทรงหมั่นศึกษาค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ จากการอ่าน และการซักถามข้อมูลจากผู้รู้ เช่น ข้าราชการและคนในท้องถิ่น ข้อมูลดังกล่าวนับว่ามีประโยชน์โดยตรงต่อการปกครองและการพัฒนาบ้านเมืองในสมัยของพระองค์ และยังมีประโยชน์ต่อผู้อ่านในสมัยต่อมาได้ทราบถึงข้อมูลในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

ในขณะที่เสด็จประพาสท้องถิ่นต่าง ๆ พระองค์จะทรงใช้ความคิดด้วยการตั้งประเด็นสงสัยหรือข้อสังเกตควบคู่ไปกับสิ่งที่ทรงประสบพบเห็นด้วยทุกเรื่อง แล้วจึงทรงหาคำตอบ ประกอบกับพระราชดำริในการเสด็จประพาสนั้น เป็นการหาข้อมูลเกี่ยวกับทุกซ์สุขของราษฎรและข้อมูลท้องถิ่น เพื่อใช้เป็นพื้นฐานที่สำคัญต่อการพัฒนาประเทศ พระองค์จึงโปรดที่จะทอดพระเนตรสภาพชีวิตตามความเป็นจริง ทำให้มีโอกาสได้ใกล้ชิดและเข้าถึงไพร่ฟ้าราษฎรทุกชนชั้น อีกทั้งยังโปรดให้มีการสำรวจ ตรวจตราเรื่องราชการอย่างละเอียด บางเรื่องก็ทรงนำมาแก้ปัญหา ติดตามผลสืบเนื่อง และวางแผนในอนาคตเพื่อที่จะพัฒนาประเทศให้ทันสมัยเจริญก้าวหน้า หนึ่ง เนื่องจากขณะนั้นบ้านเมืองอยู่ในภาวะล่อแหลม มีการคุกคามจากชาติตะวันตกเพื่อล่าอาณานิคมอย่างกว้างขวาง การเสด็จประพาสจึงทำให้พระองค์มีความรู้ที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับประเทศไทยเรื่องทุกภูมิภาค โดยที่พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการพัฒนาประเทศทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านการเมืองการปกครอง การสาธารณสุข โภค เศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา สาธารณสุข ความมั่นคงและการต่างประเทศ แม้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่สูงส่ง มี

พระราชอำนาจบุญญาบารมียิ่งใหญ่ แต่พระองค์ก็ยังทรงเอาพระทัยใส่กับการบริหารภายในประเทศและแก้ปัญหา ทั้งเรื่องสำคัญและทั้งเรื่องเล็กเรื่องน้อยอย่างครอบคลุมทั่วถึงและสม่ำเสมอ ด้วยความที่พระองค์เข้าใจสภาพการณ์อย่างแท้จริง จึงสามารถแก้ปัญหาได้ตรงประเด็นและรวดเร็ว สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ผสมผสานให้เกิดเป็นความแข็งแกร่งมั่นคงในภาพรวมของการพัฒนาประเทศ และเป็นแนวทางให้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองส่วนท้องถิ่นต่อไป นับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ก้าวไกล และมีพระราชทัศนะในการพัฒนาประเทศที่เปิดกว้างสู่โลกสากล จนกระทั่งทรงนำประเทศให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติตะวันตกได้

นอกจากพระราชทัศนะที่มีต่อการพัฒนาประเทศแล้ว พระองค์ยังสนพระทัยในบางเรื่องเป็นพิเศษ ได้แก่ ประวัติศาสตร์ ศิลปะ คติความเชื่อและธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากพระองค์ทรงวิพากษ์วิจารณ์อย่างผู้ที่รอบรู้และเข้าใจเรื่องนั้น ๆ อย่างกว้างขวาง ถองแท้ ช่วยเสริมให้ข้อมูลที่เป็นสาระความรู้น่าเชื่อถือและน่าสนใจยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในการแสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และศิลปะ พระองค์ทรงพระปรีชาในการวิเคราะห์วิพากษ์วิจารณ์และวินิจฉัยถึงยุคสมัย ความเป็นมา แหล่งอ้างอิงความรู้ ตลอดจนลักษณะและรายละเอียดต่าง ๆ ได้ อย่างชัดเจน ในด้านคติความเชื่อมักทรงแสดงพระราชทัศนะทั้งเห็นด้วยและไม่เห็นด้วยต่อคติความเชื่อของราษฎร ทั้งนี้ เนื่องจากโดยส่วนพระองค์แล้ว ทรงมีแนวความคิดแบบผสมผสานทั้งคติความเชื่อแบบดั้งเดิมกับความก้าวหน้าทางวิทยาการสมัยใหม่ ส่วนในการแสดงพระราชทัศนะต่อธรรมชาติ ทำให้ได้เห็นถึงพระราชนิมิตในการชื่นชมความงดงามของธรรมชาติ ที่ทรงพระราชวิจารณ์แล้วทำให้ผู้อ่านเห็นภาพคล้อยตามความงามที่ทรงกล่าวถึงได้

พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันชุดนี้มีประเด็นที่โดดเด่นและมีลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจไม่แพ้ส่วนเนื้อหา คือ กลวิธีการประพันธ์ ซึ่งประกอบด้วยคุณค่าทางกลวิธีนำเสนอและศิลปะการใช้ภาษา ด้านกลวิธีการนำเสนอ พบว่าพระองค์ได้มีพระบรมราชาธิบายเรื่องต่าง ๆ อย่างชัดเจน เข้าใจง่าย ตรงไปตรงมาเป็นหลัก โดยมีลักษณะเด่นในเรื่องการนำเสนอข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ในสิ่งที่พระองค์เห็นว่าสำคัญ มีการจำแนกแจกแจงและให้รายละเอียดปลีกย่อยของข้อมูล เป็นต้นว่าใช้หน่วยวัดหรืออัตราเปรียบเทียบที่ชัดเจน เป็นที่น่าสังเกตว่าในการนำเสนอเรื่องที่เป็นสาระแก่นสารมักจะมีวิธีการนำเสนอตามลำดับ มีการเปรียบเทียบ การอ้างอิง การแสดงความคิดเห็น และในขณะเดียวกันก็ทรงแทรกอารมณ์ขันเข้าไปเป็นครั้งคราว ทำให้เรื่องต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องจริงจางนั้นผ่อนคลายลง กลวิธีเหล่านี้ ทำให้พระราชนิพนธ์ของพระองค์มีการ

นำเสนอที่หลากหลายน่าสนใจ อันก่อให้เกิดคุณค่าต่อผู้อ่านในด้านที่ทำให้เกิดจินตนาการ การสร้างภาพ เกิดความเข้าใจและความเชื่อถือ

ในด้านศิลปะการใช้ภาษานั้น ถึงแม้ว่าพระราชนิพนธ์ชุดนี้เป็นงานเขียนร้อยแก้วที่ใช้การบรรยายและอธิบายเป็นหลัก แต่หากพิจารณาสำนวนภาษาจะพบว่ามียุคเฉพาะที่น่าสนใจ คือ การใช้ภาษาของพระองค์มีความผสมผสานกันระหว่างภาษาที่เป็นทางการกับภาษาที่เป็นกันเอง กล่าวคือ เนื่องจากเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่เป็นสาระเชิงวิชาการ จึงมักทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย และสละสลวย โดยทรงเลือกสรรถ้อยคำที่ดีในการใช้ภาษา เพื่อสื่อความหมายให้ตรงกับภาพและความคิด ดังที่ตั้งพระทัยจะสื่อสารอย่างชัดเจน ในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ทรงใช้ภาษาตนเองแทรกเข้ามาอย่างกลมกลืน เสมือนหนึ่งว่าเป็นการเล่าสู่กันฟัง ในบางครั้งก็มีการใช้สำนวนภาษาแบบมีสัมผัส เพื่อให้เกิดความไพเราะ บางครั้งก็มีการใช้ภาพพจน์ การสรรคำ การแทรกคำประพันธ์ ซึ่งทำให้ข้อมูลของพระองค์มีชีวิตชีวา มีความงามและมีรสชาติทางภาษาที่หลากหลาย ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการคล้อยตามได้เป็นอย่างดี

ผู้อ่านงานพระราชนิพนธ์จนตลอดทุกเรื่อง จะประจักษ์ถึงพระราชบุคลิก พระราชอุปนิสัย พระราชทัศนะ และพระราชนิยมของพระองค์ได้โดยตลอด โดยสามารถติดตามจากเนื้อหาที่ว่าด้วยพระราชอิริยาบถแลพระราชกิจที่ทรงปฏิบัติในระหว่างวัน พระราชอารมณ์ความรู้สึกที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงประสบพบเห็น ความสนพระราชหฤทัยส่วนพระองค์ รวมทั้งจากบันทึกความรู้ วิธีการนำเสนอ กลวิธีทางภาษา และจากพระราชทัศนะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ตามปกติแล้วคนทั่วไปมักจะไม่สามารถล่วงรู้ถึงเรื่องราวส่วนพระองค์ในแต่ละวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ แต่เมื่อได้อ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้แล้วผู้อ่านทราบเรื่องราวส่วนพระองค์ขณะเสด็จประพาสได้โดยตลอด เป็นต้นว่าพระองค์มีพระราชบุคลิกที่ทรงเป็นผู้นำ และเป็นนักวางแผนอย่างแท้จริง ซึ่งสอดคล้องกับพระราชภารกิจหลักในการบริหารราชการแผ่นดิน ในด้านวิชาการก็ทรงเป็นนักคิด นักวิจารณ์ที่ดี กล่าวคือ มีการสังเกต การคิดอย่างเป็นระบบ เป็นเหตุเป็นผล แล้วจึงรวบรวมข้อมูลค้นคว้าหาคำตอบ จากนั้นก็ทรงบันทึก โดยมีการอ้างอิงหลักฐานที่มาอย่างชัดเจนน่าเชื่อถือ ในขณะที่เดียวกันยังทรงละเอียดละไม่ต่อการจดบันทึกและให้ความสำคัญกับรายละเอียดปลีกย่อย ยิ่งกว่านั้นยังทรงมีความละเอียดอ่อนพิถีพิถันเหมือนนักวิ ในด้านพระราชอุปนิสัยอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ เช่น ทรงอ่อนโยนมีเมตตาแก่กับผู้คนรอบข้าง ทรงเป็นกันเองกับพสกนิกร และยังสะท้อนถึงพระราชนิยมส่วนพระองค์

โดยสังเกตจากความสนพระราชหฤทัยในด้านต่าง ๆ เช่น พระองค์ทรงโปรดและสนพระราชหฤทัยเรื่องเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างกล้องถ่ายรูป โดยที่ทรงบันทึกถึงการถ่ายรูปบ่อยครั้ง อีกทั้งยังโปรดการถ่ายรูปด้วยพระองค์เองและล้างรูปเองอีกด้วย นอกจากนี้ยังโปรดการใช้เครื่องมือเครื่องใช้สมัยใหม่ เช่น เทอร์มอมิเตอร์ เพราะพระองค์มักทรงบันทึกอุณหภูมิอย่างละเอียดไว้ในพระราชนิพนธ์เสมอ นอกจากนี้ พระองค์มักโปรดที่จะชื่นชมความงดงามของธรรมชาติ และศิลปกรรมต่าง ๆ เป็นพิเศษอีกด้วย

จากการศึกษาการใช้ภาษาของพระองค์ ผู้ศึกษาจะมองเห็นถึงพระราชอุปนิสัยของพระองค์ว่า ทรงเป็นผู้ที่มีศิลปะในการใช้ภาษา สามารถนำความรู้ทางด้านภาษาและวรรณคดีมาใช้ในการทรงพระราชนิพนธ์ โดยทรงเลือกใช้วิธีการนำเสนอได้อย่างหลากหลายลงตัว และยังโปรดการแต่งคำประพันธ์อีกด้วย ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถหลายด้าน มิใช่เป็นนักปกครองที่ดีเพียงอย่างเดียว แต่ยังทรงเป็นทั้งนักวิชาการและกวีที่ดีอีกด้วย

เมื่อพิจารณาจากคุณค่าทั้งหมดแล้ว จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์ชุดนี้แสดงให้เห็นถึง พระราชวิริยะในการจดบันทึกอย่างจริงจัง โดยมีพระราชประสงค์ที่จะอธิบายให้ความรู้อย่างกว้างขวางเป็นสิ่งสำคัญ ด้วยเหตุนี้พระราชนิพนธ์ดังกล่าวจึงมีลักษณะเป็นความเรียงเชิงอธิบายที่ดีเด่นชุดหนึ่ง โดยมีลักษณะเฉพาะในด้านที่มีความผสมผสานคละเคล้ากันระหว่างความเป็นกันเองและความเป็นทางการ กล่าวคือ ถึงแม้จะทรงบันทึกในรูปแบบของบันทึกประจำวันส่วนพระองค์ แต่ก็ทรงมุ่งหวังที่จะเผยแพร่ความรู้ให้แก่ผู้อ่าน ส่วนด้านเนื้อหาที่มีความผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างเรื่องราวส่วนพระองค์และเรื่องที่เป็นสาระทางวิชาการ และด้านภาษาก็มีทั้งภาษาแบบทางการและภาษาตนเอง ทำให้ผู้อ่านเกิดความประเทืองปัญญาและประเทืองอารมณ์ไปพร้อม ๆ กัน

พระราชนิพนธ์ชุดนี้มีเนื้อหาสาระที่หลากหลายและลึกซึ้งกว่าของบุคคลอื่น ๆ ซึ่งได้จดบันทึกเนื้อหาในการเสด็จสถานที่เดียวกัน กล่าวคือ เนื้อหาของพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะเด่นเฉพาะพระองค์ในด้านการจดบันทึกอย่างคำนึงถึงความละเอียดชัดเจนเป็นสิ่งสำคัญ ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่ง คือ พระองค์มีความสนพระทัยในเรื่องต่าง ๆ หลากหลายสาขาอย่างรอบด้าน ทั้งเรื่องแบบไทยและแบบสากลสมัยใหม่คละเคล้ากัน โดยทรงรอบรู้อย่างลึกซึ้งจริงจังกทุกเรื่อง จากนั้นยังโปรดที่จะขยายความรู้ให้กว้างขวางออกไป โดยมักมีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่ทรงประสบอย่าง

กระจ่างชัด มีการอ้างอิงอย่างเป็นหลักการ ตลอดจนมีการใช้ศิลปะทางภาษาที่หลากหลายชวนติดตาม ข้อมูลชุดนี้จึงเป็นการรวบรวมความรู้ไว้อย่างสมบูรณ์ครบถ้วนทั้งข้อมูลท้องถิ่นในสมัยนั้น และความรู้เพิ่มเติมต่าง ๆ จัดว่าเป็นข้อมูลที่บันทึกเรื่องราวของประเทศชาติในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตหรือเรื่องราวส่วนพระองค์แล้ว ยังมีคุณค่าที่สำคัญยิ่ง คือ เป็นข้อมูลที่มีเนื้อหาสาระที่เป็นแก่นสาร จึงมีสารประโยชน์ทางวิชาการโดยตรง ในขณะที่เดียวกันก็มีการใช้กลวิธีการประพันธ์ที่มีความหลากหลาย นอกจากนี้ ผู้อ่านยังได้แบบอย่างที่ดีด้านกระบวนการคิดและบันทึกอย่างนักวิชาการ และนักวิจัย มีการใฝ่ใจศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ พร้อมทั้งช่วยกระตุ้นให้ผู้อ่านอยากดำเนินตามรอยพระยุคลบาท อาทิ มีความคิดต่อสิ่งรอบตัวที่กว้างขึ้น และมีการอธิบายขยายความรู้เพิ่มเติมเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น รวมถึงช่วยจุดประกายความคิดด้านการบริหารเวลาอย่างมีคุณค่า การประพฤติปฏิบัติตนอย่างประโยชน์ และการคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ อีกทั้งยังเป็นตัวอย่างที่ดีในการใช้ภาษาที่เรียบง่ายชัดเจน พระราชนิพนธ์ชุดนี้จึงมีช่วยส่งเสริมให้ผู้อ่านเกิดความจรรโลงใจให้ผู้อ่านมีความคิดความอ่านและอารมณ์ความรู้สึกที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น สามารถนำพาผู้อ่านไปสู่โลกแห่งความรู้และจินตนาการได้ จนอาจเรียกได้ว่า พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชุดนี้เป็นวรรณกรรมที่เป็นมรดกของชาติที่สำคัญชุดหนึ่ง

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษานี้แล้ว ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีนักเขียนอีกหลายคนที่มีผลงานบันทึกประจำวันซึ่งเป็นผลงานที่น่าสนใจ โดยอาจมีแนวการเขียนที่หลากหลายแตกต่างกันไป จึงอาจมีการศึกษา ผลงานบันทึกประจำวันของนักเขียนคนอื่น ทั้งที่เป็นนักเขียนร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือต่างสมัยกันก็ได้

อีกประเด็นหนึ่ง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในลักษณะบันทึกประจำวันประเภทอื่น ๆ เช่น จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์บันทึกประจำวันในการเสด็จประพาสต่างประเทศ หรือพระราชนิพนธ์รูปแบบร้อยกรองที่บันทึกถึงการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ อาจเป็นกลุ่มข้อมูลที่มีเนื้อหาที่น่าสนใจหลาย ๆ ด้านที่สามารถนำมาศึกษาต่อไปได้

รายการอ้างอิง

- กนก วงษ์ตระหง่าน. แนวพระราชดำริด้านการเมืองการปกครอง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. สถาบันไทยศึกษา และฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส, คุณหญิง และ วิพุธ โสภางค์. หนังสือเรียนภาษาไทย ท๐๔๑ การเขียน ๑. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๕.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดวรรณคดีและหมวดโบราณคดี และประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ. กรุงเทพมหานคร : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๑.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. กลอนได้อริข้มทราบ กับ ตามเสด็จไทรโยค ตอน ๑. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสทวายครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙. ๒ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, ๒๕๐๗.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. การอ่าน. ใน การใช้ภาษา, หน้า ๑๓๑ – ๒๐๖. พระนคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๒๔.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๖.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. นิราศนครวัด, กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๕.
- ทิพย์สุนเดร อนันมบุตร. วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ ๒ (รัชกาลที่ ๕ – ๗). พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๖.
- เทพชู ทับทอง. มหัศจรรย์เมืองไทยในอดีต. กรุงเทพมหานคร: สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๖.

ธานินทร์ ทรัพย์วิเชียร. การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๗.

บัญชา แก้วเกตุทอง. การปฏิรูปการปกครอง ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก. กรุงเทพมหานคร : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

ประทีป เหมือนนิล. วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๙.

ประดับ จันทร์สุขศรี. กระบวนการคิด เพื่อการเขียนสารคดี. กรุงเทพมหานคร: เสมาธรรม, ๒๕๔๒.

ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. มหาราชกวี ปิยมหาราชรำลึก จปร. เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นครหลวงกรุงเทพธนบุรี, ๒๕๒๗.

ปิยนาด บุนนาค. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๕๒๕). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

เปลื้อง ณ นคร. ประวัติศาสตร์วรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗.

พวงคราม พันธุ์บุรณะ. แนวเขียนเชิงอัตชีวประวัติในผลงานของโกแฉัต. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

สรดี ใจสอาด. จดหมายเหตุรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

สุกัญญา สุขฉายา. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคิดชน. ใน ปรีชา-ภวินทร์, หน้า ๑๑๕ - ๑๒๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

สุภาพร พลายน้อย. นิราศสมัยรัตนโกสินทร์: การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: นานมี
บุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

ราโชทัย, หม่อม. จดหมายเหตุและนิราศลอนดอน เรื่องราชทูตไทยไปอังกฤษในรัชกาลที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๔.

ศักดิ์ดา ศิริพันธ์. วิวัฒนาการการถ่ายภาพในประเทศไทย พ.ศ. ๒๓๘๘-๒๕๓๕. กรุงเทพมหานคร:

ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๕.

อุดม รุ่งเรืองศรี. สภาพของวรรณกรรมไทยปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๓๒.

ภาษาอังกฤษ

Compton's Encyclopedia v.7, 1980.

The American People Encyclopedia v.7

The World Book Encyclopedia v.5, 2000.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวอาทิมา พงศ์ไพบูลย์ เกิดวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๓ ที่กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีศึกษาศาสตร์บัณฑิต เกียรตินิยมอันดับ ๒ สาขาวิชาภาษาไทย จากคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อปีการศึกษา ๒๕๔๔ และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตร อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา ๒๕๔๕

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย